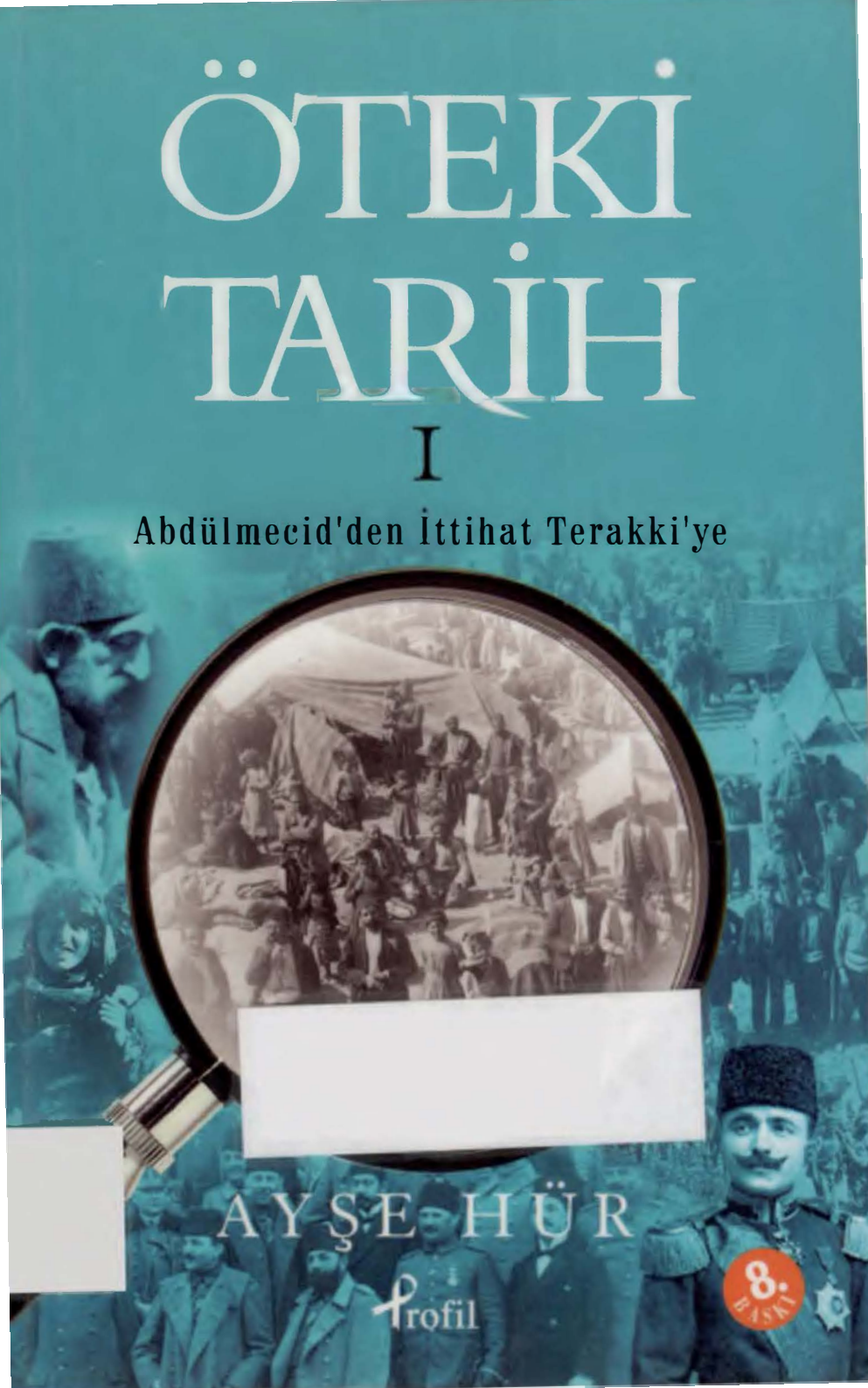
ÖTEKİ TARİH

I

Abdülmecid'den İttihat Terakki'ye

AYŞE HÜR

profil

8. BASKI

Ayşe Hür

Öğretmen anne-babanın çocuğu olarak 1956'da Artvin'de doğdu. Urfa, Nazilli, Edirne'de bulundu, halen İstanbul'da yaşıyor. Memurluk, işçilik, araştırmacılık yaptı. 1986-1992 yılları arasında Boğaziçi Üniversitesi Tarih ve Uluslararası İlişkiler/Siyaset Bilimi bölümlerinde çift ana dal eğitimi aldı. 2006'da Boğaziçi Üniversitesi Atatürk Enstitüsü'nde "Avrupa Birliği'nin Tarihle Barışma Politikaları ve Ermeni Meselesi" üzerine yüksek lisans tezini verdi. Halen aynı enstitüde doktora çalışmasına devam ediyor. Mart 2007-Ağustos 2012 arasında *AGOS*'un; Kasım 2007-Mayıs 2012 arasında *Taraf* gazetesinin tarih sayfalarını hazırladı. Ağustos 2012'den beri *Radikal* gazetesinde yazıyor. *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi* (Kültür Bakanlığı ile Tarih Vakfı'nın ortak yayını, 1994-1995), *Istanbul: An Urban History* (Tarih Vakfı Yayınları, 1996), *İ.E. Ulagay İlaç Sanayii Türk A.Ş. 100 Yaşında* (Kurum Tarihi Projesi, Tarih Vakfı, 2003), *20. Yüzyıl Dünya ve Türkiye Tarihi*, (Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2004), *Resmi Tarih Tartışmaları/İttihatçılıktan Kemalizm'e* (Özgür Üniversite Kitaplığı, 2007), *Trabzon'u Anlamak* (İletişim Yayınları, 2009), *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce*, 9. Cilt, (İletişim Yayınları, 2009) ve *Bugünün Bilgileriyle Kemal'in Türkiyesi, La Turquie Kamâliste* (Boyut Yayıncılık, 2012) adlı eserlere katkıda bulundu.

ÖTEKİ TARİH-1

ABDÜLMECİD'DEN İTTİHAT TERAKKİ'YE

AYŞE HÜR

PROFİL

© Ayşe Hür
© Profil Yayıncılık

Yazar / Ayşe Hür
Kitabın Adı / Öteki Tarih-1

Genel Koordinatör / Münir Üstün
Genel Yayın Yönetmeni / Cem Küçük
Redaksiyon / Aslı Güneş
Kapak Tasarım / Kenan Özcan
İç Tasarım / Adem Şenel
Baskı-Cilt / Kitap Matbaacılık San. ve Tic. Ltd. Şti.
Davutpaşa Cad. No:123 Kat:1 Topkapı/İstanbul
Tel : 0212 482 99 10 Sertifika No:16053

1. Baskı Ocak 2012
2. Baskı Ocak 2012
3. Baskı Şubat 2012
4. Baskı Şubat 2012
5. Baskı Mart 2012
6. Baskı Ekim 2012
7. Baskı Aralık 2012
8. Baskı Haziran 2013

978-975-996-338-5

Kültür Bakanlığı Yayıncılık Sertifika No: 12391

PROFİL: 248
TARİH: 08

PROFİL YAYINCILIK
Çatalçeşme Sk. No: 52 Meriçli Apt. K.3
Cağaloğlu - İSTANBUL
www.profilkitap.com / bilgi@profilkitap.com
Tel. 0212. 514 45 11 Faks. 0212. 514 45 12

Profil Yayıncılık Maviağaç Kültür Sanat Yayıncılık Tic.Ltd.Şti markasıdır.

© Bu kitabın Türkçe yayın hakları Ayşe Hür ve Profil Yayıncılık'a aittir. Yazarın ve yayıncının izni olmadan herhangi bir formda yayınlanamaz, kopyalanamaz ve çoğaltılamaz. Ancak kaynak gösterilerek alıntı yapılabilir.

İÇİNDEKİLER

BAŞLARKEN 7
ABDÜLMECİD VE TANZİMAT DÖNEMİ 13
DEVLETPEREST AYDINLAR: YENİ OSMANLILAR 23
ABDÜLAZİZ İNTİHAR MI ETTİ, ÖLDÜRÜLDÜ MÜ? 30
ABDÜLHAMİD'E BAĞLANAN ÜMİTLER 35
KIBRIS İNGİLİZLERE NASIL VERİLDİ? 40
KAYZER II. WILHELM'İN DOĞU SEYAHATİ 48
SİYONİSTLER VE ABDÜLHAMİD 53
KÜRT ETNİK BİLİNCİNDEN KÜRT MİLLİYETÇİLİĞİNE 61
HAMİDİYE ALAYLARI 69
ERMENİ MESELESİ'NİN DOĞUŞU 76
ABDÜLHAMİD'E BOMBALI SALDIRI 89
'1908' DEVRİM MİYDİ, DARBE MİYDİ? 95
31 MART İHTİLAL-İ ASKERİYESİ 107
1909 ADANA İĞTİŞAŞI 122
ABDÜLHAMİD'İN TAHTTAN İNDİRİLMESİ 127
1845 POLİS NİZAMNAMESİ'NDEN 1909 TATİL-İ EŞGAL'E 132
DİL MİLLİYETÇİLİĞİ VE TÜRKÇECİLİK 141
KARAMANLILAR VE PONTUSLULAR 151
ARAP MİLLİYETÇİLİĞİNİN DOĞUŞU 157
SÜRGÜNLER DİYARI TRABLUSGARP 166
BALKAN SAVAŞLARI 176
DARBECİLİĞİN MİLÂDI: BABIALİ BASKINI 183

1913-1914'TE EGE RUMLARININ KAÇIRTILMASI 189
1914'TE CİHAN HARBİ'NE NASIL GİRDİK? 195
1914'TE SARIKAMIŞ'TA NELER OLDU? 210
CEMAL PAŞA'NIN ARAP POLİTİKALARI 218
1915 ÇANAKKALE SAVAŞI: EFSANELER VE GERÇEKLER 225
24 NİSAN 1915 NEYİN TARİHİ? 242
27 MAYIS 1915 TARİHLİ TEHCİR KANUNU 253
HALİDE EDİP'İN LÜBNAN VE SURİYE HATIRALARI 264
MEKKE ŞERİFİ HÜSEYİN'İN İSYANI 271
1917 BALFOUR DEKLARASYONU 278
NE TÜRK, NE ERMENİ, SADECE YETİM! 287
SİZ HİÇ ESİR DÜŞTÜNÜZ MÜ? 296
BEDİÜZZAMAN SAİD-İ NURSÎ 307
DİZİN 317

BAŞLARKEN

Batı dillerinde, 'tarih' için kullanılan sözcüklerin kökeni olan Eski Yunanca'daki *historein* fiili 'öğrenmeye çalışmak, araştırmak, incelemek, keşfe çıkmak, gezerek tanımak, sormak, soruşturmak, sorarak bilgi edinmek, sözle ya da yazıyla bildiğini aktarmak' gibi onlarca anlama gelirdi. Nitekim Mısır'dan Karadeniz'in kuzeybatı kıyılarında uzandığı tahayyül edilen İskit ülkesine; İtalya'dan Anadolu'ya kadar uzanan dev bir coğrafyaya dair yazdığı 9 ciltlik ünlü eseri, kendisinden yaklaşık 7 yüzyıl sonra, *Historiai* (Tarihler) adıyla anılacak olan 'Tarihin Babası' Herodot (M.Ö. 484-425), ille de gördüklerini anlatmak zorunda hissetmemişti kendini. Bazen söze "ben gördüm" diye başlamış, bazen "söylediler ki" demiş, bazen "dendiğine göre" diye devam etmişti. Üstelik bunları yaparken, tarih vermeyi de pek şart görmemişti. Kendisine 'Tarihin Babası' diyenler olduğu kadar 'Yalanın Babası' diyenlerin de olması bu yüzdendi.*

Tarih yazımında köşe taşları

İnsanın tarih içindeki yerini, tarihin insanlar için önemini fark etmediği halde, gerçeklikle efsane, tarih ile destan arasındaki farklara kafa yoran, başka bir Yunanlı, Thukydides (M.Ö. 460-400) olmuştu. Thukydides, anlatısı boyunca birinci şahsa, yani

* Bir ifade eğer bir belgeden alıntıysa (ki bazen kelimesi kelimesine değil bu alıntılar), birinin sözüyse ya da bir makale adıysa çift tırnak (") işaretini kullandım. Tek tırnak (') işaretini ise, terimlerde ve dikkat çekmek istediğim kavramlarda kullandım.

tarihçiye dair tüm izleri silmeyi hedefledi. Ona göre tarih bir çeşit vakayiname idi, tarihçi ise sadece olayları izleyen bir göz ve yazan bir eldi.

Roma'da, *historia* iki damar halinde gelişti. Bunların birincisi olayların *Annales* denen yıllıklara kaydedilmesi geleneği, ikincisi ise tarihin nasıl yazılabileceğini konu alan *Historiographia* (tarih yazımı) meselesi idi. Bu dönemde, aynı zamanda, geçmişi hatırlamayı dinsel bir görev olarak gören Yahudiler ve onlardan devraldıkları gelenekle Eski Ahit'e (Tevrat'a) kendi tarihlerini ekleyen ilk Hıristiyanlar, tarih yazımına dinsel bir içerik kattılar.

16. yüzyıldan itibaren, Reform ve Aydınlanma akımlarının da etkisiyle, tarih tekrar dünyevileşirken, 19. yüzyılda tarihi katı kurallara bağlı objektif bir bilim olarak tanımlayan Leopold von Ranke (1795-1886) tarihte gerçekten neler olduğunu göstermenin aslında tanrının düzenini ortaya koymak olduğunu ileri sürerek, dünyevi olanla dinsel olanı birbirine karıştırdı. Ama asıl, gerçeğin sadece belgelerde saklı olduğuna inanmak diye özetlenebilecek 'belge fetişizmi' dediğimiz bir tür tarihçi hastalığının temelini attı.

Özetle söylersek, Herodot'tan Ranke'ye kadar uzanan tarih yazımının temel iddiaları şöyle idi: 1) Tarih, gerçekten var olan kişiler ve gerçekten icra edilmiş eylemleri ortaya koyar, 2) İnsani eylemler, aktörlerin niyetlerine ayna tutar, dolayısıyla tutarlı bir anlatı kurmak isteyen tarihçinin görevi bu niyetleri kavramaktır, 3) Olaylar tutarlı bir silsile içinde öncekileri izler, dolayısıyla tarih, tek boyutlu bir zaman içinde ilerler. Yani ortada 'tarihsel gerçcklik' diye bir şey vardır ve tarihçi bunu ortaya çıkarabilir! Peki, bu çıkarım doğru muydu?

Tarih ve ideoloji

20. yüzyılda, her alanda olduğu gibi tarih alanında da çok büyük değişiklikler yaşandı. Öncelikle artık kimse tarihin sultanlar,

antlaşmalar, görüşmeler, mühim olaylar ve zevattan oluşmadığını, tarihi yazanların arasında sıradan insanların da olduğunun farkında. Gerçeğin sadece yazılı kaynaklardan değil, sözlü kaynaklardan da derlenebileceğinin, ya da tarihin, sosyoloji, ekonomi, psikoloji, antropoloji, folklor, iklim bilimi, nüfus bilimi ve daha onlarca bilimden destek alması gerektiğinin de farkında.

Ama esas değişiklik 'tarih yazımı' alanında yaşandı. Yaklaşımını çok beğendiğim Britanyalı diplomat-felsefeci Edward Hallet Carr'a (1892-1982) göre tarihsel gerçekler (olgular) "içine mızrak konmadan dik durmayan boş bir çuvala benzer." 'Boş çuvalı dik tutan mızrak', tarihçilerin onlara yüklediği anlam ve önemdir. Yani, olguların nasıl bir sırada ve nasıl bir bağlamda ele alınacağına karar veren tarihçinin bizzat kendisidir. Dolayısıyla, tarihçinin kendini objektif (nesnel) görmesi ya da tüm olgulara yani tarihsel gerçekliğe vakıf olduğunu düşünmesi bir yanılsamadır. Yani 'tarih yoktur, tarihçi vardır' diyenler haklıdır.

Peki, 'objektif tarihçi' diye bir kavram anlamsız mıdır? Elbette hayır, ama Carr'a göre 'objektif tarihçi', kendini objektif sayan ya da böyle görmeyi tercih eden ve kendini tüm ideolojilerden ve dönemin bağlamından bağımsız gören kişi değildir. 'Objektif tarihçi' ortaya koyduğu tarih yazımını, kusursuz bir gerçeklik olarak sunmaya kalkan değil; tarihsel gerçeklerin ve teorilerin sınırlarını kabul eden, değerlerin ve gerçeklerin bir arada olduğunu ve bunların kendi üzerindeki etkisini fark eden, nihayet vardığı sonuçlara, hangi gerçeklerden ve hangi değerlerden yola çıkarak vardığını söyleyen kişidir.

Tarih ne işe yarar?

Geçmiş temel olarak iki nedenle hatırlanır: Birincisi geçmişin çizgisinden ayrılmamak için; İkincisi ayrılmak için. Birinci durumda geçmişi, bugünkü ihtiyaçlar doğrultusunda 'yeniden kurma' çabası

ağırlık kazanır. Geçmişin gurur verici yönleri öne çıkarılırken, kötü yanları gözden kaçırılmaya çalışılır. Özellikle Türkiye gibi yeni bir başlangıç yapma iddiasında olan toplumlar 'geçmişe kalın bir çizgi çekme' ve 'bir sıfır noktası tespit ederek geleceğe yönelme' politikalarını yaşama geçirirken çeşitli 'bastırma' stratejileri kullanırlar. Bastırma bazı durumlarda 'kamusal suskunluk', bazı durumlarda 'resmi hatırlama yasağı' şeklinde tezahür eder. Daha çok da 'unutma' ile 'hatırlama'nın (gerçeğin başka türlü hatırlatılması da dahil) çeşitli kombinasyonları kullanılır, çünkü düşünür Frederich Nietzsche'nin (1844-1900) dediği gibi "İnsan unutmayı bir türlü öğrenemez. Hep geçmişe bağlı kaldığı için şaşar durur kendine. İstediği kadar ileri yürüsün, zinciri ile birlikte yürür." Devletler de bu gerçeği gayet iyi bilir.

Bu sözler bir başka tehlikeye dikkat çeker. Bir tarihçi Balkan halkları için "o kadar çok tarihleri var ki, geleceği inşa etmeye ihtiyaç duymuyorlar" demişti. Gerçekten de, tarihe aşırı önem atfetmek, deyim yerindeyse 'tarihe saplanmak' toplumlara ayak bağı olabilir. Çünkü bugünün sorunlarının cevabı her zaman tarihte değildir. Bazen bugünün kavramları, bugünün kazanımları, toplumların sorunlarına daha köklü çözümler sunar. Ama 'fazla tarih' kadar 'az tarih' de iyi değildir. Çünkü bazen ancak tarihe bakarak bugünü anlayabilir, içinde yaşadığımız sorunların nasıl ortaya çıktığını, nasıl şiddetlendiğini, nasıl kemikleştiğini kavrayabiliriz. Birbirinden hak talep eden grupların, ezildiğini, mağdur edildiğini ileri sürenlerin akıl yürütme biçimlerini ancak tarihsel hikâyeyi bilirsek daha iyi anlayabiliriz. Böylece günümüzün sorunlarını çözerken, ya da geleceği inşa ederken daha az yanlış yaparız.

Popüler mi akademik mi?

Bu kitapta başta *Taraf* ve *Agos* olmak üzere çeşitli mecrada yayımlanan veya yayımlanma fırsatı bulamayan ya da kısaltılarak

yayımlanan tarih yazıları var. Bu yazılar esas olarak Abdülmecid'den İttihat ve Terakki'ye kadarki döneme dair. Milli Mücadele ve Cumhuriyet dönemine dair yazılarımı başka kitapta veya kitaplarda toplamayı düşünüyorum.

Bu yazılar ne gerçek anlamda 'popüler' yazılar, ne de gerçek anlamıyla 'akademik' yazılar. Bilindiği gibi, popüler tarih yazarları, değişik ilgileri olan geniş kesimlere seslendikleri için, uzmanı olmadıkları konularda da kalem oynatmak zorundadırlar. Verdikleri bilgilerin referanslarını bilimsel makalelerdeki usullere göre vermelerine ne sayfanın boyutu yeter ne de yazı işleri müdürleri izin verir. Bir başka yazı türünde kimse yazarı 'bilgi yanlışı' ile suçlayamaz, çünkü yazarın 'yorum yapma' hakkı baştan teslim edilmiştir. Halbuki popüler de olsa bir tarih yazısında okur, yazardan maddi hatasız yazı talep eder. Kim, nerede, ne zaman, ne yapmış sorularına ciddi cevaplar bekler.

Kısacası, popüler tarih yazarının önünde iki yol vardır: Ya hedef kitlesi olan ortalama okuru kaçırma pahasına akademinin baskısı altında giderek belli bir konuda uzmanlaşacak, kaynakçalı, dipnotlu yazılar yazacak ama hiçbir zaman akademik çevrelerin onayladığı kriterleri tutturamayacaktır. Ya da tarihe ilgi duyan ama cilt cilt kitap okumaya zamanı olmayan ortalama okura yönelik tarzda kolay okunur, eğlenceli yazılara yönelecek ve akademik dünya tarafından görmezden gelinmeyi göze alacaktır. Ben bu iki uç arasında bir yerde durmaya çalıştım.

Bu yazıları bize doğru diye belletilenlerin arkasında yeni, farklı bir şey var mı diye bakmaya heves uyandırmak, kasıtlı olarak çarpıtılan, atlanan, abartılanlara dikkat çekmekten amacıyla yazdım. Amacım bu ama bazı yazılarda sıkıcı bir dil kullanmış olabilirim, bazen lafı fazla uzatmış, bazen çok kısa kesmiş olabilirim. Bazen tarih, isim veya yer ismi gibi konularda ufak tefek hatalarım da olabilir, bunlar için peşinen özür diliyorum. Yazıları

mümkün olduğunca kronolojik olarak sıraladım ama bazı konuları (örneğin Mithad Paşa, Osmanlı-Rus ilişkileri, Balkan milliyetçiliği, Prens Sabahattin, Hürriyet ve İtilaf Fırkası, Mondros Mütarekesi hakkında) yazmadığımı fark ettim. Bazılarını da yeterince derin işlemediğimi.

Ama daha önemlisi 'tarihsel gerçeklik' olarak ortaya koyduğum şeylerin tümünde, değer yargılarımın ve ideolojik biçimlenmemin izlerinin olduğunu hatırlatmayı borç biliyorum. Sizlerin de, okuduğunuz metinleri değerlendirirken, kaçınılmaz olarak, kendi değer yargılarınız ve ideolojik biçimlenmeleriniz ile yorumlar yapacağını tahmin ediyorum. Ancak, bunun çok olumlu bir şey olduğunu düşünüyorum. Çünkü iki taraf arasında farklı yaklaşımlardan doğabilecek düşünsel çatışmaların, tarihsel gerçekliğe biraz daha yaklaşmamızı sağlayacak bir yaşam pınarı işlevi görmesi mümkün.

Bu kitapta yer alan yazıların, hem yazarı, hem de okuyucuları, E. H. Carr'ın deyişiyle "yalnız geçmiş zamanların uygunsuz etkisinden değil, kendi zamanımızın uygunsuz etkisinden, gelecek zamanların ve çevrenin tiranlığından, soluduğumuz havanın basıncından da kurtarması" ve tarihe karşı daha önyargısız, daha hoşgörülü, daha kavrayıcı bir bakışla tanıştırmasını umuyorum.

Son olarak, 2002 yılında, ilk yazılarımı yayımlayan *Radikal*'den Ali Topuz'a ve *Radikal İki*'den Tuğrul Eryılmaz'a; 2007 yılında beni *Taraf*'la tanıştıran Alper Görmüş'e, bana her pazar özgürce yazma olanağı sağlayan Yasemin Çongar ve Ahmet Altan'a; yazılarımı kitap haline getirmem için beni ikna eden Profil Yayıncılık'tan Cem Küçük'e, kitap konusunda beni yüreklendiren dostlarım Şahin Tekgündüz, Fadıl Kocagöz ve Mehmet Şimşek'e teşekkür ederim.

Ayşe Hür

İstanbul, 14 Aralık 2011

ABDÜLMECİD VE TANZİMAT DÖNEMİ

Şehzadeliğinde yarı hapis hayatı yaşayan Abdülmecid, babasının erken ölümü üzerine, 1 Temmuz 1839 günü tahta geçtiğinde henüz 16 yaşındaydı. Belki de bu yüzden babasının kurduğu idari kadroyu bozmak istemedi. Böylece, 1838'te İngilizlerle imzalanan Ticaret Antlaşması'nın mimarlarından Mustafa Reşid Paşa da Hariciye Nazırlığı görevine devam etti. Mustafa Reşid Paşa önce Paris ve Londra'da sefirlik yaparken, Batı siyasi kültürünü gözleme imkânı bulmuş, özellikle eşit vatandaşlık meselesinin önemini iyi kavramıştı. Bunun meyvesi sadece Abdülmecid Dönemi'ne değil, Osmanlı tarihine damgasını vuracak olan Gülhane Hattı-ı Hümayunu (Tanzimat Fermanı) oldu. Mustafa Reşid Paşa'nın daha genç padişahı ikna etmesi zor olmamıştı, çünkü Abdülmecid, şehzadeliğinde dönemin ölçülerine göre çok iyi bir eğitim almıştı. Bu eğitim de sadece alaturka dersleri değil alafranga dersleri de kapsıyordu ve babasının izlediği yola da büyük saygı duyuyordu.

Tanzimat Fermanı

3 Kasım 1839 Pazar günü Gülhane Bahçesi'nde okunan Tanzimat Fermanı'nın özetinin özeti şuydu: "Bugüne dek devlet kanunsuz yönetiliyordu. Bundan böyle her şey kanuna dayanacaktır. Bu kanunlar da devletin Müslüman ve gayrimüslim tebaasına eşit olarak uygulanacaktır." Fermanın okunması için Müslümanların tatil günü olan Cuma değil de Batılıların tatil günü olan Pazar gününün seçilmesi bile gayet 'devrimci' bir tutumdu. Ama daha

önemlisi fermanın içeriğiydi. Öyle ki Mustafa Reşit Paşa, fermanı okumaya gideceği sabah karısıyla helalleşmişti, çünkü kellesinin gideceğinden neredeyse emindi. Neyse, korktuğu olmadı. Gülhane Bahçesi'nde kendisini, çok değil dört ay önce Nizip'te isyancı Kavalalı Mehmed Ali Paşa ordularını durduran Britanya, Fransa, Avusturya ve Rusya'nın temsilcileri (aralarında Fransa Kralı Louis Philippe'in oğlu da vardı), âlimler, vekiller, yüksek bürokratlar, medrese hocaları, askerler ve daha nice kesimden insan bekliyordu. Fermanı okumaya başladığında önce sessizlik, sonra pes perdeden bazı homurtular olduysa da konuşmanın sonunda geleneksel "Padişahım Çok Yaşa!" nidaları yükseldiğinde, Osmanlı ülkesinde artık yeni bir dönem başlamıştı. Bu yeni döneme ilişkin genel tepkiyi ise şu sözler özetliyordu: "Ne yani, artık gâvura gâvur demeyecek miyiz?"

Aslında farkında değillerdi ama sadece gayrimüslimler değil, Müslümanlar da 'reaya' olmaktan 'tebaa' olmaya (yani kulluktan vatandaşlığa) doğru yola çıkmıştı. Ama elbette, ferman esas gayrimüslimlerin hayatını etkiledi. O güne dek 'millet' denilen kompartımanlarda adeta hapis hayatı yaşayan gayrimüslimler ilk kez, 'millet-i hakime' olan kesimle eşit muameleye tabi tutulmaya başladılar. İstanbul'da hayat giderek şenlendi. Ülkeye Avrupalı akını başladı. Batı tarzı yapılaşma arttı, İstanbul halkı, Rokoko, Ampir, Neo Gotik gibi mimari tarzlarla tanıştı. Levantenlerin adeti olan balolar, karnavallar, yılbaşı kutlamaları, tiyatro gösterileri yaygınlaşmaya başladı. Böylece ilk kez Müslüman ve gayrimüslim kesimler kaynaşmaya, birbirinin kültürünü tanımaya başladılar. Bu yakınlaşma ile birlikte ilk kez tüm tebaa kendini 'Osmanlı' kimliği altında tanımlamaya başladı. Ancak bunlara paralel olarak İngiliz Büyükelçisi Lord Straford Canning gibi aktörlerin etkisi artmaya başladı.

Abdülmecid halkla tanışıyor

Bütün bu gelişmelere rağmen Abdülmecid, tahta geçişinden ancak dört yıl sonra halkının arasına karışmaya cesaret etti. Bu da çok devrimci bir tavırdı, çünkü IV. Murad Dönemi'nden beri (1623-1640) padişahlar halktan uzak dururlardı. Abdülmecid Eser-i Cedid Vapuru ile İzmit'e, ardından Mudanya yoluyla Bursa'ya geçti. Uludağ'a çıktı. Sonra Çanakkale'ye gitti. Gezdikçe gezesi geldi. Bozcaada, Midilli, Sakız, Sisam, Bahr-i Sefid denilen On İki Adalara uğradı. Yol boyunca halkla sohbet etti. Bu sadece halk için değil kendisi için de paha biçilmez bir deneyimdi. Öyle ki, birincisi biter bitmez ikinci gezisini planlamaya başladı. Bu sefer rotası Trakya, Balkanlar ve Tuna boylarıydı. Rusçuk'ta Eflak-Boğdan Beyleri'nin, Avusturya ve Rusya'nın heyetleriyle bir araya geldi. Tuna nehri üzerinde vapur gezileri yaptı. Ardından Balkanların önemli şehirlerine uğradı. Tam 40 gün sürmüştü bu ikinci gezisi. Bu gezisinde öğrendiklerini de hemen uygulamaya geçti. Örneğin erzaktan ve hayvanlardan alınan vergileri kaldırdı. 'Terbiye-i Amme' yani halk eğitiminin hemen gerçekleştirilmesi için yeni okullar açılmasını emretti.

Doktor Spitzer ve Lamartine

Abülmecid, üçüncü gezisini Girit'e yaptı. İlk ikisi kadar eğlenceli olmayan bu gezide kendisine eşlik edenlerden biri olan Avusturyalı Doktor Spitzer'in Abdülmecid'in Batı algısında önemli yeri olduğu anlaşılıyor. Dolmabahçe Sarayı'ndaki uzun sohbetleri sırasında neler konuşmadılar ki... Avrupalı insanların yaşama biçimleri, Avusturyalı kadınların serbestliği, müzik, gelenekler, yemekler, içki kültürü, giyim-kuşam kültürü ve daha nice ilginç konuyu saatler boyunca tartıştılar. Abdülmecid Doktor Spitzer'i Müslüman yapmak için azıcık uğraşmıştı ama doktorun dininden

dönmeyeceğini anlayınca, "Elbette baskı yapmak istemem. Ama aynı dinden olsaydık daha memnun olurdum" demekle yetinmişti.

Abdülmecid'in ikinci yabancı dostu Fransız şairi ve edebiyatçısı Alphonse de Lamartin'di. Lamartine, daha çok edebiyatçı kimliği ile tanınırdı ama politikacılık ve diplomatlık da yapmıştı. Hatta 1848'de Fransa cumhurbaşkanlığına adaylığını koymuş ama sadece 17.500 oy alabilmişti. Rakibi Louis Napolyon ise tam 5,5 milyon oy almış ve ardından III. Napolyon adıyla Fransa Kralı olmuştu. İşte bu yenilgiden sonra gelmişti Lamartine İstanbul'a. Bu 17 yıl aradan sonraki ikinci gelişiydi. Bu sefer İstanbul hakkında bir kitap yazmak istiyordu.

Lamartine şöyle anlatmıştı ilk karşılaşmalarını: "Hiç kuşku yaratmayan, çekici, sevecen ve saygı uyandıran bir kişiydi. Bakışlarında alçakgönüllülük, hüzün, duygusallık ve yorgunluk seziliyordu. Davranışlarında ne gençliğinin izleri vardı, ne de canlılık. Kutsal bir gizem içindeydi. Hünkârdan çok, genç bir din adamını andırıyordu (...) Kendisini hükümdarlığa adamış bir insandı. Yakışıklı ve güçlüydü. Sorumluluğunun bilincindeydi. Ülkede ona merhamet ve sevgi duyuluyordu. Tahtının tutsağı olmuştu (...) Bir halkın uyanışında böyle genç bir hükümdarın bulunması o ülke için ne büyük bir talihti..."

L'Illustration ve *Debats* abonesi

Abdülmecid sadece Spitzer ve Lamartine'den değil, abone olduğu *L'Illustration* ve *Debats* adlı Fransız dergilerinden de yeni şeyler öğreniyordu. Mesela, mezar taşına "İlke olarak aşk, temel olarak düzen, amaç olarak ilerleme" yazdıracak olan Auguste Comte'u öğrenmişti. Örneğin "mülkiyet hırsızlıktır" diyen Pierre- Joseph Proudhon'u veya "dünyanın bütün işçileri birleşin" diyen Karl Marx'ı öğrenmişti. Ama "Cenab-ı Hakk'ın herkesi cismen ve

fikren ayrı yarattığını" dolayısıyla "hiçbir kanun temel farkları ortadan kaldıramayacağını" düşünüyordu.

Abdülmecid gerek aldığı eğitim gerekse bu sohbetler ve dergiler sayesinde, Batılı kadınların serbestliğinin ille de ahlaki bir zayıflık anlamına gelmediğini, eğitimli kadının aileye ve topluma daha çok katkı yapacağını fark etmişti. Kızların eğitimi konusunda halka örnek olmak için şehzadesi Murad'la kızı Fatma Sultan'ı ellerinden tutup ilk mektebe kaydettirmesi tarihe düşülmüş bir nottu. Nitekim onun döneminde Müslüman Osmanlı kadınları o tarihe kadar görülmedik bir serbestliğe kavuştular. Kâğıthane, Boğaz birer şenlik yerine dönüştü. Beyazıt, Üsküdar, Fatih gibi geleneksel semtlerde bile kadınlı erkekli kalabalıklar meydanları doldurdu. Kadınlar çarşıları, pazarları, mağazaları doldurdular. Elbette bu gidiş gelişler sırasında karşı cinsle ilişkilerde de bazı yeni ufuklar açıldı. Cevded Paşa'nın *Maruzat* adlı eserine bakılırsa, kadın erkek ilişkilerinin normalleşmesi, eşcinsellik gibi gayri-tabii ilişki biçimlerini geriletmişti. "Zendostlar çoğalmış, mahbuplar azalmıştı, Kavm-i Lut sanki yere batmıştı..."

'İlklerin padişahı'

Ama sanılmasın ki Abdülmecid 'ciddi' işlerle uğraşmadı. Aksine devlet ve toplum ilişkilerinde çok önemli yeniliklere imza attı: İlk belediye teşkilatı Abdülmecid tarafından kuruldu. Güvenlik teşkilatına ilk o çekidüzen verdi. İlk çiçek aşısı, ilk telgraf, ilk modern askerlik eğitimi, ilk genel nüfus sayımı, ilk 'kafa kâğıdı' (insanlar nüfus tezkirelerini feslerinin altında sakladıkları için böyle anılıyordu) onun eseriydi. İlk üniversitenin (Darülfünun) temelleri onun zamanında atıldı. Köleliği en azından kâğıt üzerinde o kaldırdı. İlk nizami mahkemeleri o kurdu. Saray kapılarında vezirlerin ya da isyancıların kesik başlarının sergilenmesini o yasakladı. İlk Nafıa (Bayındırlık), Maarif (Eğitim) nezaretleri

(bakanlıkları) onun zamanında kuruldu. Yıllardır devletin başını ağrıtan Mısır Hidivi Kavalalı Mehmed Ali Paşa meselesini barış yoluyla o halletti. Ardından 1847'de merkeze karşı ayaklanan Botan Emiri Bedirhan Bey meselesini halletmeye çalıştı. Sekiz aylık bir çatışma döneminden sonra yenilgiye uğrayan Bedirhan Bey İstanbul'a getirildi. Abdülmecid'in Bedirhan Bey'e neden isyan ettiğini sorduğu, ardından ikilinin Ömer Hayyam'dan Farsça şiirler okudukları söylendi. Hem bu dostane sohbetin katkısı, hem de yabancı ülkelerin ricasıyla Bedirhan Bey Girit'e sürgüne gönderilecek, sonra da affedilerek Paşa unvanı ile taltif edilecekti.

Kırım Savaşı ve sonuçları

Ama Kavalalı ve Bedirhanbey meselelerini barışla halleden Abdülmecid, Kırım meselesini savaşla halletmek gafletinde bulundu. 1853-1856 arasında üç yıl süren savaş, her iki taraftan 240 bin askerin ölümüne ve her iki tarafın da hazinesinin dibinin görünmesine neden olmuştu ama bazı faydaları da olmuştu. Bir kere Osmanlı-Britanya dostluğu bir kez daha teyid edilmişti. Çünkü Çar I. Nikola 1853'te 'Hasta Adam' olarak tabir ettiği Osmanlı İmparatorluğu'nun mirasını Britanya, Fransa ve Rusya arasında paylaşmayı önerdiğinde, Britanya, Ortadoğu ve Mısır'ın kendisine verilmesi teklifine rağmen paylaşıma razı olmamıştı. Dahası, aynı yıl Rus donanması, Sinop'taki Osmanlı donanmasını yok ettiğinde, Fransa ile Britanya Rusya'ya savaş ilan etmişti. 1856'da Kırım Savaşı'nı sonlandıran Paris Antlaşması'yla Rus donanmasının Karadeniz'e inmesi yasaklanmıştı. Bu durum II. Abdülhamid Dönemi'ne (1876-1909) kadar da sürecekti.

1856 Islahat Fermanı

Kırım Savaşı'nın ikinci faydası Paris Konferansı arifesinde Büyük Devletlerin gayrimüslimlerin durumlarını bahane ederek Osmanlı'nın

iç işlerine karışmalarını engellemek için, Abdülmecid'in Islahat Fermanı'nı yayımlamasıydı. İngiliz Elçisi Canning, Fransa Elçisi Thouvenel ve Avusturya Elçisi Prokesch'in katıldığı bir dizi toplantı sonunda Mehmed Emin Âli Paşa ve Keçecizade Mehmed Fuad Paşa'nın kaleme aldığı ve 18 Şubat 1856'da okunan ferman ile padişahın iradesi sınırlanıyor, kişi hakları öne çıkarılıyor, ırk ve din ayrımı yapılmaksızın bütün Osmanlı uyruklarının can, mal ve namus dokunulmazlıkları, yasalar önündeki eşitlikleri ve özel tasarruf hakları güvence altına alınıyordu. Tüm uyrukların din özgürlükleri garanti ediliyor, iltizam, müsadere, işkence ve kötü muamele yasaklanıyordu. Bundan böyle duruşmalar kamuya açık olacak, cezaevleri ıslah edilecekti. Müslüman olsun, gayrimüslim olsun herkesin devlet memuriyetine girebilecekti. Hatta askeri okullara bile alınacaktı gayrimüslimler. Elbette artık Müslümanlar gibi askere de gideceklerdi. Özetin özeti olarak söylersek Tanzimat Fermanı ile başlayan kulluktan vatandaşlığa geçiş süreci ile devletin laikleşmesi süreci, Islahat Fermanı ile biraz daha derinleşmişti. Ancak bu kararların çoğu gerçekleşmedi ya da geç gerçekleşti.

Savaşın üçüncü etkisi, bakış açısına göre olumlu ya da olumsuzdu. Olumluydu, savaş dolayısıyla İstanbul'a akın eden askerler, doktorlar, mühendisler, seyyahlar, oryantalistler, hatta yaralılar sayesinde İstanbul tarihinde en hareketli yıllarını yaşadı. Buna bir de Mısır Valisi Abbas Paşa'nın Batılı reformlara karşı çıkması yüzünden Mısır'lı zenginlerin İstanbul'a göç etmesi eklenince İstanbul adeta bir dünya başkenti oldu. İngiliz Elçisi Lord Cunning'in deyimiyle "İstanbul insan ilişkileri açısından uygar bir şehir" olmuştu.

Kuleli Olayı

Aynı şekilde ekonomi de canlanmış, orta sınıflar bile su gibi para harcanmaya başlamıştı. Saray zaten son derece müsrifti.

Abdülmecid kızlarına, oğullarına debdebeli düğünler düzenliyor, sarayın kadınları, kuyumculardan çıkmıyordu. Olumsuzdu, çünkü hayatın ve piyasanın bu kadar hızlı şekilde liberalleşmesi hem ekonomik, hem ahlaki yozlaşmaya kapı açtı. Hayat pahalılığı, bütçe açıkları, yolsuzluk, rüşvet arttı. Devlet memur maaşlarını, esnafa borçlarını ödeyemez olunca. hem dış ülkelerden, hem de içte tefecilerden borç almaya başladı. Bütün bunlar tahmin edileceği gibi, çeşitli kesimlerin tepkisini çekti. Örneğin İstanbul esnafı kayıklara doluşup Dolmabahçe Sarayı'nın rıhtımına dayanmaya kalktılar. Birkaç kez softalar ayaklandı. Bunlardan 1859'da yaşanan Kuleli Olayı diye anıldı. Arka planı tam olarak ortaya çıkmadıysa da, genel kanı, şeriatçıların "Frenkleşmiş padişahı" tahttan indirme girişimi olduğu yolundaydı.

Ünlü operalar İstanbul'da

Abdülmecid'in 'Frenkleşmesi' sadece Osmanlı İmparatorluğu'nun siyasi, idari ve sosyal yapısına yönelik girişimleri ile ilgili değildi. Özel yaşamıyla da 'Frenkleşmiş' görülüyordu. Örneğin, II. Mahmud döneminde İstanbul'a gelen ve estirdiği hava yüzünden bazı kişileri (örneğin Dede Efendi'yi) Saray'dan kaçırtan İtalyan besteci Donizetti (Paşa) Abdülmecid Dönemi'nde çok itibar gördü. Paşa'nın yönettiği Mızıka-yı Humayun konserler verdi, özel orkestralar, korolar, dans toplulukları kuruldu. Bunları duyan Avrupalı sanatçılar İstanbul'a gelmek için kuyruğa girdiler. Örneğin bir başka İtalyan besteci Verdi'nin 1844'te yazdığı Hernani operası, 1846'da İstanbul'da sahnelenmişti. Verdi'nin Otellosu da Milano'dan iki yıl sonra İstanbul'da sahnelenmişti. Macar besteci Franz Lizst 1856'da bir konser vermek için İstanbul'a gelmişti. Sanılmasın ki, Türk musikisine kapalıydı Abdülmecid'in kulakları. Aksine Hacı Arif Bey, Hacı İsmail Efendi, Santuri İsmet Bey,

Medeni Aziz Bey ve daha nice sanatkâr sarayda meşk ediyorlardı. Harem'deki eğlence günlerinde, köçekçeleri, Yunan horası, bunu Arnavut ve Boşnak dansları izliyordu. Saraya ve konaklara, Ermeni, Rum, Yahudi piyano ve keman hocaları gelip gidiyordu. Osmanlı padişahları içinde ilk kez baloya katılan Abdülmecid'di. Sadece o değil, bazı İstanbullu gençler de 1850'li yıllarda Fransız Sefareti'nin bahçesindeki balolara katılmışlardı.

Kadınlar ve içki

Tahmin edileceği gibi Abdülmecid kadınlara da pek düşkündü. Tam 26 eşi olmuştu. İlk eşlerinden Şevketza, Tirimüjgan ve nikâhlısı Gülcemal hemen hemen aynı günlerde iki erkek, bir kız doğurduklarında Abdülmecid henüz 17 yaşındaydı. İlk şarabı da bu yaşta tatmış ve bir daha bırakmamıştı. Her gün düzenli içerdi. Bazen sızıncaya kadar içerdi. İçkiyle tanıştıktan sonra kadınlara ilgisi daha da artmıştı. Kayıtlara bakılırsa, hareminde tam 688 cariye vardı. Elbette bunların çoğu hizmetkârlık, çocuk bakıcılığı gibi işleri yaparlardı ama Abdülmecid'in tam 16 erkek çocuğu ve bir o kadar da kızı olması, İslam'ın 'dört eş' sınırını epeyce aştığını düşündürüyordu. Abdülmecid, karılarına hep sevgili, saygılı davranmıştı. Öyle ki, Gülcemal'in ölümünden sonra nikâh kıydığı Bezmera, Tirimüjgan'dan olma Abdülhamid'e (geleceğin 'Ulu Sultanı' ya da 'Kızıl Sultanı') hayatının ilk ve son tokadını attığında bile sesini çıkarmamıştı. Sadece bir süre sonra kıskançlığına dayanamayıp Bezmera'yı boşadı. Ve o tarihe kadar görülmemiş bir şey daha yaptı. Bezmara gözüne kestirdiği bir paşayla evlenmeye kalktığında, "Ben karışmam, ne isterse yapsın" deyip "padişahın çırak çıkardığı kadınla evlenilmez" tabusunu yıktı. Dahası var. Bezmara, Tevfik Paşa'yla evlenmiş ama Abdülmecid'i hiç affetmemişti. Hatta bir keresinde evinin önünden geçerken pencereden "Abdülmecid iki gözün kör olsun!" diye bağırmıştı. Abdülmecid

de her zaman çelebiliğiyle gülüp geçmişti. İşte böyle sıra dışı bir Osmanlı padişahıydı Abdülmecid.

Özet Kaynakça: Necdet Sakaoğlu, "Abdülmecid", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, Kültür Bakanlığı ile Tarih Vakfı ortak yayını, 1994, C. I, s. 45-48; Cevded Paşa, *Maruzat*, Çeviren: Yusuf Halaçoğlu, Çağrı Yayınları, 1980; Hıfzı Topuz, *Abdülmecid*, Remzi Kitabevi, 2009; Stanley Lane Pole, *Lord Stratford Canning'in Türkiye Hatıraları*, Çeviren: Can Yücel, Tarih Vakfı Yayınları, 1999; *Alphonse de Lamartine ve İstanbul Yazıları*, Çeviren: Nurullah Berk, İstanbul Kitaplığı, 1971.

DEVLETPEREST AYDINLAR: YENİ OSMANLILAR

Osmanlı İmparatorluğu'nun* son dönemlerinde, kabaca 1800'lerden itibaren Avrupa'nın üstünlüğüyle yüzleşilmesi ve bu durumun içselleştirilmesi sürecinde 'fikir adamları' için en önemli soru "Bu devlet nasıl kurtulur?" idi. Böylesi bir soruya cevaplar da, kuşkusuz devlet eksenliydi. Tanzimat döneminde Mustafa Reşit Paşa ile başlayan ve Âli ve Fuad Paşa'larla devam eden bürokratik ve idari reformlara karşı sistemli bir muhalefet başlatan ilk grup olan Yeni Osmanlılar (ya da Genç Osmanlılar), 1867 yılında İstanbul'da bir araya gelen bir grup aydının kurduğu İttifak-ı Hamiyet Örgütü'nden doğmuştu.

Hareketin, adları tespit edilebilen dokuz önderinin (Namık Kemal, Mustafa Nuri, Sağır Ahmed Beyzade Mehmed, Suphi Paşazade Ayetullah, Kayazade Reşad, Mustafa Refik, İbrahim Şinasi, Ziya Paşa ve Ali Suavi) hemen hepsinin babası devlet memuruydu. Örneğin Namık Kemal'in babası bir zamanlar Kudüs

* 'Osmanlı Devleti' (Devlet-i Osmanî) terimi ilk kez 1876 tarihli Kanun-i Esasî'nin 8. Maddesi'nde resmen kullanıldı. Daha önce devlet kendini 'Devlet-i Âliye' (yüce devlet) veya 'Devlet-i ebed müddet' (ebedi olarak yaşayacak devlet) gibi terimlerle tanımlıyordu. 'Osmanlı İmparatorluğu' terimi ise 19. Yüzyıldan itibaren Batı tarihçileri tarafından devletin yayılmacı karakterini tarif etmek için kullanılmaya başladı. Aslında Eflak-Boğdan, Arnavutluk, Bulgaristan, Cezayir, Tunus, Trablusgarp, Mısır, Filistin, Lübnan (hatta bir ölçüde Suriye ve Irak) gibi merkeze gevşek bağlarla bağlı idari birimleri ya da Kürtler gibi yarı özerk toplulukları göz önüne alırsak, 'Osmanlı İmparatorluğu' terimi devletin niteliğini daha doğru tarif ediyor. Gazete yazılarında Osmanlı Devleti terimini kullanmıştım, bu kitapta ise ikinci terimi kullandım.

Valiliği yapmış bir bürokrattı. Mustafa Nuri, Sağır Ahmed Beyzade Mehmed ve Suphi Paşazade Ayetullah'ın babaları bakanlık yapmışlardı. Kayazade Reşad'ın babası Yozgat Mutasarrıfı idi. Şinasi'nin babası asker, Ziya Paşa'nın babası gümrük memuruydu. Mustafa Refik hakkında bir bilgi yoktu. Ali Suavi ise bu dokuz kişi arasında sosyal bakımdan en alt tabakadan gelen kişiydi. Babası mühreci yani cilacıydı.

Tercüme Odası

Dahası bu dokuz kişiden beşi Tercüme Odası'nda çalışıyordu. Tercüme Odası yabancı dildeki dokümanların çevrilmesi işini 'dragoman' denilen gayrimüslim çevirmenlerin elinden almak için 1821'de kurulmuş bir devlet dairesiydi. Bu daire, kurulduğu günden itibaren büyük devlet görevlerine atanmak için iyi bir atlama tahtası olmuştu. Dönemin haberleşme araçlarını (özellikle gazete) başarıyla kullanan bu memur-aydınlar, modernleşme pratiklerine dönük ilk fikir tartışmalarını başlattıkları gibi, gazeteciliğin, düşünce ürünlerinin yayılmasının aracı olarak kullanılması da bu grubun marifetiyle olmuştu.

Hürriyet, terakki, vatan...

Ancak Batılı aydın esas olarak sınıf mücadelesinin ve kapitalizmle birlikte yükselen burjuvazinin ürünü olduğu için burjuvazinin liberalleşme eğilimleriyle uyumlu olarak devlete karşı çıkarken, Osmanlı aydını esas olarak herhangi bir sınıfın ürünü olmayıp devletin kanatları altında yetiştiği için halka karşı bile devleti korumuşlardı. Örneğin Tanzimat'ın büyük devlet adamı ve tarihçisi Ahmed Cevded Paşa (ki kendisi Osmanlı modernleşmesinin 'Doğulu', gelenekçi kanadının başını çekiyordu), 1789 Fransız İhtilali'ni "hükümdarın mutlak hükümet etme yetkesine

karşı çıkış" olarak nitelemişti, yani eleştirmişti. Ziya Paşa ve Namık Kemal klasik İslam düşüncesinden ve tasavvuf ekolünden beslenmekle birlikte, 'hürriyet', 'terakki (ilerleme)', 'vatan' gibi modern kavramların ısrarlı bir savucusuydular ama Namık Kemal, basın üzerine kısıtlamalar getirilmesini tavsiye edince terfi ederek Erzurum vali muavinliğine tayin edilmişti. Ziya Paşa da mutlak monarşiye muhalifti fakat aynı zamanda muhafazakâr bir devlet adamıydı.

İstisnalar: Ali Suavi, Tevfik Fikret

Hayatını bir suikastta kaybeden gazeteci ve yazar Ali Suavi, köktenci İslamcı eğilimlerinin yanı sıra, ilerleme fikrine de derinden bağlı bir eylem adamı, bir partizan olarak Yeni Osmanlılar'ın en ayrıksı üyesi idi herhalde. Özgürlük ve adalet gibi kavramları Namık Kemal ve arkadaşlarından miras alan Tevfik Fikret ise o tarihlerde toplumsal ilişkilerin çeşitlenmesinin de yardımıyla hayatını devletten kazanmayı reddettiği için görece özerk bir aydın portresi çizmişti. Gerçekten de Fikret'in 'devleti kurtarma' gibi bir derdi yoktu. Dahası devlet ve toplum ilişkilerinin ne kadar karmaşık olduğunu kavramış gibiydi. Bu bağlamda Namık Kemal ve arkadaşlarında görülmeyen din eleştirisi de, Abdülhamid'in kişiliğinde cisimleşen siyasal iktidar eleştirisi de toplumsal olmaktan çok bireyseldi, yani gayet 'modern'di.

İslam'ın Adalet Dairesi

Şerif Mardin'e göre, Yeni Osmanlıların düşünce dünyalarını Batılı anlamda 'felsefe' değil, İslam siyaset felsefesi belirlemişti. İslam siyaset felsefesinde amaç, toplumsal düzenin (nizamın) tesisi olup İbn Sina ve El-Farabi gibi filozoflar, bu nizamın kurulabilmesi için gerekli bilgileri 'siyasetname' adı verilen eserlerinde yazmışlardı. Osmanlı geleneğini etkileyen siyasetnameler arasında Selçuklu veziri

Nizamü'l Mülk'ün *Siyasetname*'si, Yusuf Has Hacip'in *Kutadgu Bilig*'i ve Kûhistan Sultanı İskender bin Kabus'un *Kabusname*'si önemli yer tutar. Osmanlı'nın düzenini anlatan en ünlü siyasetname ise Kınalızade Ali Efendi'nin *Ahlak-ı Alâi* adlı eseridir. Bu metinde, Osmanlı düzeni, 'adalet dairesi' denilen bir düşünceyle şöyle formüle edilir: 1- Dünyanın kurtuluşunun kaynağı adalettir; 2- Cihan bir bağdır divanı devlettir; 3- Devleti şeriat düzenler; 4- Mülk olmazsa şeriatın etkisi olmaz; 5- Askersiz mülk zapt edilemez; 6- Mal olmazsa asker toplanamaz; 7- Mal tebaa tarafından biriktirilir; 8- Adaletle hükmettiğinde tebaası cihan padişahına yürekten itaat eder.

Sonuçta hepsi de 'vatansever' olan bu gençler, en büyük engellemeyi, Mustafa Reşit Paşa, Âli Paşa, Fuad Paşa gibi bürokratlardan gördükleri için, Padişah'tan çok Tanzimat bürokrasisine düşman oldular. Ahmed Mithad Efendi gibi yeni filizlenen burjuvaziden yetişen aydınlar bile güçlü bir bürokrasiye karşı çıkarken, bir kurum olarak padişahı ve dini toplumun bekası için önemli dayanak noktaları olarak görüyordu. Osmanlı İmparatorluğu'nun geleceğini İslam kültürüyle Batı kültürünün evliliğinde görmelerine karşın, yüzyılın ortalarına kadar Avrupa'daki, siyasi ve fikrî faaliyetlerin dışında kaldılar ve Aydınlanma süresince oluşan yeni fikrî durumun farkında olmadılar. İslami düşünceyi de, Osmanlı deneyimi ile sınırlı bir şekilde ele aldılar, tüm İslam dünyasında olup bitenlere karşı ilgisiz kaldılar.

"Diyar-ı küfrü gezdim..."

Tanzimat aydınları uzun süre 'civilization' kelimesinin karşılığını aramışlar, sonunda 'medeniyet'te karar kılmışlardı. Ziya Paşa ve Namık Kemal'e göre 'medeniyet' iyiydi, yani Mehmed Akif'in 'tek dişi kalmış canavar'ına daha çok vardı. Ziya Paşa İsviçre'yi gezmiş ve "Diyar-ı küfrü gezdim, beldeler, kâşâneler gördüm/

Dolaştım mülk-i İslam'ı bütün viraneler gördüm" diye yazmıştı. *İbret* gazetesinin Kasım 1872 tarihli 45. sayısında Londra'yı anlatan Namık Kemal, Charles Dickens'ın romanlarındaki yoğun sömürüyü, ahlaksızlığı, sefaleti değil "Ruy-i arzda mevcut olan asar-ı terakkinin fotoğraf ile resmi alınmış olsa medeniyet-i hazırayı" anlatıyordu.

Namık Kemal, Batı medeniyetinin eksikliğini ('ahlaksızlığını', 'cinselliğe düşkünlüğünü') Doğu'nun meziyetleri ile (İslamiyet'in eski 'saf' halinin diriltilmesiyle) tamamlamayı düşünüyordu. Bu, Osmanlı modernleşmesinin Batılı yüzünü oluşturan Şinasi'nin "Asya'nın akl-ı piranesi ile Avrupa'nın bikr-i fikrinin izdivacı" düşüncesi ile çok benzeşiyordu. Ernest Renan'ın, "İslam'ın terakkiye karşı olduğu" fikrine karşı bir reddiye *(İslam Risalesi)* yazan Namık Kemal, orada bile Renan'ın düşüncelerini sorgulamaya kalkmamıştı. Dahası Batı uygarlığının felsefi uyanışına kaynaklık eden düşünürlerin hepsinin Arap olduğunu öne sürmüştü. Halbuki hem bu doğru değildi, hem de Renan sadece Arapları değil Türkleri de hedef tahtasına koymuştu.

Çözüm İslam'da mı?

Bir de özümü İslam'da arayan ama bulamayanlar vardı. Örneğin Tunuslu Hayreddin Paşa halkı ısındırmak için Avrupa (Batı) medeniyetinin kökünün İslam olduğu fikrini savunuyordu. Benzer bir tutum Fuad Paşa'da da görülüyordu. Sadrazam Âli Paşa ile Sultan Abdülaziz arasındaki konuşmada Padişah "Paşa hazretleri aslımıza halel getirmemek üzere ne alabilirsek almaya mecburuz," demişti. Buna karşılık Sultan Abdülaziz'in onur konuğu olarak katıldığı 1867 Uluslararası Paris Fuarı'nda her devletin geniş pavyonları olduğunu, pavyonlarda kitapların, mecmuaların, afişlerin bulunduğunu görüp gizli gizli ağlayan Ömer Faiz Efendi sadrazama "Hıristiyanlar ilim, irfan, medeniyet, çalışkanlık, müsavat

gibi aslında Müslümanlara ait olan emirleri Hıristiyan olmalarına rağmen tatbik etmektedirler. Yani bilmeden hidayete ermişlerdir," diyecekti. Ömer Faiz Efendi'ye göre, "Celaheti bırakıp ilmi, iptidailiği bırakıp medeniyeti, tembelliği bırakıp çalışkanlığı, el emeğini bırakıp makineyi, şehirde ve köyde pisliği bırakıp temizliği, üfürüğü bırakıp ilacı, deveyi bırakıp treni, yelkeni bırakıp uskurlu gemiyi alır, kadınlı-erkekli birlikte ve beraber tam millet olursak, hem dinimizin hem de devletimizin bekasını ve izz-ü şan ile devamını temin" edebilirdik. Ama bu radikal cevabın arka planında Avrupa'nın meydan okumasına karşı koyma isteği, Avrupalıyı kendi silahıyla yenme dürtüsü vardı.

Taklitçilik ve reddediş

1876'da 93 gün tahtta kalan V. Murad "Eğer Avrupalılara benzemezsek bize yaşama hakkı tanımazlar," demişti. İslamcı damarı güçlü olan Ali Suavi'ye göre "halkın yararı ve hakkın hâkimiyeti" anlamına gelen "medeniyet" Osmanlı memaliğine ters taraftan girmişti ve Osmanlı'nın çöküşünün nedeni işte bu taklitçilikti. Şehzade iken Avrupa seyahatine çıkan II. Abdülhamid de vızır vızır işleyen trenlerden, gemilerden, her yerdeki muazzam faaliyetlerden çok etkilenmişti ama onun döneminde taklitçiliğin yerini 'Altın Çağ' vurgusu aldı. Bu vurgu o kadar aşırıya kaçtı ki, Batı'daki çağdaş anayasal rejimin yaratıcısının Araplar olduğunu, bütün Batı bilim ve teknolojisinin Arap uygarlığının ürünü olduğunu, Avrupalılar vahşet ve karanlıklar içinde yüzerken, Arap uygarlığından öğrendikleriyle uygarlaştıklarını bile öne sürdü.

Çöküş döneminin Sadrazamı Said Halim Paşa, Osmanlı insanının Batılı değerlerle eski değerleri arasındaki sıkışmışlığını pek veciz biçimde özetlemişti: "Gerçek hayat görüşümüzün dışında kalıyor. Biz doğruyu yanlışa, gerçeği hayale, hak yolunu

sapkınlığa, olmamışı olmuşa, mümkünü imkânsıza katarak en olmayacak plan ve hayallerden saadet umuyoruz..."

Özet Kaynakça: François Georgeon, *Türk Milliyetçiliğinin Kökenleri, Yusuf Akçura (1876-1935),* Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1999; Sabri Ülgener, *Zihniyet, Aydınlar ve İzm'ler*, Mayaş Yayınları, 1983; Şerif Mardin, "Tanzimat ve Aydınlar", *Türkiye'de Din ve Siyaset*, İletişim Yayınları, 1991; a.g.y., *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*, İletişim Yayınları, 1998; a.g.y., *Jön Türkler'in Siyasi Fikirleri*, İletişim Yayınları, 1999; Cemil Koçak, "Yeni Osmanlılar ve Birinci Meşrutiyet", *Cumhuriyet'e Devreden Düşünce Mirası, Tanzimat ve Meşrutiyetin Birikimi*, İletişim Yayınları, 2001, s. 72-82; İbrahim Şirin, *Osmanlı İmgeleminde Avrupa*, Lotus, 2006.

ABDÜLAZİZ İNTİHAR MI ETTİ, ÖLDÜRÜLDÜ MÜ?

30 Mayıs 1876 sabahı Mithad Paşa ve Hüseyin Avni Paşa'nın başını çektiği bir darbe ile tahttan indirilen Abdülaziz'in yerine Abdülmecid'in ilk şehzadesi, Batı kültürüyle yetişmiş, nazik, savurgan ve bohem V. Murad geçirilmişti. Resmî hikâyeye göre, Topkapı Sarayı'nda 1808'de III. Selim'in öldürüldüğü daireye kapatılan Abdülaziz, hayatının tehlikede olduğunu söyleyerek V. Murad'dan yardım isteyince, üç gün sonra Feriye Sarayı'na nakledilmiş, ama 4 Haziran 1876 günü hamama girip annesinden istediği makasla (nasıl başardıysa) her iki kolunun damarlarını keserek intihar etmişti...

İntihar mı cinayet mi?

Bugün artık, bu olayın bir intihar değil cinayet olduğu kanısı güçlü, ama o gün intihar teşhisi, çoğu yabancı, 19 hekimden oluşan bir heyetçe resmen onaylanmıştı. Aslında ölünün yanına ilk gelen hekim, Hüseyin Avni Paşa'nın yakın dostu meşhur Marko Paşa'ydı. Ardından Askerî Hekim Ömer Bey geldi. Hüseyin Avni Paşa, Marko Paşa'nın ölüm raporunu intihar olarak yazdığını söyleyerek, Ömer Bey'in de raporu imzalamasını istedi. Ömer Bey ise cesedi görmeden imzalamayacağını söyledi. İddiaya göre Hüseyin Avni Paşa, Ömer Bey'in miralay rütbelerini söküp, ertesi gün Trablusgarp'a sürgüne gönderdi...

Yabancı doktorların raporu

Böylesi bir ortamda 19 hekimin raporunun baskı altında hazırlanmış olduğu ihtimal dahilinde ise de bu doktorlardan Fransız Marroin ve İngiliz Dickinson, intiharı doğrulayan beyanlarını, Fransız Ziraat ve Ticaret Bakanlığı'nın yayın organı ile İngiltere'de yayımlanan *The Lancet* tıp dergisine de tekrarlamışlardı. Hekimlerin ortak raporu şöyleydi:

"Padişah Hazretleri'nce sabık hükümdar Sultan Abdülaziz Hazretleri'nin ölüm nedenini tespit için emredildik. Yerdeki bir şilte üstüne yatırılmış, yeni bir bezle örtülü bir ceset bulduk. Bezi kaldırdığımızda, sabık hükümdar Abdülaziz'i teşhis ettik. Her yanı soğuk ve kansız olan ceset renksiz ve pıhtılaşmış kanla kaplıydı. *Rigor motris* (cesedin sertleşmesi) bulunmuyordu. Göz kapakları aralık, korneaları hafifçe opaktı. Ağız aralıktı. Kol ve bacaklar kana bulanmış bezlerle örtülüydü. Sol kolun katlanma noktasının biraz altında, 5 santimetre uzunluğunda bir yara tespit ettik. Kenarları parçalanmış ve düzensiz bu yaranın yönü yukarıdan aşağıya ve içeriden dışarıyaydı. Bu bölgenin damarları kesilmiş ve kübital atardamar, neredeyse çıkış noktası hizasında çapının dörtte üçü oranında açılmıştı. Sağ kolun katlanma noktasında hafifçe verev ve aynı şekilde parçalanmış, iki santimetre uzunluğunda, bir buçuk santimetre derinliğinde bir yara tespit ettik. Bu tarafta yalnızca küçük çaplı damarlarda zarar bulunurken, atardamarlar sağlam kalmıştı. Bize on santimetre uzunlunda, iyi bilenmiş bir kolu tepesine yakın yan düğmeli, kan içinde bir makas gösterildi. Sabık hükümdar Abdülaziz'in sözü edilen yaraları bu makasla yaptığı söylendi.

Yukarıda belirtilenlerden hareketle hepimiz şu noktalarda hemfikiriz: 1. Sabık hükümdar Abdülaziz'in ölümü, kollarının katlanma noktalarındaki damarların kesilmesinden doğan kanamadan kaynaklanmıştır; 2. Bize gösterilen âletin bu yaraları yapmış olması mümkündür; 3. Yaraların yönü ve niteliğiyle bu yaraları yapmış olması muhtemel âletten, olayın intihar olduğu sonucuna vardık."

Bu aslında garip bir durumdu çünkü İslam geleneğinde intihar günah kabul edilir, intihar eden kişinin cennete gidemeyeceği, cehennemdeyse ölümüne neden olan olayı tekrar tekrar yaşayacağına inanılırdı. En çok tartışılan konulardan biri de Hazreti Muhammed'in intihar eden bir kişinin cenaze namazını kıldırmayışından hareketle, intihar eden kimsenin cenaze namazının kılınıp kılınmayacağı meselesi idi. İşte böylesi bir dinsel-kültürel ortamda 'padişah intihar etti' fikrinin kamuoyu tarafından sindirilmesi zordu. Nitekim Abdülaziz, aynı gün alelacele Divanyolu'ndaki Sultan II. Mahmud Türbesi'ne defnedildi, ancak olaylar durulmadı.

Çerkez Hasan Olayı

Öyle ki, 16 Haziran 1876 gecesi, Çerkez Hasan adlı genç bir subay, Abdülaziz'in intikamını almak için devlet erkânına bir suikast düzenledi. Çerkez Hasan, Abdülaziz'in kadınlarından Edâdil'in yeğeni, Üçüncü Kadınefendi Neş'erek'in kardeşiydi. Dolayısıyla Abdülaziz, Hasan'ın çift taraflı eniştesi oluyordu. Ablası Neş'erek, Abdülaziz'in şüpheli ölümünden sonra hasta olduğu halde kötü muameleye maruz kalmış, Dolmabahçe Sarayı'ndan Feriye Sarayı'na götürülürken üzerindeki çarşaf alınmış, daha kötüsü 11 Haziran günü ölmüştü.

Aslında, Mekteb-i Harbiye mezunu bir subay olmasına rağmen, Galata ve Beyoğlu'nu haraca bağlamış tipik bir İstanbul kabadayısı olan Çerkez Hasan'ın böyle bir olaya kalkışacağı öngörüldüğünden, 14 Haziran'da tutuklanarak Bağdat'a gönderilmesine karar verilmişti. Ancak olaylar öngörüldüğü gibi gelişmedi. Ertesi gün yola çıkacağına söz verdiği için salıverilen Çerkez Hasan, sözünü tutmak yerine Eminönü ile Unkapanı arasındaki Yemiş İskelesi'ndeki bir meyhanede epeyce içtikten sonra üç revolver ve iki kama kuşanarak önce Serasker (bugünün Milli Savunma

Bakanı) Hüseyin Avni Paşa'nın Üsküdar'daki konağına gitti. Paşanın orada olmadığını öğrenince Şûra-yı Devlet Reisi Mithad Paşa'nın Bayezid Tavşantaşı'ndaki konağına yöneldi. Konakta, iddialara göre, Girit ve Karadağ'daki ayaklanma belirtilerini görüşmek üzere toplanan Heyet-i Vükelâ'nın (bugünkü Bakanlar Kurulu) içkili yemeği (güya 'Meclis-i Mahsusa' denen iç kabine toplantısı) yapılıyordu. Alt katta poker oynayan korumalar, Çerkez Hasan'ı tanıdıkları için, şüphelenmeden üst kata çıkmasına izin vermişlerdi. Bundan sonrası çok kanlı geçti.

"Davranmayın, yakarım!"

Çerkez Hasan toplantı salonunun kapısını hızla açıp "Davranmayın, davranmayın Serasker! Yakarım!" diye bağırdıktan sonra Hüseyin Avni Paşa'yı tabanca ile vurmuş, kendisine arkadan sarılarak etkisiz hale getirmeye çalışan Bahriye Nazırı Kayserili Ahmed Paşa'yı kama darbeleri ile savuşturduktan sonra, henüz ölmediğini fark ettiği Hüseyin Avni Paşa'yı kamasıyla delik deşik ederek işini tamamlamıştı. Ardından Mithad Paşa ve Rüşti Paşa'nın da dahil olduğu kabine üyelerinin sığındığı odanın kapısını zorlamaya başlamış, kendisine arkadan yanaşarak bıçak sokan uşaklardan birini gözünden yaraladıktan ve bir subayla bir eri daha vurduktan sonra zaptiyelerce etkisiz hale getirilmişti. Bilanço, değişik kaynaklara göre beş ila yedi ölü; iki veya 10 yaralıydı.

"İbret olsun diye yaptım"

Olaydan sonra ünlü Bekir Ağa Bölüğü'nde (bugün İstanbul Üniversitesi Merkez Binası) sorguya çekilen Çerkez Hasan, ifadesinde Hüseyin Avni Paşa'yı Abdülaziz'in tahttan indirilmesinde birinci derece rolü olduğundan; Ahmed Paşa'yı da tahttan indirme olayı sırasında Dolmabahçe Sarayı'nın denizle bağlantısını kestiği için öldürmeye karar verdiğini anlatmıştı. Güya "Öyle bir şey yapmak

istiyordum ki, ibret olsun, bundan sonra kimse padişah hal edemesin. Aynı zamanda devlet büyüklerinin yeter derecede korunmadıklarını da eylemli olarak kanıtladım. Sanırım bundan böyle maiyetlerinde bulunanlara ve korumalarına önemli ölçüde dikkat edeceklerdir," diyen Çerkez Hasan, 17 Haziran 1876 günü sabaha karşı Bayezid Meydanı'nda, Seraskerat Kapısı'nın yanındaki dut ağacına asılarak idam edildi. Bir söylentiye göre aslında suikast sırasında aldığı yaralardan zaten ölmüştü; asılan ölü vücudu idi.

Padişah V. Murad, etkilenmesin diye olaydan uzun süre haberdar edilmedi. Halk günlerce heyecan içinde yaşadı. Olayı duyduktan sonra şiddetli bir 'ruhi bunalım' geçiren V. Murad, tahtta çıkışının 93. gününde, akli dengesinin yerinde olmadığına dair bir doktor raporu ile tahttan indirildi ve yerine 31 Ağustos 1876 günü Abdülmecid'in diğer şehzadesi II. Abdülhamid çıkarıldı. Abdülhamid'in ilk işi Abdülaziz ve V. Murad'ın tahttan indirilmesinde rolü olan Mithad Paşa'yı sadrazam yapmak oldu.

Özet Kaynakça: Yavuz Selim Karakışla, "Arşivden Bir Belge: Sultan Abdülaziz'in İntihar Et(tiril)diği Makas (1876)", *Toplumsal Tarih*, S. 127, Temmuz 2004, s. 100-102; Alpay Kabacalı, "Çerkez Hasan Olayı", *Popüler Tarih*, S. 22, Haziran 2002, s.28-32; Necdet Sakaoğlu, "Çerkez Hasan Olayı", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, Kültür Bakanlığı ile Tarih Vakfı'nın ortak yayını, 1994, 2. Cilt, s. 488; Alpay Kabacalı, *Türkiye'de Siyasal Cinayetler*, Gürer Yayınları, 2007.

ABDÜLHAMİD'E BAĞLANAN ÜMİTLER

Abdülhamid'i tahta çıkaran çevreler, meşruti monarşiye geçilirse, yani padişahın yanına bir de meclis eklenirse, Avrupa devletlerinin 1875 Hersek ve 1876 Bulgar isyanlarından beri ağırlaşan baskısının hafifleyeceğini düşünüyorlardı. Abdülhamid de başlarda bu görüşü destekler gibiydi. Nitekim hemen çalışmalar başladı. Rusya ile savaş hazırlıklarının yapıldığı ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Hıristiyan unsurlarının, bu savaşta bir koz olarak kullanılmasının planlandığı bir dönemde, İstanbul'da toplanacak uluslararası Tersane Konferansı'ndan önce çıkarılabilmek için alelacele hazırlanan Kanun-i Esasî (Anayasa), Padişah tarafından atanan 37 (bazı kaynaklara göre 28) kişilik Cemiyet-i Mahsusa isimli heyetin eseriydi.*

Söz konusu kurulun altı üyesi gayrimüslimdi. Bu kişiler Nafıa Müsteşarı Krikor Odyan Efendi, Adliye Müsteşarı Vahan Efendi, Hariciye Müsteşarı Kara Todori Efendi, Mekteb-i Sultanî (Galatasaray Mektebi) Nazırı Sava Paşa, Şura-yı Devlet Azası Ohannes Efendi, VI. Belediye Dairesi Reisi Kostaki Efendi ve hangi kurumdan olduğu tespit edilemeyen Yanko Efendi'ydi.

Anayasanın esin kaynakları

Kanun-i Esasi, Tanzimat'ın önemli devlet adamlarından Mithad Paşa'nın başkanlığındaki Heyet-i Vükelâ'dan geçip 23 Aralık 1876'da II. Abdülhamid tarafından kabul ve ilan edildi. 31 Mart 1877'de

* Elbette Kanun-i Esâsî sadece dış baskıların eser değil, bu yazının boyutlarını aşan iç ve dış dinamiklerin karşılıklı etkileşiminin sonucuydu.

de ilk Meclis-i Mebusan açıldı. Bazı araştırmacılara göre Belçika, Polonya ve Prusya anayasalarından esinlenerek; bazı araştırmacılara göre ise 1797'de 'Velestinli Rigas' adıyla tanınan Yunan asıllı Rigas Fereos'un kaleme aldığı anayasadan esinlenerek hazırlanmış bu ilk anayasa, halkı temsil eden bir kurucu meclis tarafından hazırlanmadığı gibi, bir halk oylamasıyla da kabul edilmiş değildi. Padişahın tek yanlı bir işleminden doğmuş olan bu ferman, padişahın sonsuz olan yetkilerini sınırlamak yerine pekiştiriyor; devletin bir monarşi, dininin İslam, resmî dilinin Türkçe olduğunu ilan ederek bir anlamda fiili durumu onaylamaktan öteye gitmiyordu. Fakat Müslüman olsun gayrimüslim olsun tüm tebaanın temel hak ve özgürlüklerini düzenlediği; yargı yetkisini bağımsız mahkemelere devrettiği ve iki kamaralı bir parlamento kurulmasını mümkün kıldığı için, demokrasiye doğru atılmış büyük bir adımdı. Ancak bu büyük adımın ömrü çok kısa oldu.

1877 yılının Nisan ayında, Osmanlı-Rus Savaşı patlak vermiş, dokuz ay süren savaş sonunda hiçbir yerden destek alamayan Osmanlı İmparatorluğu, Rus, Sırp, Bulgar, Romen ve Karadağlıların ortak direnişine karşı koyamayarak yenilmişti. Öyle ki Rus orduları İstanbul'un banliyösü Yeşilköy'e kadar gelmiş, burada karargâh kurmuştu. Savaş, 31 Ocak 1878'de imzalanan Edirne Mütarekesi ile sona erdi. Ancak Boğazların Rusların eline geçmesinden korkan İngilizler, 13 Şubat 1878'de, Abdülhamid'in itirazlarına kulaklarını tıkayıp İstanbul'a bir donanma gönderdiler. Abdülhamid de ertesi gün meclisi kapatıp, Kanun-i Esâsî'yi askıya aldı.*

Bu sefer de Ruslar Abdülhamid'i, eğer İngilizler bir an önce geri çekilmezse, İstanbul'u yerle bir etmekle tehdit ettiler. İki

* Mithad Paşa bir sure sonra Abdülhamid'in gözünden düşerek sürgüne gönderildi. 1881'de yargılandı ve ölüme mahkûm edildi. İdam cezası Abdülhamid tarafından Taif'te hapis cezasına çevrilmişse de üç yıl sonra burada muhafızları tarafından öldürüldü. Cinayetin Abdülhamid'in emriyle işlendiği iddia edildiyse de bu iddia bugüne dek kanıtlanamadı.

devlet arasında kalan Abdülhamid'in ricası sonucu İngilizler İzmit Körfezi'ne çekilirken, Ruslarla 3 Mart 1878'de, çok ağır şartlar içeren Ayastefanos (Yeşilköy) Anlaşması imzalandı. Ve bütün bu olaylar, İstanbul'u tam bir cadı kazanına çevirdi.

Ali Suavi ve Çırağan Olayı

Önceleri Abdülaziz'in reformları hayata geçirmekte ayak sürüdüğünü düşünen, umutlarını akıl sağlığını yerinde olmayan V. Murad'a bağlayan ve onun yerine geçen Abdülhamid'i muhafazakâr bulan Yeni Osmanlılar denen aydınlar grubu, Osmanlı İmparatorluğu'nun içinde bulunduğu durumdan ancak, sabık padişah V. Murad'ın tekrar tahta geçirilmesiyle çıkılacağına inanıyordu. Bu görüşte olanlardan birkaç kişi, örneğin Maliye Nezareti'nden Kâtip Hüsnü, Adliye Nezareti'nden Kâtip Mehmed, Rum İstavridi ve Polonyalı Jüli'den oluşan bir ekip, kadın kılığında gizlice saraya girerek V. Murad'la görüşmeye çalışmış ancak yakalanmıştı.

Bu noktada, işin içine gazeteci, yazar, fikir adamı Ali Suavi Bey girdi. Medrese kültürü ile Batı kültürünü bağdaştırmaya çalışan tipik bir 'Yeni Osmanlı' olan Ali Suavi, memurluk ve gazetecilik yapmış, Abdülaziz döneminde *Muhbir* gazetesindeki yazılarıyla eleştirinin dozunu kaçırınca önce Kastamonu'ya sürülmüş, Mustafa Fazıl Paşa'nın yardımıyla Avrupa'ya kaçmış, Paris ve Londra'da muhalif dergiler çıkarmıştı. 1838'de İngiltere ile Osmanlı İmparatorluğu arasında imzalanan Baltalimanı Anlaşması'nın hazırlığında önemli roller üstlenmiş olan İngiliz Sefareti Başkâtibi 'Türk Dostu' David Urquhart (Türklerin deyişiyle 'Davut Bey') ile tanıştıktan sonra Mustafa Fazıl Paşa'nm çevresinden kopmuş, yeni padişah II. Abdülhamid'in kendisini affetmesiyle de İstanbul'a dönmüştü. Ali Suavi Bey, önce Sultan'ın kitapçıbaşılığına ve şehzadelerin hocalığına; ardından da Mekteb-i Sultani (Galatasaray Lisesi) Müdürlüğü'ne getirildi; ancak okuldaki kozmopolit

havayı İslamileştirmeye kalkıştığı için ve de *Basiret* gazetesinde İngiltere'yi eleştirdiği için, İngiliz Büyükelçisi Henry Layard'ın Abdülhamid'e yaptığı baskı sonucu görevinden uzaklaştırıldı.

"Çözümü açıklayacağım!"

Birdenbire boşluğa itilen mağrur ve ateşli ihtilalci (kimilerine göre 'İlk Türkçü', kimilerine göre 'Sarıklı İhtilalci') Ali Suavi için, '93 Harbi' yenilgisinin suçlusu olarak gördüğü Abdülhamid'i devirmek farz olmuştu. Planı, o sırada Çırağan Sarayı'nda hapis olan V. Murad'ı bir İngiliz gemisiyle Balkanlar'daki Rodop Dağları'na kaçırmak, oradan Rusya'ya karşı savaşacak birliklerin başına geçirmekti. Savaşta sağlanacak başarının ardından da V. Murad'ı tahta çıkaracaktı.

Hazırlıklar Ali Suavi'nin Üsküdar Şemsipaşa'da kiraladığı Direkli Yalı'da yapılmıştı. Ali Suavi, 19 Mayıs 1878 günlü *Basiret* gazetesindeki yazısını (sadeleştirilmiş dille) şöyle bitirmişti: "Herkes ve gazeteler bugünkü durumun tehlikesinden söz etmektedirler. Bendeki büyük inanca göre söyleyeceğim şeyi herkesin dinleyeceğinden kuşkum yoktur. Bugünkü tehlike çok büyüktür. Ama çaresi pek kolaydır. Yarınki sayıda, herkesin izniyle, bu çareyi kısaca belirtip açıklayacağım. Bugün şu mektubum, yarınki yayına genel dikkati çekmek içindir efendim."

Bu garip ima bir çeşit parola olmalıydı, çünkü ertesi gün Rusya'ya açılacak savaşla kaybedilen toprakların geri alınacağı vaadiyle topladığı çoğu Filibe göçmenlerinden oluşan 250-300 kişilik grubu, Kuzguncuk İskelesi'nden mavnalara doldurdu ve deniz yoluyla Çırağan Sarayı'nı bastı. Nişli Salih'in yönettiği güruh, nöbetçileri, muhafızları ve bahçıvanları etkisiz hale getirerek kontrolü ele aldı.

Olaylara tanık olan Eğinli Müşir Said Paşa'nın 'Curnal' adını taktığı hatıra defterine göre, o sırada yemekte olan sabık padişah

V. Murad, Ali Suavi ile konuşmaya başlamıştı ki, Beşiktaş ve Yıldız karakollarından gelen zaptiyeler baskıncıları süngülemeye koyulmuşlardı. Çıkan arbedede, (çeşitli kaynaklara göre) Ali Suavi dahil 16 veya 23 kişi hayatını kaybetmiş, 13 veya 15 kişi yaralanmıştı. Ali Suavi'yi Beşiktaş Muhafızı Yedi Sekiz Hasan Paşa topuzlu sopası ile öldürmüştü. II. Abdülhamid'in emriyle, ölenler topluca Beşiktaş sırtlarına gömüldü. V. Murad ise Çırağan Sarayı'nın Feriye Dairesi'ne kapatıldı.

Olaylar sırasında halk, Yeşilköy'deki Rus birliklerinin şehri işgal edeceği söylentileri yüzünden korkulu günler geçirmiş, Kapalıçarşı bir süre açılmamıştı. Soruşturma kurulu, kanıtlar üzerinde bir süre çalıştıktan sonra Abdülhamid'in buyruğu ile dosyayı kapattı. Ancak bu olay, vesveseli ve kuşkucu bir kişiliğe sahip olan Abdülhamid'in otoriter bir rejime yönelmesinde önemli bir gerekçe oluşturdu.

Özet Kaynakça: Selda Kaya Kılıç, *Osmanlı Devletinde Meşrutiyet'e Geçiş, İlk Anayasanın Hazırlanması*, Berikan Yayınevi, 2010; Suna Kili&Şeref Gözübüyük, *Sened-i İttifak'tan Günümüze Türk Anayasal Metinleri*, İş Bankası Yayınları, 2000; Necdet Sakaoğlu, "Çırağan Olayı", Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi, Kültür Bakarlığı ile Tarih Vakfı'nın ortak yayını, 1994, 2. Cilt, s. 501-503; Alpay Kabacalı, *Tanzimat'tan 12 Mart'a Türkiye'de Siyasal Cinavetler*, Gürer Yayınları, 2007, s. 36-45.

KIBRIS İNGİLİZLERE NASIL VERİLDİ?

Günümüzde muhafazakâr çevreler II. Abdülhamid döneminde tek karış toprak kaybedilmediğini söylese de, bunun doğru olmadığını biliyoruz. Elviye-i Selase (üç liva) denen Kars-Ardahan-Batum ile Niş, Dobruca ve Kıbrıs (1878), Tunus (1881), Mısır (1882), Teselya (1885), Girit (1897), Sudan (1899), Midilli (1901), Bosna-Hersek, Bulgaristan (1908) II. Abdülhamid döneminde kaybedilmişti. Üstelik bunların büyük bir kısmı savaşsız kaybedilmişti. Ayrıca Makedonya, Arnavutluk, Trablusgarp, Tunus, Kuveyt ve İran'la yaşanan sınır anlaşmazlıkları Osmanlı İmparatorluğu'nun aleyhine sonuçlanmıştı. Bunlardan Kıbrıs'ın kaybı günümüze kadar uzanan etkileri açısından özel olarak üzerinde durmayı gerektirir.

Bir zamanlar Mısırlıların ülkesi olan, sonra Fenikeliler, Asurlular, Persler, Romalılar, Bizanslılar, Emeviler, Abbasiler, Templar (Tapınak) Şövalyeleri, İngilizler, Cenevizliler, Memlûklular ve 1489'dan itibaren de Venediklilerin hâkimiyetine giren Kıbrıs'ın fethi II. Selim'e nasip olmuştu. 2–9 Temmuz 1570 arasında Limasol, Tuzla ve Girne'nin fethiyle başlayan süreç, 9 Eylül 1570'te Lefkoşa'nın, nihayet 6 Ağustos 1571'de Magosa'nın fethiyle zirveye ulaşmış, bu tarihten itibaren Kıbrıs, Osmanlı İmparatorluğu'nun bir parçası olmuştu.

Kıbrıs'a ilk yerleşen Türkler, fetihte görev alan askerler ve aileleriydi. Bunları Anadolu'dan (özellikle Karaman ve Maraş bölgesinden) göç ettirilenler izledi. 1581 yılına kadar 8 bin Müslüman hane Ada'ya yerleştirilmişti. O tarihlerde kayıtlar, etnik kökene

göre değil dine göre tutulduğu için, tüm göçmenlerin Türk (Türkmen) asıllı olduğunu söylemek doğru olmaz ama örneğin 1714 yılında Maraş bölgesinin eşkıyalığı ile meşhur Türkmen aşiretlerinden Kılıçlı Aşireti'nin erkeklerinin kılıçtan geçirildikten sonra kadın ve çocuklarının Kıbrıs'a sürüldüğünü biliyoruz. 1733'te aşiretin çocukları Kıbrıs'tan kaçarak tekrar Maraş bölgesine gelmişler, kaynakların diliyle 'tekrar mel'anet ve şekavede' devam etmişlerdi. Her hanenin 4-5 kişiden oluştuğu kabul edilirse, askerî personelle birlikte, Kıbrıs'ta o tarihlerde 30-40 bin kadar Müslüman yaşıyordu.

Enosis fikri doğuyor

Ancak 1754'te 'millet' olarak kabul edilen Rumların modern anlamda 'milliyetçi' uyanışı 1821 Mora İsyanı ile eşzamanlı oldu. Kilisenin önderliğindeki kalkışma Vali Küçük Mehmed Paşa tarafından bastırıldı. Kıbrıslı Rumların gelecek tahayyüllerini oluşturan meşhur *Enosis* (Yunanistan'la birleşme) fikri ilk kez 1828'de dile getirildi. Bu tarihe kadar Kıbrıs'a çeşitli topluluklar yerleştirilmiş, bunların bir kısmı yerli halkla karışmış, bir kısmı geri dönmüş, ancak nüfusun bileşimi oransal olarak aynı kalmıştı. 1831 tarihli bir belgeye göre Kıbrıs'ta 29.233 gayrimüslim erkeğe karşılık (o tarihlerde kadınlar ve çocuklar sayılmazdı) 14.983 Müslüman erkek yaşıyordu. Ama Kıbrıs'ın 'sürgün yeri' niteliği devam ediyordu. Örneğin 1873 yılında, Gedikpaşa'daki İbret Tiyatrosu'nda sahnelenen ünlü eseri *Vatan Yahut Silistre*'yi izleyenlerin Abdülaziz'in yerine getirilmesi planlanan Şehzade Murad (V) lehine sloganlar atarak nümayişler yapması üzerine Namık Kemal Kıbrıs'a sürülmüş, Magosa zindanlarında 38 ay geçirmişti.

Kıbrıs, Süveyş Kanalı'na yakın konumuyla İngilizlerin her zaman ilgisini çekmişti. İngilizlerin beklediği fırsat 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı ile çıktı. Kıbrıs'ın Osmanlı İmparatorluğu'ndan

koparılması planının mimarı, İngiliz Büyükelçisi Henry Layard'dı. II. Abdülhamid'in sofrasına karısı ile birlikte katılacak kadar padişahın güvenini ve dostluğunu kazanmış olan Layard, Ali Suavi'nin başını çektiği Çırağan Olayı'ndan beş gün sonra, Britanya'nın Dışişleri Bakanı Lord Salisybury'nin telgraf emri üzerine, Abdülhamid'e, Britanya'nın Osmanlı İmparatorluğu ile bir savunma işbirliği antlaşması imzalamak istediğini bildirmişti. Elimizde olayların gelişmesini anlatan bir Osmanlı kaynağı olmadığı için bundan sonrasını Layard'ın merkeze yolladığı 27 Mayıs 1878 tarihli 'çok gizli ve mahrem' damgalı rapordan izleyelim.

"Hasta ve bunalımlı padişah"

Konuyu görüşmek üzere Yıldız Sarayı'na giden Layard, II. Abdülhamid'i çok hasta ve büyük bir ruhi depresyon içinde bulmuştu. Sultan, Çırağan Olayı'ndan beri hiç uyumadığını, dolayısıyla şiddetli baş ağrısından mustarip olduğunu söylemişti kendisine. Layard, olayın aslında abartılacak bir şey olmadığını, olay sırasında halkın ve ordunun kendisine sadık kaldığını belirterek Abdülhamid'i teselli etmiş, ayrıca İngiltere Kraliçesi'nin de kendisine şahsi sempatisini ve desteğini ilettiğini belirmişti. Bu sözler Abdülhamid'i rahatlatmıştı. Ardından Layard, İngiltere'nin Osmanlı İmparatorluğu ile ilgili planını açıklamıştı.

Mesele şuydu: İngiltere, Osmanlı İmparatorluğu ile yapacağı herhangi bir savunma antlaşmasının gereği olarak bir yandan Rus-larla imzalanan 1878 tarihli Ayastefanos (Yeşilköy) Antlaşması'nın ağır şartlarını hafifletmeye çalışacak, diğer yandan da Osmanlı İmparatorluğu'na herhangi bir saldırı olması halinde onun yanında yer alacaktı. Ayrıca İngiliz Hükümeti, Yeşilköy'deki Rus ordularını buradan uzaklaştıracaktı. Bunları duyan Abdülhamid çok memnun olmuştu, ancak öylesine hasta, uykusuz ve dermansızdı ki, Layard'a bundan sonrasını Başvekil Sadık Paşa'ya anlatmasını söyleyerek odasına çekilmişti.

İngilizlerin küçük (!) şartı

Layard'ın Sadrazam Sadık Paşa ve Hariciye Vekili Safvet Paşa'ya sunduğu taslakta bütün bunların karşılığında küçük (!) bir şart vardı: İngilizler Kıbrıs'ın idaresini istiyorlardı. Böylece hem Osmanlı İmparatorluğu'nun güneyde güvenliği sağlanacaktı hem de bölgeye İngiliz sermayesinin akması mümkün olacaktı. İki paşa bu şartı duyunca, padişaha sormadan evet diyemeyeceklerini belirterek Layard'dan birkaç saat müsaade istediler. Anlaşılan Abdülhamid olur vermişti ki, görüşmeler devam etti. Sadık Paşa, taslağa, Rusları kışkırtmamak için "iki devlet arasında savunma antlaşması imzalanmadan İngilizlerin Kıbrıs'a birlik çıkarmaması" şartını eklemek istedi ancak Layard, Lord Salisbury'nin gönderdiği metne herhangi bir ekleme yapamayacağını belirtti. Layard'a göre Sadık Paşa ısrar etmedi ve taslak Heyet-i Vükelâ'ya sunuldu ve onaylandı.

Layard'ın raporuna göre, Abdülhamid, 26 Mayıs 1878 günü, akşam saat 8'de antlaşma metni kendisine sunulur sunulmaz imzasını basmıştı. Bu durum Layard'ı bile şaşırtmıştı. Altında Sadık ve Safvet paşalarla Layard'ın imzası bulunan antlaşma metninde şunlar yazıyordu: "Şayet Rusya, Batum'u, Kars'ı elinde tutmağa çalışırsa veya Sultan'ın belli antlaşmalarla sahip bulunduğu kabul edilmiş topraklarını almak için bir saldırıda bulunursa, [İngiltere] buraları silahlı güçlerle savunmak için Osmanlı İmparatorluğu ile müttefik olmağı taahhüt eder. Öte yandan, Sultan idaresinde bu topraklarda yaşayan Hıristiyan ve diğer vatandaşlarının korunması için (sonradan iki güç arasında üzerinde anlaşılacak) gerekli reformlar yapmağı, İngiltere'nin taahhütlerini yerine getirebilmesi için Kıbrıs adasının İngiltere tarafından kullanılmasını ve idare edilmesini kabul etmektedir."

Helicon zırhlısı Ortaköy'de

Antlaşmanın imzalandığı gün Abdülhamid, Layard'ı çağırtarak, Ali Suavi Hadisesi'nin (Çırağan Olayı) sanıldığından çok daha ciddi olduğunu, ailesinin ve kendisinin hayatının tehlikede olduğunu söylemiş ve işin içinde İngilizlerin olduğunu düşündüğünü ima etmişti. Layard kendisini ikna edince de, İngiliz gemilerinden birinin Ortaköy önlerine getirilip demirlemesini istemişti. Layard bu endişeye katılmasa bile, Helicon adlı geminin Çırağan'ın önüne demirlemesini sağlamıştı. Layard'a göre Abdülhamid o güne dek görülmemiş bir 'cinnet hali' içindeydi. İşte Abdülhamid böyle bir 'halet-i ruhiye' içinde 4 Haziran 1878 tarihinde Kıbrıs'ı İngiliz idaresine resmen devreden antlaşmayı imzalamıştı.

Kıbrıs'ı kolaylıkla Osmanlı İmparatorluğu'ndan koparan Layard, Kraliçe tarafından 'Grand Cross of The Bath' nişanı ile ödüllendirildi. Abdülhamid bir süre sonra vehimlerinin yersiz olduğunu fark etti ve antlaşmadan caymaya çalıştı ama iş işten geçmişti. Neyse ki, İngilizler sözlerini tuttular. 13 Temmuz 1878'de imzalanan Berlin Antlaşması'yla, Rusları aşırı güçlendiren 3 Mart 1878 tarihli Ayastefanos Antlaşması'nın bazı maddelerinin hafifletilmesini sağladılar. Ancak, Osmanlı İmparatorluğu, yine de büyük toprak ve büyük nüfus kaybına uğradı. Ayrıca, 800 milyon altın franklık savaş tazminatı ödemeye mahkûm edildi.

İngiliz parmağı var mıydı?

Kıbrıs'ın elden çıkması ile Abdülhamid'in Çırağan Olayı'ndan aşırı etkilenmesi arasında doğrudan ilinti olduğu için, ileriki yıllarda olaylarda İngilizlerin parmağı olduğu ileri sürülmüştür. Bunun en büyük nedeni Ali Suavi'nin karısının İngiliz olmasıydı. İddialara göre Ali Suavi'nin öldürülmesinden sonra eşi, evdeki evrakları yakmış ve memleketine gitmişti. Ancak İngiliz arşivlerinde çalışan Hüseyin Çelik'e göre, olayda İngiliz parmağı yoktu, karısı da

sıradan biriydi. Ayrıca o dönemde İngilizlerin Osmanlı karşıtı olması akla uygun değildi, çünkü Abdülhamid o sırada İngiliz yanlısıydı ve onun yerine yarı deli kardeşinin tahtta olması İngilizler açısından riskliydi. Ancak İngilizler, her zaman olduğu gibi bu olaydan da kendi çıkarları için yararlanmışlardı.

Mason kardeşliği mi?

Bazı kaynaklara göre olayın arkasında masonlar vardı. Çünkü V. Murad, Osmanlı'nın ilk ve tek mason padişahıydı. Daha gençliğinde, Abdülaziz'den sonraki taht sırasını garanti altına alabilmek için, o sıralar ülkelerde iktidarları belirleme gücüne sahip olduğu düşünülen mason locasının desteğine ihtiyaç hissetmiş ve mason olmuştu. Ali Suavi de masondu. Bu girişimi destekleyen başka önemli masonların da olması, bu iddiaların dayanağı olmuştu.

Nitekim V. Murad, 1878 Temmuzu'nda, mason olan Avukat Kleanti Skalyeri, Aziz Bey ve Ali Şefkati Bey tarafından, bir kez daha Çırağan Sarayı'ndan kaçırılarak tahta geçirilmek istenecekti. Bu başarısız girişim tarihe 'İkinci Çırağan Olayı' olarak geçti. İki olay arasında ilişki olduğuna dair herhangi bir kanıt bulunmamakla birlikte, her iki olayın yakalanabilen failleri Taşkışla'da kurulan Divan-ı Harb'de birlikte yargılandılar, benzer şekilde ölüm, hapis ve sürgün cezalarına çarptırıldılar. Abdülhamid daha sonradan idam cezalarını müebbet hapse çevirdi. Ancak Ali Suavi'nin mektubunu *Basiret* gazetesinde yayımlayan 'Basiretçi' Ali Efendi, olaydan sonra Ali Suavi'ye en ağır hakaretleri sıraladığı halde, Kudüs'e sürüldü ve Meşrutiyet'in ikinci kez ilan edildiği 23 Temmuz 1908'e kadar orada kaldı.

Britanya'nın Osmanlı politikası

Osmanlı İmparatorluğu, devletin Hıristiyan tebaası üzerinde Rusya'ya himaye hakkı tanıyan 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması'ndan itibaren gerek askerî, gerekse sosyo-ekonomik anlamda sıkıntılı bir dönene girmişti. O tarihten itibaren Britanya, Osmanlı İmparatorluğu'nun, Fransa veya Rusya'nın eline düşmemesi için kolları sıvamıştı.

Örneğin 1788-1791 Osmanlı-Rus Savaşı sırasında, Ruslar Odessa civarındaki Özi'ye çıkartma yaptıklarında, Britanya bir ültimatom vermiş, Ruslar bunun üzerine Özi'den çekilmişlerdi. 1798'de Napolyon Bonapart Mısır'ı işgal ettiğinde Britanya, Osmanlı İmparatorluğu'nun toprak bütünlüğünü sekiz yıl boyunca garanti eden bir antlaşma imzalamış, ardından deniz ve kara harekâtı ile Fransızları Mısır'dan çıkarmıştı.

1821'de patlak veren Yunan (Mora) İsyanı'nı desteklemek isteyen Rusya, Osmanlı İmparatorluğu'na savaş açtığında, 1828'de Çatalca önlerine kadar gelen Rus ordularını, Fransa ve Britanya donanması durdurmuş, Rusya bunun üzerine barışa razı olmuştu. 1833 ve 1839'da Mısır Hıdivi Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın orduları Anadolu içlerinde ilerlerken, duruma yine Britanya müdahale etmişti.

Palmerston Doktrini

1840'larda formüle edilen Palmerston Doktrini uyarınca Britanya'nın en önemli meselesi, sömürgelerine giden Hindistan Yolu'nun ve onun başlangıç noktaları olan İstanbul ve Çanakkale boğazlarıyla Süveyş Kanalı'nın güvenliğini sağlamak olmuştu. Bu yüzden de sıcak denizlere inme hayali kuran Rusya'ya karşı Kıbrıs ve Mısır hariç (çünkü ancak buralar elinde olunca kendini daha güvenli hissediyordu), Osmanlı İmparatorluğu'nun toprak bütünlüğünü desteklemeye devam etmişti. Elbette gönlünden geçen, bölgeye doğrudan egemen olmaktı ama bu, o günlerde askerî ve ekonomik açılardan imkânsızdı. Bu doktrinin en önemli unsurlarından biri de Rusya'yı Karadeniz'e hapsetmekti.

Bu nedenle Çar I. Nikola 1853'te 'Hasta Adam' olarak tabir ettiği Osmanlı İmparatorluğu'nun mirasını Britanya, Fransa ve Rusya arasında paylaşmayı önerdiği halde, Ortadoğu ve Mısır'ın kendisine verilmesi teklifine rağmen paylaşıma razı olmamıştı. Dahası, aynı yıl Rus donanması, Sinop'taki Osmanlı donanmasını yok ettiğinde, Fransa ile Britanya Rusya'ya savaş ilan etmişti. 1856'da Kırım Savaşı'nı sonlandıran Paris Antlaşması'yla Rus donanmasının Karadeniz'e inmesi yasaklanmıştı ancak, II. Abdülhamid'in donanmayı ihmal etmesi yüzünden Rusya Karadeniz'de tekrar egemenlik kurmuştu.

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı bu politikanın son durağı oldu. Britanya'nın karşı çıkmasına rağmen, Osmanlı İmparatorluğu Rusya'ya savaş ilan ettiğinde, Britanya başlangıçta Osmanlı İmparatorluğu'na yardım etmedi. Bunda 1876'da 'Bulgar Katliamı'ndan beri Osmanlı İmparatorluğu'na savaş açmış olan Liberal Parti Lideri William E. Gladstone'un rolü büyüktü. Ama yine de Ayastefanos'a (Yeşilköy) dayanmış olan Rus ordularını durduran, Britanya donanmasının Boğazlar'a girmesiydi. Britanya'nın etkisiyle Ruslarla imzalanan Ayastefanos Anlaşması iptal edilecek, böylece Rusya savaşta kazandığını masada kaybedecekti. Bu desteğin bedeli ise Britanya'nın sömürgecilik politikaları açısından hayati öneme sahip olan Kıbrıs'ı önce kiralaması, sonra da ilhak etmesi olacaktı.

Özet Kaynakça: Hüseyin Çelik, "Kıbrıs'ın İdaresi İngiltere'ye Nasıl Bırakıldı?", *Tarih ve Toplum*, S. 97, Ocak 1992, s. 27-31; a.g.y., "İstanbul'daki İngiliz Büyükelçisi Layard'ın Londra'daki Bakanı'na Gönderdiği İki Mektup", *Tarih ve Toplum*, S.98, s.18-21, a.g.y., "Çırağan Hadisesi Bir İngiliz Tertibi miydi?", *Tarih ve Toplum*, S.103, s.42-48; Alpay Kabacalı, *Tanzimat'tan 12 Mart'a Türkiye'de Siyasal Cinayetler*, Gürer Yayınları, 2007, s. 36-45; Sevan Nişanyan, *Yanlış Cumhuriyet*, Kırmızı Yayınları, 2008, s.362-369.

KAYZER II. WILHELM'İN DOĞU SEYAHATİ

Almanların Osmanlı İmparatorluğu'na ilgisi 1830'lu yıllara kadar gider. Bu yıllarda geleceğin feldmareşali von Moltke başta olmak üzere pek çok Prusyalı subay Osmanlı ordusuna danışman ve öğretmen olarak kabul edilmişti. İlişkilerin yoğunlaşması yaklaşık 40 yıl sonra oldu. Almanya 1871 yılında ulusal birliğini kurduğunda dünya, başta İngiltere olmak üzere Avrupa'nın diğer büyük devletleri tarafından nüfuz bölgelerine ayrılmış durumdaydı. Almanya kısa sürede sanayisini geliştirmişti, fakat ne ürettiklerini satacak bir pazarı ne de yeteri ham madde kaynakları vardı. Dolayısıyla, Osmanlı İmparatorluğu geniş toprakları ve güçsüz yönetimi ile diğer yayılmacı devletler gibi Almanya'nın da iştahını kabartmaktaydı. 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sırasında kadim dostu İngiltere'ye eskisi gibi güvenemeyeceğini gören Osmanlı Devleti hızla Almanlara yakınlaşmaya başlamıştı. Almanların o dönemdeki ünlü 'Drang nach Osten' ('Doğu'ya girelim', 'Doğu'ya ulaşalım' diye çevrilebilir) politikasının uygulayıcıları finans devi Deusthe Bank ve silah devi Krupp'tu. Krupp Osmanlı ordusuna ağır ve hafif toplar satıyordu. Orduya silah satan başka Alman şirketleri de (Loewe ve Mauser gibi) vardı. Ayrıca Osmanlı donanması bazı gemilerini Alman tersanelerine sipariş ediyordu.

Goltz Paşa ve 'millet-i müsellaha'

Bunlara İstanbul'a gelen Alman askeri heyetinin faaliyetleri eşlik ediyordu. Bu askerlerden en ünlüsü Baron Binbaşı von Goltz idi.

'93 Harbi'nden sonra ordunun acilen modernleştirilmesi gerektiğini gören Abdülhamit'in isteği ve Kayzer II. Wilhelm'in emri ile 1883'te İstanbul'a gelen von Goltz, kısa sürede padişahın güvenini kazanmış, tuğgeneralliğe (paşalığa) yükselerek, Osmanlı Askeri Okullar Genel Müfettişi olmuştu. Abdülhamit 1884'te Goltz Paşa'nın *Das Volk in Waffen* adlı kitabını *Millet-i Müsellaha* adıyla Osmanlıcaya çevirtmişti. Goltz Paşa Osmanlı Devleti'nde görev yaptığı askeri teşkilatlanma ve askere alım sisteminden, askeri stratejilerin belirlenmesi, askeri okulların durumu ve ordunun mühimmat ihtiyacına kadar her konuda çalışmalar yaptı. Sosyal Darvinizm'den etkilenen Goltz'a göre savaş kaçınılmazdı, ancak bundan sonraki savaşlar topyekûn savaşlar olacaktı, yani halkın tamamı ordu gibi savaşa katılacaktı. Bu açıdan ordu bir kurum olarak ağırlığını siyasete koyacak, subayların rolü artacaktı.

Bunların dışında, 1890'lardan itibaren Kudüs Birliği (Jarusalem Verein), Protestan Birliği (Evangelische Bund), Alman Doğu Misyonu (Deutsche Orient Mission) gibi cemiyetler Filistin'de ve başka bölgelerde Protestanlığı yaymaya çalışıyorlardı.

Kayzer İstanbul'da

Ancak, Osmanlı-Alman ilişkilerine en büyük katkıyı Kayzer II. Wilhelm ile II. Abdülhamid yaptı. 18 Ekim 1898'de İmparatorluğun *Hohenzollern* yatıyla İstanbul'a gelen Kayzer ve İmparatoriçe Victoria maiyetleriyle birlikte top atışları ve "yaşa, varol!" sesleri arasında Dolmabahçe'de karaya çıkmışlardı. İkinci gün İstanbul müzeleri gezilmiş, Gümüşsuyu'ndaki Alman Büyükelçiliği'nde kabul resmi düzenlenmişti. İmparatoriçe aynı gün, çok merak ettiği Harem'i ziyaret etmiş, üçüncü gün atla İstanbul surları gezilmiş, dönemin padişahı Abdülhamit'le uzun görüşmeyi akşam bir tiyatro temsili izlemişti. Dördüncü gün Hereke Halı Fabrikası ziyaretini, Saray'daki kabul yemeği izledi. Altıncı gün İmparatoriçe

Victoria'nın doğum günü kutlandı. Kayzer bu arada Deutsche Bank Müdürü Dr Siemens'e Anadolu Demiryolu'nun Bağdat'a kadar uzatılma iznini aldığını müjdelemişti.

Kayzer'in 'Haçlı Seferi'

22 Ekim'de İstanbul'dan ayrılan Hohenzollern Yatı 25 Ekim'de Hayfa'da demirledikten sonra yaşananlar Kayzer'in İslâm'ı da kullanarak bir çeşit *Pax Germana* ('Alman Barışı') hayalini kurduğuna dair ipuçları verir. Elbette buradaki 'barış' kelimesi, Almanya'nın militarist, otoriter ve yayılmacı politikalarının kılıfı olarak okunmalıdır.

Kayzer ve kendisine eşlik eden yüksek rütbeli 127 Osmanlı memur ve askeri, Suriye'nin neredeyse tüm önemli sivil ve ruhani reisleri tarafından görülmedik bir tantana ile karşılanmıştı. Yol boyu resmi görevliler dışında, Katolik ve Protestan Alman kolonisi kendisine eşlik ediyordu. Kayzer ve kalabalık maiyeti 29 Ekim'de at üstünde Kudüs'e ulaştı. Eski bir İslam geleneğine göre, ancak Kudüs'ü ele geçiren bir hükümdar at sırtında girebilirdi. Bu sorunu aşmak için Yafa Kapısı'nın yanındaki surda bir gedik açılmış, Kayser ile kafilesi buradan içeri girmişti. Kayzer adeta 'Haçlı Seferi' görünümündeki bu 'Hac Seferi' sırasında, Filistin-Alman kolonisinin (Alman Yahudileri dahil) misyon reisleriyle ayrı ayrı görüştü, her birine vaat ve ihsanlarda bulundu. Sadece Protestanların değil, Katolik Almanların da imparatoru olduğunu göstermek için, Katoliklerin ruhani reisi Kardinal Piavi'ye en yüksek nişanlardan biri olan *Roiher Adlerorden* verildi. Ağlama Duvarı, Rum Ortodoks Kilisesi ve hatta Mescidü'l-Aksa bile ziyaret edildi. 31 Ekim'de Kamame Kilisesi (Holy Sepulchre) yanındaki Alman Kilisesi âyinle açıldı. Sonra Hayfa'ya hareket edildi. 12 Kasım'da Beyrut'a, buradan trenle 13 Kasım'da Şam'a geçildi. Emeviyye Camii'nde Selâhaddin Eyyubî'nin mezarını ziyaret edip onun hatırasına bir kitabe asıldı.

İmparator, Şam'da yöneticilerin, 'hoş geldiniz' söylevlerine cevap olarak meşhur nutkunu verdi: "Burada bütün zamanların en kahraman askeri Sultan Selâhaddin'in (Eyyübi) mezarı önündeyim. Majesteleri Sultan Abdülhamid'e misafirperverliğinden dolayı teşekkür borçluyum. Gerek Majeste Sultan, gerekse Halifesi olduğu dünyanın her tarafındaki 300 milyon Müslüman bilsinler ki, Alman imparatoru onların en iyi dostudur!" Bu söylev o kadar büyük yankı yapmıştı ki, İstanbul'da Kayzer'in Müslüman olduğu dedikoduları yayılmıştı.

Berlin-Bağdat Demiryolu

İki ülkeyi birbirine iyice yaklaştıran ise bazı demiryolu projeleri olmuştu. Alman şirketlerine ilk imtiyaz 1888 yılında İzmit'le Ankara'yı birbirine bağlayan demiryolu için verilmişti. Aynı yıl İstanbul'u Orta Avrupa'ya bağlayan demiryolunu da Almanlar açtı. Almanya'nın yürüttüğü en önemli proje ise Berlin-Bağdat Demiryolu projesi idi. İlk kez İngiltere tarafından dile getirilen bu hattın esas amacı Avrupa'yı zengin petrol yataklarının bulunduğu Basra körfezine bağlamaktı. Osmanlı İmparatorluğu ise bu hat sayesinde hem asker sevkiyatını kolaylaştırmayı hem de hattın geçtiği bölgelerdeki vergi gelirlerini arttırmayı düşünüyordu. 1897 Osmanlı-Yunan savaşında demiryollarının önemini gören Osmanlı yöneticileri bu hattın yapılması için sabırsızlanmaktaydı. Devlet içindeki uzun tartışmalardan ve İngiltere, Rusya ve Fransa'nın engelleme girişimlerinden sonra demiryolunun imtiyazı Alman Deutshe Bank şirketine verildi. Sözleşmenin imzalandığı 1902 yılından 1911'e kadar çok yavaş olarak ilerleyen hat yapım çalışmaları, mali desteğe ihtiyaç duyan Deutshe Bank yöneticileri İngilizlere bazı imtiyazlar verdikten sonra hızlandı ancak Balkan Savaşları başlayınca inşaat durdu ve bu rüya tarihe gömülmüş oldu. Buna karşılık sadece Alman malzemeleri kullanılarak

inşa edilen Hicaz Demiryolu'nun Şam'dan Medine'ye uzanan hattı 1900-1908 arasında tamamlandı. Ancak, Almanya ile dostluk Osmanlı İmparatorluğu'na pahalıya malolacaktı.

Özet Kaynakça: İlber Ortaylı, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfuzu*, İletişim Yayınları, 2002; Ulrich Trumpener, "Almanya ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Sonu," *Osmanlı İmparatorluğu'nun Sonu ve Büyük Güçler*, Yayına Hazırlayan: Marian Kent, Oppenheim Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1999, s. 129-163; Pinhas W. Pick, "Germany Railway Constructions in the Middle East", *Germany and the Middle East, 1835-1939, International Symposium*, (April 1975).

SİYONİSTLER VE ABDÜLHAMİD

21 Temmuz 1906'da, Paris'teki Ecolé Militaire'in (Askerî Akademi) avlusunda zayıf ve ciddi yüzlü orta yaşlı bir askere Legion d'Honneur nişanı takılıyordu. Bu kişinin adı Alfred Dreyfus'tu. Rütbelerinin iade edilmesi töreninde "Çok yaşa Dreyfus!" diye çılgınca bağıran halka, Yüzbaşı'nın yanıtı "Hayır beyler hayır, çok yaşa Fransa!" oldu. Halbuki yaklaşık 12 yıl önce aynı yerde rütbeleri sökülürken, aynı halk "Yahudilere ölüm", "hainlere ölüm", "Yahuda'ya ölüm" diye haykırmıştı. Ve bu iki tören arasındaki yıllar sadece Alfred Dreyfus'un değil, tüm Fransa'nın, Avrupa'nın önemli bir dönemecini oluşturuyordu. *

Bu olaydan etkilenen bir kişi daha vardı. Viyana'da yayınlanan *Neue Freie Presse*'in Paris muhabiri olarak izleyen Theodor Herzl'di bu kişi. Fransa'nın askerî sırlarını Almanlara verdiğinden şüphelenilen Yahudi Yüzbaşı Dreyfus'un, 19-22 Aralık 1894 tarihinde görülen dava sonunda, paranoyak devlet görevlileri ile Yahudi düşmanı basının kışkırttığı isterik halk yığınlarının baskılarıyla vatana ihanet suçundan ömür boyu hapse mahkûm edilmesini izleyen Herzl, dava boyunca Paris halkının sokaklarda "Yahudilere ölüm!" çığlıklarıyla dolaşmasından çok etkilenerek,

* 1894 yılında Fransız ordusunun Yahudi asıllı subaylarından Alfred Dreyfus, uydurma kanıtlar, sahte tanıklıklarla Almanya lehine casusluk yapma suçundan yargılanmış, 1848'de idam cezası kalktığı için ömür boyu hapse mahkûm olmuş ve cezasını çekmek üzere Güney Amerika kıyılarındaki Fransız Guyana'sına gönderilmişti. Davanın yeniden görülmesi, Dreyfus'un suçsuzluğunun anlaşılması ve rütbelerinin iadesi için 12 yıllık bir mücadele gerekecekti.

1896'da, politik Siyonizm'in manifestosu olan *Yahudi Devleti* (*Judenstaat*) adlı kitabını yazmıştı.

1860'ta Macaristan'da doğan Herzl, 1878'de ailesiyle Viyana'ya göç etmiş, Yahudi Aydınlanması (Haskala) anlayışına bağlı bir hukuk doktoruydu. Tevrat araştırmacısı Moses Mendhelsonn tarafından 1770'lerde geliştirilen Haskala'nın esasını, Yahudilerin dinsel ve kültürel aşırılıklarını törpüleyerek Yahudi olmayan kültürlerin içinde erimesi fikri oluşturuyordu. Nitekim Herzl o tarihe kadar kendini bir Alman yazarı olarak tanımlıyordu. Ancak, kitabının ana fikri, "Yahudilere karşı önyargılar Batı toplumunun içine öylesine işlemiştir ki, bu önyargıları asimilasyon veya entegrasyon yoluyla kırmak mümkün değildir. Antisemitizm hastalığının tek bir ilacı vardır: O da Yahudilerin kendi devletlerini kurmasıdır" şeklindeydi.

Antisemitizmin kısa tarihi

Theodor Herzl'de derin dönüşümlere neden olan 'Yahudi ırkından gelenlere duyulan fanatik nefret' diye özetlenebilecek anti semitizmin tarihi çok eskilere gider. Yahudi inanışına göre, İsrailoğulları en mutlu günlerini M.Ö. 10. yüzyılda, Süleyman'ın krallığı döneminde yaşamışlardı. Süleyman'ın ölümünden sonra, Asurlular ile Mısırlılar arasındaki savaşlardan zarar görmüşler, Babil Kralı Nabukadnezar'ın M,Ö. 586'da Süleyman'ın Tapınağı'nı yıkmasının ardından Babil'e sürülmüşler, İranlı Ahimened Kralı II. Kiros tarafından esaretten kurtarılmışlar, Büyük İskender döneminde (M.Ö. 336-323) Makedonya Krallığı'nın tebaası olmuşlar, İskender'den sonra Mısır ve Helen egemenliği arasında gidip gelmişlerdi. Yahudi tarihinde dönüm noktasını, Süleyman'ın Tapınağı'nın 70 yılında Roma İmparatoru Vespesianus'un oğlu Titus'un askerleri tarafından yerle bir edilmesi oluşturuyordu.

Roma'ya ikinci kez başkaldırdıkları 132-135 yıllarından sonra İmparatorluğun çeşitli bölgelerine göç etmek zorunda

kalan Yahudilerin durumu, Roma'nın Hıristiyanlığı kabulünden sonra daha da zorlaştı. Tahmin edileceği gibi Hıristiyanlar (Katolikler), Yahudileri İsa'yı öldürdüğü ya da öldürttüğü inancı yüzünden sevmiyorlardı. Ayrıca, Katolikler İsa'nın, Yahudilerin asırlardır beklediği, Yahudi dini metinlerinde anlatılan Mesih olduğuna inanıyorlar, Yahudiler ise İsa'yı Mesih olarak kabul etmiyorlardı.

Daha 300'lü yılların başında İspanya'da Yahudi erkekle evlenmek yasaklanmıştı ancak Yahudilere karşı önyargılar Ortaçağ'da arttı. 1215 Lateran Konsili'nde Yahudilerin (ve Müslümanların) özel giysiler giymesi zorunlu kılındı. 1348-1351 arasında Avrupa'nın üçte birini yok eden Büyük Veba Salgını sırasında 'günah keçisi' ilan edilerek Doğu Avrupa'ya göçmek zorunda bırakıldılar. 1492'de İspanya'dan sürüldüler. İlk kez 1516'da Venedik'te *getto* denilen duvarlarla çevrili mahallelere çekilmek zorunda kaldılar.

Modernleşmenin karanlık yüzü

Ortaçağ'dan beri tarımla uğraşmaları, üniversiteye girmeleri, askerlik yapmaları ve kamu görevlisi olmaları yasak olan Yahudilerin, faaliyet gösterebilecekleri tek alan olan ticaret ve bankacılıkta elde ettikleri başarılar Yahudi düşmanlığını pekiştiren bir unsur oldu.

Aydınlanma düşüncesi ve 1789 Fransız İhtilali'nin yarattığı özgürlük ortamından diğer gruplar gibi Yahudiler de yararlandı. 1799'da Napolyon, Mısır Seferi sırasında Yahudilere Akka'nın dışında bir yerde yerleşim kurma sözü verdi, ancak bölgeden kısa sürede çekilince bunu gerçekleştiremedi. 1840'ta, Kudüs'teki Britanya temsilcisi Lord Palmerston 'Britanya İmparatorluğu'nun yüksek çıkarlarını korumak üzere' bir Avrupalı Yahudi Yerleşim Kolonisi kurma fikrini ortaya attı ama bunun arkası gelmedi.

Yönetim kademelerinde ve politik yaşamda daha çok yer aldıkları gibi sahip oldukları finans gücü ile modernizasyonun itici güçlerinden biri olan Yahudilerin bu durumları paradoksal olarak iki cepheden; Yahudi sermayesine karşı sınıfsal kinlerini Yahudi düşmanlığı ile karıştıran Sosyalistlerden ve Yahudiliğin dinsel düşmanı olan Katolik Kilisesi'nden tepki gördü. Bu iki grubun yönlendirdiği geniş halk kesimleri ise Yahudileri şeytanlaştırma işinde çok ileri gittiler.

İşte Dreyfus Davası'nın arka planında böylesi karmaşık bir tarihçe yatıyordu. Elbette Herzl'de böylesi radikal bir değişimin Dreyfus Davası'nın görüldüğü kısa sürede tamamlanması pek inandırıcı değildi. Muhtemelen, Herzl bu konu üzerinde çoktandır düşünüyordu. Çünkü Habsburg topraklarında 1870'lerden itibaren, antisemitizmin de, Almanlaşmak, Macarlaşmak veya Polonyalılaşmak gibi asimilasyoncu eğilimlerin de en uç örnekleri yaşanıyordu. Nitekim Karl Marx'ın arkadaşı sol görüşlü Moses Hess 1862 yılında *Roma ve Kudüs, Son Milli Mesele* başlıklı bir kitapçık kaleme almıştı. Kitapçıkta Yahudi halkının anavatanında bir siyasi varlık oluşturması gereğine işaret ediliyordu. Ama daha ilginci, Osmanlı gazeteci Ebuzziya Tevfik Bey'in daha 1888'de *Millet-i İsrailiyya* (İsrail Milleti) adlı bir kitap yazmasıydı.

Davayı sadece Avrupalı Yahudiler değil, Osmanlı Yahudileri de günü gününe izlemişlerdi. Nitekim 13 Ocak 1898 günlü *L'Aurore* gazetesinde çıkan "İtham ediyorum" (J'accuse!) başlıklı açık mektubu ile davanın seyrini etkileyen Emile Zola bir yıl hapis ve para cezasına çarptırıldığında, Selanik'teki Yahudi cemaatinden 5 bin kadar seçkin kişinin katılımıyla, 32 sayfalık bir albüm hazırlanmış, bir heyet albümü Paris'te 10 Mayıs 1898'de Emile Zola'ya takdim etmişti. Meclis-i Mebusan'ın Ermeni mebuslarından Krikor Zohrab da, Dreyfus Davası için bir savunma hazırlamış ve bunu Paris'teki Yahudi Savunma Komisyonu'na

sunmuştu. Aynı şekilde dava boyunca Jöntürk basında dava hakkında yazılar çıkmıştı.

Basel Kongresi

Theodore Herzl'in projesinin adı Siyonizm'di. 'Siyon' eski Kudüs'ün duvarlarının dışındaki kutsal bir tepenin adıydı ve Yahudi/Musevi tarihi boyunca Kudüs'le eş anlamlı olarak kullanılmıştı. Dahası binlerce yıl önce yurtlarından kovulmuş Yahudi halkının Filistin'e dönme arzu ve özlemini sembolize etmişti.

Projesindeki dinsel referanslara rağmen, Herzl'in Siyonizm'i, dinsel değil, seküler, siyasi bir projeydi. Siyonist hareketin Herzl'den sonraki ikinci adamı olan Max Nordau da Torah (Yahudi) inancını gençliğinde terk etmiş, Protestan bir Almanla evlenmiş, Alman kültürünü benimsemiş (Asimilasyonist) bir şahsiyetti. Herzl, Nordau ve diğer tüm Siyonist önderler, Yahudiliği bir inanç birliği olarak değil, bir ırkın ismi olarak kabul ediyorlardı. Onlara göre Yahudi dini ve Mesih inancı, Yahudilerin rehavete kapılmalarına neden oluyor, devletlerini kurmak için çaba göstermelerini engelliyordu.

Nitekim Siyonistlere iki gruptan tepki geldi. Asimilasyoncu Yahudiler Siyonizm'in boş yere düşman kazanıp rahatlarını bozmaktan başka bir işe yaramayacağını savunuyorlardı. Pek çok haham ve rabbi ise Yahudiliğin kutsal sembollerinden olan İsrail topraklarını kutsallıktan çıkaracağını (seküler hale getirileceğini) ileri sürerek, Siyonizm'i adeta bir küfür sayıyorlardı. Ancak daha sonra bazı din adamları, Filistin'de kurulacak bir devletin, Mesih'i beklerken Yahudilik ruhunun ayakta kalması için iyi bir durak olacağını düşünerek Siyonizm'e destek verince, Siyonizm hem seküler, hem dinsel unsurları etrafında toplamayı başardı. Herzl başkanlığında, 1897'de Basel'de toplanan Birinci Siyonist Kongresi'nde Dünya Siyonist Örgütü kurularak, uluslararası çapta

örgütlenmenin ilk adımı atıldı ve her yıl yapılan kongrelerle Yahudilere bir yurt arama girişimlerine hız verildi.

Herzl ile Abdülhamid neler konuştu?

Bu bağlamda Osmanlı İmparatorluğu'nun kudretli adamı II. Abdülhamid'le temaslar da sürüyordu. İslamcı politikaları ile tanınan Abdülhamid, 1890'da yayımladığı iki irade ile Siyonistlerin Filistin'e girmelerini önlemek için gerekli tedbirlerin alınmasını emretmişti. Herzl 1896-1902 arasında Abdülhamid'le görüşmek için pek çok kez girişimde bulunmuştu. Girişimlerinden ilki Haziran 1896'da yapılmıştı. Abdülhamid'in hafiyelerinden Leh asıllı Kont Philipp de Newlinski aracılığıyla Filistin karşılığında beş milyon altın teklif edilmiş, Abdülhamid bu teklifi reddetmişti.

Herzl 1898'de Kutsal Toprakları (Filistin) ziyaret eden Kayzer II. Wilhelm'le buluşmuş ve Almanların koruması altında Filistin'de bir arazi şirketi kurmayı önermişti. Kayzer ilk anda antisemitik duygularla, Yahudileri Avrupa'dan uzaklaştırma fikrine sıcak bakmış, rivayete göre konuyu Abdülhamid'e de açmış; ancak Abdülhamid'in sıcak bakmaması üzerine, Siyonistlere destek vermekten vazgeçmişti.

Bir başka girişim, 4 Haziran 1900'de Abdülhamid'in bir başka hafiyesi Macar Yahudisi Şarkiyatçı Herman Arminius Vambery aracılığıyla yapılmıştı. Ama cevap yine olumsuzdu. Ancak Şubat 1902'de Abdülhamid'in huzuruna çıkmayı başaran Herzl, günlüğüne Abdülhamid'in devlete tabi olmayı kabul eden tüm Musevilere kapıları açmaya istekli olduğunu, fakat insanların yerleştirileceği bölgelere hükümetin karar vereceğini, Filistin hariç olmak üzere Mezopotamya, Suriye, Anadolu ve hemen hemen her yerde kolonileşmeye izin verileceğini yazmış ve yazısını, "içinde Filistin'in olmadığı bir imtiyaz!" diye bitirmişti. Bu, Herzl'in istediği imtiyaz değildi. Aynı yılın Ağustos ayında Abdülhamid'in, yeni bir

teklifi gelmişti ancak bu ilkinden daha elverişsizdi. Herzl'in günlüğünde "Türk devleti için 20 milyon pound harcadık ama hâlâ sonuç alamadık," şeklindeki ifadeler ise daha da kafa karıştırıcıydı.

Abdülhamid'in Filistin'deki mülkleri

Öte yandan, Yahudilerin, Filistin'in yerli ahalisinden 40 bin dönüm toprak satın aldığı, 30 kadar koloni kurduğu, ünlü Yahudi zengini Baron Rothschild'in Fransa'nın tanınmış tarım okullarından uzmanlar getirttiği ve avokado, zeytin, üzüm yetiştirmeye çalıştığı, şarap bağları ve parfüm imalathaneleri kurdurduğu iddiaları vardı.

Bu iddialar doğruysa, Yahudilerin Filistin'de Abdülhamid'in bilgisi dışında mülk satın alması mümkün değildi. Çünkü 33 yıllık saltanatı süresince Abdülhamid doğrudan satın alıp geliştirerek, boş arazileri tarıma açıp sahiplenmeye uygun yasalardan yararlanarak, miras yoluyla Anadolu, Filistin, Suriye, Irak, Yunanistan, Arnavutluk, Bingazi (Libya) ve Kıbrıs'ta geniş çaplı emlak ve sayısız işletmeyi uhdesine geçirmişti. Bu bağlamda, Suriye'deki en verimli toprakların üçte birini (üç milyon dönüm), Filistin'deki (özellikle Gazze'de) ekilebilir toprakların yedide birini (bir milyon dönüm), Irak'ın o tarihteki petrol yataklarının en zenginlerini özel mülkü yapmıştı.*

Uganda Projesi

Herzl bu arada Britanya ile Sina Yarımadası (El Ariş) için görüşmeler de yapmış ama kabul ettirememişti. Fransa, herhangi bir Avrupa devleti tarafından tek yönlü olarak Filistin'de bir Yahudi devletinin destekleneceği ilan edilecek olursa, Suriye kıyılarında demir atmış Fransız donanmasını harekete geçireceği tehdidini savurunca, Britanya Herzl'e Batı Afrika'daki kolonisi Uganda'ya

* 1909'da tahttan indirildikten sonra Meclis, Abdülhamid'e ait tüm taşınmazlara el koymuş, bu mallar daha sonra Türkiye Cumhuriyeti hazinesine aktarılmıştı.

(bugünkü Kenya) yerleşmelerini önerdi. Herzl, 1903'te Kişinev *Pogromu*'nun ('Kişinev Paskalyası' diye bilinen *pogrom**, üç gün sürmüş ve 45 kişi ölmüştü) etkisiyle teklifi kabul ederken, ilerde halefi olacak Dr. Chaim (Haim) Weizmann bu teklifi reddetmişti. Nitekim ertesi yıl Uganda'ya gönderilen heyetin raporu da olumsuzdu. Bölge vahşi hayvanlar, öldürücü böcekler ve pek dost görünmeyen Massailer ile meskûndu.

1904'te Herzl'in ölümü de eklenince Uganda meselesi kapandı ancak planın reddi, hem Britanya'nın hevesini kaçırdı hem de Siyonist hareketi ikiye böldü. Nachman Syrkin'in temsil ettiği Sosyalist Siyonistler ve Israil Zangwill'in temsil ettiği İskân Teşkilatı 'nerede olursa olsun' bir İsrail devletinin kurulması için çalışmaya başladılar. Bu kişiler Arjantin, Kanada hatta Texas gibi seçenekler üzerinde duruyorlardı. Ancak Herzl'in yerini alan Haim Weizman işi sağlama aldı ve 1904'ten itibaren Britanyalı kanaat önderlerine Siyonizm davasını anlatmaya koyuldu. Bu çalışmalarının meyvesini çok değil, 13 yıl sonra toplayacaktı...

Özet Kaynakça: Theodor Herzl, *Der Judenstaat/Yahudi Devleti* adlı kitabının İngilizce versiyonu: http://www.gutenberg.org/ebooks/25282; *The complete diaries of Theodor Herzl*, Editör: Raphael Patai, Herzl Press and Thomas Yoseloff, 1960; Jacques Kornberg, *Theodor Herzl: From Assimilation to Zionism*, Indiana University Press, 1993; Özgür Türesay, "Osmanlı Seçkinleri ve Dreyfus Meselesi", *Toplumsal Tarih*, S. 181, Ocak 2009, s. 40-45; Mim Kemal Öke, *Siyonizm ve Filistin Sorunu (1880-1914)*, Üçdal Neşriyat, 1982.

* Rusça bir terim olan *pogrom* dinsel, etnik veya siyasi nedenlerle bir gruba yönelik şiddet hareketleri için kullanılır.

KÜRT ETNİK BİLİNCİNDEN KÜRT MİLLİYETÇİLİĞİNE

Günümüzün en önemli sorunlarından biri olan 'Kürt Meselesi'nin doğum tarihi çok eskidir. Yavuz (I) Selim'in (1512-1520) Safevi Devleti ile 1517'de yaptığı Çaldıran Savaşı sonrasında merkezi devlet ile Kürtler arasındaki ilişkiler önemli bir dönüşüm geçirdi. İdris-i Bitlisi adlı bir Kürt büyüğünün aracılığıyla Kürtlere yeni bir statü verildi. Kürtlerin daha önce de bağımsız olduğu düşünülürse bu statü daha çok Sünnileşmenin hızlanması olarak okunabilir.

İlk kez son Büyük Selçuklu Sultanı Sancar Bey (ö. 1157) zamanında kullanıldığı sanılan (bu kayıdın Sencer döneminden 200 yıl sonra tutulduğunu belirtelim) Coğrafi bir ad olarak 'Kürdistan' Kanuni Sultan Süleyman 1525 ve 1553 tarihli fermanlarında vardı. Ancak Osmanlı İmparatorluğu ile İran Safevi Devleti arasında imzalanan 1555 tarihli Amasya Antlaşması'ndan sonra Kürdistan bölgesinin görece sakinleşmiş, buna karşılık 1578 İran Seferi öncesinde aynen Yavuz Dönemi'nde olduğu gibi bir Kızılbaş katliamı planlanmış; bundan Sivas Beylerbeyi'nin uyarısı ile vazgeçmiş; bunun yerine Kızılbaşların sürgün edilmesiyle yetinilmişti.

II. Mahmud Dönemi'nde (1808-1839) modernleşme süreci ile uyumlu biçimde merkezi yönetimi güçlendirmek için atılan adımlar arasında Kürdistan'daki mirlik sistemini kaldırmak vardı. Bu süreçte bazı Sünni-Kürt aşiretleri devletle işbirliği yapmalarına karşın (örneğin Varto'daki Cibran Aşireti devlete isyan eden Beylerbeyi Alâaddin Paşa'nın yenilgiye uğratılmasında önemli rol

oynamıştı), genel olarak Kürtler merkezileşmeye karşı çıktılar. 1806 ve 1812'de Süleymaniye'de patlak veren Baban ayaklanmaları, 1816-1819 arasında Van muhafızı Derviş Paşa'nın ayaklanması, 1829'dan Tanzimat'ın ilan edildiği 1839 arasında Revanduz, Hakkâri, Tur Abdin, Sincar ve Diyarbakır bölgelerinde yaşanan ayaklanmalar bu türdendi.

Bedirhanbey İsyanı

Abdülmecid Dönemi'nde (1839-1861) merkezileştirme devam etti. Mısır Hidivi Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın merkezî devlete karşı başarılarından aldığı cesaretle 1839'da Cizre'yi başkent ilan eden Botan Emiri Bedirhan Bey'in 1847'deki ayaklanması değil Kürt milliyetçiliği, Kürtlük bilinciyle bile değil, merkezi devlete karşı yetke alanını genişletmek için yapılmış bir başkaldırıydı. Yıllarca merkezle işbirliği içinde yöredeki Kürt aşiretlerine hükmeden Bedirhan Bey, merkezin Botan Emirliği'ni Musul ve Diyarbekir (Diyarbakır) eyaletleri arasında paylaştırma planlarını hissettiğinde belki biraz da gücünün büyüsüne kapılmış, önce devletin Hıristiyan tebaasından Nasturilere saldırmış, arkasından Van bölgesinde Tanzimat reformlarına karşı çıkan Kürt aşiretlerine arka çıkmıştı. Devlet de, Mısır Valisi Kavalalı Mehmet Paşa tehlikesini savuşturduktan sonra (Paşa, Büyük Devletlerin araya girmesiyle 1845'te İstanbul'a gelerek Saray'a bağlılığını ifade etmişti) Bedirhan Bey'e haddini bildirmeye karar vermişti. Bunun için de o tarihe kadar Kürtlerle barış içinde yaşayan Ermenilerin yardımına başvuruldu. Hatta bu yardım karşılığında Maraş bölgesindeki kadim Ermeni yurdu Zeytun'un (bugün Süleymanlı) özerkliğinin tanınmasına söz verildi.

1847'de başlayan çatışmalar, sekiz aylık bir mücadeleden sonra biraz da Bedirhan Bey'in kardeşi Yezdanşer'in katkılarıyla merkezin galibiyeti ile sonuçlandı. Bedirhan Bey önce İstanbul'a sonra

Büyük Devletlerin ricasıyla Girit'e sürgüne gönderildi. Orada Müslüman ve Hıristiyanlar arasında arabuluculuk yapması üzerine devlet tarafından affedildi ve 'Paşa' unvanıyla ödüllendirildi.

İsyanın bastırılmasından sonra kurulan 'Kürdistan Eyaleti'nin merkezi Ahlat'tı ve Diyarbakır, Muş, Van, Hakkari, Cizre, Botan ve Mardin'i kapsıyordu. Merkez sonra sırasıyla Van'a, Muş'a ve Diyarbakır'a taşındı. İsyanı takip eden on yılda Kürt emirliklerinin Osmanlı eyaletlerine dönüştürülmesi süreci tamamlandı. 1856'da bu eyaletin sınırları yeniden düzenlendi. Bu eyalet 1864'te Diyarbakır ve Van vilayetlerine bölünerek son buldu. İsyancı Kürt aşiretleri başka bölgelere sürüldü.

Bunlar olurken merkezi devletin 'böl ve yönet' politikaları sonucu Kürt-Ermeni düşmanlığı da kökleşiyordu. Öyle ki 1870'te Ermeni milletvekili şöyle diyordu: "Orada Kürt denen zalim bir grup vardır. Onlar bizler gibi devlete itaat etmez ve devlete vergi vermezler. Fakir fukara Ermenileri soyarlar ve ellerindeki silahlarla onlara istediklerini yaparlar". 1872 yılında Ermeni Cismani Meclisi* tarafından Bab-ı Ali'ye sunulan bir raporda Kürtlerin ve Çerkezlerin Ermenilere ve bölgedeki diğer etnik gruplara yönelik saldırılarından şikâyet ediliyor, bu grupları etkisiz bırakmak için bazı önlemler alınması isteniyordu. Bunlar arasında Osmanlı-İran sınırına ve Kürdistan'ın bazı bölgelerine kışlalar inşa edilmesi de vardı.

Şeyh Ubeydullah İsyanı

Bedirhan Bey'in yenilgisinden sonra ortaya çıkan otorite boşluğunu dini/dünyevi liderler olarak şeyhler doldurmaya başladı. Bu şeyhlerin içinde Şemdinanlı Şeyh Ubeydullah'ın özel bir yeri vardı. Rivayete göre Şemdinanlar Hazreti Muhammed soyundan

* Ermeni Patrikliğinin meclisi 'Ruhani Meclis', Ermeni sivillerden oluşan meclis ise 'Cismani Meclis' diye adlandırılıyordu.

geliyorlardı ve Nakşîbendiliğin Halidiye koluna bağlıydılar. İşte böylesi bir ortamda tahta II. Abdülhamid geçti. 1877-1878 Osmanlı Rus Savaşı'na Şeyh Ubeydullah Kürt aşiretlerinden oluşan 60 bin kişilik bir kuvvetin komutanı olarak iştirak etti. Savaş Kürdistan da büyük bir yıkım yarattı. Yetişkinlerin savaşa alınması, ağır vergiler ve ardından gelen yenilgi ekonomik yıkıma, açlığa ve sefalete sebep oldu.

Şeyh Ubeydullah'ın huzursuzluğunu pekiştiren ve isyanına sebep olacak olaylardan biri bölgede bir Ermeni devletinin kurulacağı söylentisiydi. Bu korkunun temeli Osmanlı-Rus Savaşı'ndan sonra imzalanan iki antlaşma idi. Bunlardan ilki olan Ayastefanos (Yeşilköy) Antlaşması'nın 16. maddesi (günümüz Türkçesiyle) şöyleydi: "Ermenistan'dan Rusya askerlerinin istilası altında bulunup Yüce Devletimize verilmesi gereken yerlerin boşaltılması, oralarda iki devletin dostane ilişkilerine zararlı karışıklıklar yaratabileceğinden, Yüce Devletimiz, Ermenilerin barındığı eyaletlerde yerel çıkarların gerektirdiği ıslahat ve düzenlemeyi zaman kaybetmeksizin yapmayı ve Ermenilerin Kürtlere ve Çerkezlere karşı güvenliklerini sağlamayı garanti eder." Berlin Antlaşması'nın 61. maddesi ise şöyle diyordu: "Bab-ı Ali Ermenilerin oturdukları illerin, yeri gereği muhtaç oldukları ıslahat ve düzenlemeleri gecikmeden yapmaya ve Kürtlerle Çerkezlere karşı güvenlik ve rahatlarını korumayı üstlenir ve bu konuda alacağı önlemleri sırası geldikçe devletlere bildireceğinden, adı geçen devletler de bu tedbirlerin yapılmasını gözeteceklerdir."

Tahmin edileceği gibi Ermeniler bu maddelerden memnundular ancak Kürtlerin hissiyatını Heci Kadir Hoyi adlı bir şair şöyle dillendirmişti: "Cizre ve Botan yani Kürtlerin Yurdunu/Ermenistan yapacaklar, yüzlerce kez yazık/Kur'an'a yüz kez ahd olsun ki hiç gayret kalmamış/Hele kurulsun Ermenistan, Kürtlerden tek kişi kalmaz..."

Şeyh Ubeydullah'ın bir Osmanlı memuruna serzenişi de bu ruh halini açıkça yansıtıyordu: "Bu duyduklarım da ne? Ermeniler Van'da bağımsız bir devlet kuracaklarmış ve Nasturiler de kendilerini İngiliz tebaası ilan edip İngiliz bayrağını yükselteceklermiş. Kadınları silahlandırmak zorunda kalsam da buna asla izin vermeyeceğim."

Konsolos'a yazılan mektup

1879'da kötü geçen hasadı bahane eden Şeyh, önce vergi sistemini değiştirmek için devletle pazarlığa başladı, istekleri yerine gelmeyince de daha önce Bedirhan Bey'in katlettiği Nasturilerin de desteğini alarak hem Osmanlı Devleti'ne, hem de İran'daki Kaçar Devleti'ne isyan ettiğini açıkladı. Şeyh Ubeydullah'ın Başkale'deki İngiltere Konsolos Yardımcısı Dr. Clayton'a yazdığı mektuptaki bazı ifadeler, Şeyh'te 'Kürtlük bilinci'nin şekillenmeye başladığını düşündürüyordu, çünkü talepleri arasında 'Kürdistan'ın bağımsız bir bölge olarak' tanınması vardı.

1880'de Şeyh'in birlikleriyle Osmanlı kuvvetleri karşı karşıya geldiyse de, tarafların birbirine ihtiyacı olduğundan kısa sürede anlaşmaya varıldı. Şeyh Sünnî Osmanlı Halifesi'nin desteğini alacağını düşünerek öncelikle daha zayıf olduğunu gördüğü Şii İran üzerine yürüdü. Avrupalı Büyük Devletlerin devreye girmesi ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Rus müdahalesi korkusu ile sınırları kapatması sonucu isyan başarısızlıkla sonuçlandı.

İsyan sırasında Ermeniler, Kürtlerle merkezî devlete karşı ortak mücadele için bazı adımlar attılar ama ittifak kurulamadı. Buna karşın, Şeyh Ubeydullah'ın kendi kuvvetlerine, harekât sırasında Ermeni ve Süryanilere dokunulmamasını emretmesi bir Hıristiyan katliamını önledi. Sonuçta Kürtler Osmanlı ordularına karşı direnemediler. İsyanın bastırılmasından sonra Şeyh Ubeydullah

İstanbul'a davet edildi. Şeyh İstanbul'da büyük bir törenle karşılandı. *Ev sahibinin tüm gayretlerine karşın Şeyh Ubeydullah amacından vazgeçmemişti.* Şeyh 1882 yılı yazında, Ramazan Bayramı sırasında, tacir kılığına girerek, sahte pasaportla bir Fransız gemisine bindi ve Karadeniz kıyısındaki Poti'ye kaçtı. Oradan da memleketine geçti. İstanbul bunun üzerine bölgeye askeri yığınak yaptı ve Şeyh Ubeydullah'ı ve oğlu Abdülkadir'i yakaladı. Uzun bir pazarlıktan sonra Şeyh Ubeydullah hac bahanesiyle Medine'ye sürgüne gönderildi. Şeyhin yenilgisi, Kürt toplumunda yeni bir iktidar boşluğu doğurdu, iktidar boşluğu daha büyük düzensizlik, kanunsuzluk ve kargaşaya sebep oldu. İşte Abdülhamid'in önünde duran en önemli sorun Doğu vilayetlerinde düzeni yeniden tesis etmekti.

Bir portre: Mutkili Hacı Musa Bey

Bu dönemin kanlı figürlerinden biri Mutkili Hacı Musa Bey'di. Musa Bey 1854/5 yılında Muş Hoyt (Khoyt) kazası Cinyar köyünde dünyaya gelmişti. Babası Nakşibendi şeyhlerinden Mirza Bey kan davasıyla ilgili bir çatışma sonucu ölünce aşiret reisliğini üstlenmiş, Osmanlı yönetiminin güvenini kazanmış ve Salih Paşa tarafından Hoyt (Khoyt) Nahiyesi'nin başına getirilmişti. Yöneticiliği sırasında başvurduğu zorbaca yöntemler sayesinde 1883'ten itibaren adı yabancı basın ve diplomatik çevrelerde de bilinir hale geldi. İki Amerikalı (Protestan) misyonerin Musa Bey'in köyünden (Hartz) ayrıldıktan sonra saldırıya uğramaları üzerine Amerikan ve İngiliz sefaretleri İstanbul'dan Musa Bey'in suç ortaklarıyla birlikte tutuklanıp cezalandırılmasını talep ettiler ancak, bir sonuç alamadılar.

Musa Bey, 1889 yılında Hartz'da Ermeni Agop'un öldürülmesi, karısının kolunun kırılması, üç bin lira para ve eşyanın gasp

edilmesi, Agop'un kızı Gülizar'ın zorla kaçırılması, tecavüze uğraması, bir gözünün kör edilmesi ve Müslüman olmaya zorlanmasıyla tekrar gündeme geldi. Muşlu Ermeniler imza toplayarak İngiliz konsolosluklarına, Patrikhane'ye, Bitlis ve İstanbul'daki Osmanlı makamlarına başvurdular. Bu olaydan sonra Avrupa basınında Ermenilere yapılan zulüm haberleri arttı.

Musa Bey Abdülhamid'e yazdığı dilekçede "Osmanlı-Rus Savaşı'nda gösterdiği yararlılıklar ve gerekse görevli bulunduğu makamda Osmanlı Devleti'ne büyük hizmetleri dokunduğu için kendisine asılsız isnatlarda bulunulduğundan" yakınıyordu. Ancak sonunda tutuksuz olarak yargılanmak üzere İstanbul'a gelmeyi kabul etti. İstanbul İstinaf Mahkemesi'nde, adam öldürme, ırza tecavüz, diri diri adam yakma, silahlı gasp, hırsızlık ve yağmacılık gibi suçlamalardan yargılandı. Kasım 1889'da başlayıp Mayıs 1890'a kadar süren duruşmalara yerli ve yabancı basın büyük ilgi göstermişse de Musa Bey hakkındaki sekiz olaydan da beraat etti. Bu durum Batılı basının ve Ermeni toplumunun tepkisini çekti. Ermeniler İstanbul'da ilk kez Osmanlı kolluk kuvvetleriyle karşı karşıya geldiler.

İleriki yıllarda Meclis-i Mebusan'ın Ermeni üyelerinden Kegam der Garabedyan Gülizar'la evlenerek genç kızın onurunu kurtaracak, Abdülhamid ise İngiltere'nin baskılarına dayanamayarak, 5 Eylül 1896'da Musa Bey'i Medine'de ailesi ile birlikte zorunlu ikamete gönderecekti.*

* 1908'den sonra Mutki'ye dönen Musa Bey, İttihatçıların iktidara doğrudan el koymalarından sonra devlet hizmetine daha aktif olarak katıldı. 1915'te emrindeki 3.500 silahlı adamla Muş'taki Ermeni köylerini boşalttı. Milli Mücadele sırasında Erzurum ve Sivas kongrelerine (1919) davet edilen ancak öldürülmekten korktuğu için kongrelere katılamayan Musa Bey, 1925'te 'Kürtçülük' yaptığı için İstiklal Mahkemesi'nde yargılandı, once idama sonra sürgüne mahkum edildi. Ne zaman öldüğü belli değildir.

Özet Kaynakça: Wadie Jwadieh, *Kürt Milliyetçiliğinin Tarihi Kökenleri ve Gelişimi*, İletişim Yayınları, 2007; Hakan Özoğlu, *Osmanlı Devleti ve Kürt Milliyetçiliği* Çevirenler: N. Ö. Gündoğan and A. Z. Gündoğan, Kitap Yayınevi, 2005; a.g.y., *Kurdish Notables and the Ottoman State: Evolving Identities,Competing Loyalties, and Shifting Boundaries,* Albany:State University of New York Press, 2004; Ali Karaca, *Anadolu Islahatı ve Ahmet Şakir Paşa (1838-1899)*, Eren Yayıncılık, 1993; Garo Sasuni, *Kürt Ulusal Hareketleri ve 15. Yüzyıl'dan Günümüze Ermeni Kürt İlişkileri*, Çeviren Garo Sasuni, *Kürt Ulusal Hareketleri ve 15. Yüzyıl'dan Günümüze Ermeni Kürt İlişkileri*, Çeviren: Bedros Zartaryan, Med Yayınları, 1992; Recep Maraşlı, "Bir Prototip Olarak Mutkili Hacı Musa Bey Olayı", *Ermeni Ulusal Demokratik Hareketi ve 1915 Soykırımı*, İstanbul: Pêrî Yayınları, 2008.

HAMİDİYE ALAYLARI

1880'deki Şeyh Ubeydullah İsyanı'ndan Kürdistan'da silah zoruyla otorite kurulmasının olanaksızlığını öğrenen Abdülhamid devletin resmî dini olan Sünni İslam dairesinde olduğu için doğal müttefik kabul edilen Kürtleri 'eğiterek' ve 'örgütleyerek' devleti eski gücüne kavuşturmayı planlıyordu. Eğitim işi, 1892'de kurulan Aşiret Mektepleri, örgütlenme işi ise 1891'de kurulan asıl adıyla Hamidiye Hafif Süvari Alayları aracılığıyla yapılacaktı. Alaylar Osmanlı ordusunu modernleştirmek üzere İstanbul'a gelen Alman askerî heyetindeki Prusyalı Colmar von Goltz Paşa'nın teorisyenliğini yaptığı 'millet-i müselleha' ('silahlandırılmış millet' veya 'ordu-millet') kavramının bir parçasıydı.

Kazak Alayları ilham oluyor

Ancak Rusya'daki Kazak Alayları'nın bir benzerini kurma fikri bir rivayete göre Abdülhamid'in düşüncelerine büyük önem verdiği kayınbiraderi, 4. Ordu Müşiri Mehmed Zeki Paşa'dan, bir rivayete göre 1878-1889 yılları arasında Osmanlı İmparatorluğu'nun Rusya Sefirliği'ni yapmış olan Ahmet Şakir Paşa'dan gelmişti. Şakir Paşa, 1895'ten itibaren Anadolu Islahatı Umum Müfettişi olarak görevlendirilmişti. Abdülhamid'in alaylardan umduğu faydalar arasında, Kürdistan'da coğrafi koşullar ve başına buyruk aşiret yapısı yüzünden zayıflayan merkezî otoriteyi güçlendirmek, göçebe ve yarı göçebe hayat yüzünden henüz milliyetçilik fikirleriyle tanışmamış Kürtleri İslam şemsiyesi altında Osmanlı

İmparatorluğu'na bağlamak, aşiret kavgalarına son vererek Kürtlerin potansiyelini devlet lehine kullanmak, Kürtleri asker olarak Rusya'ya ve İran'a karşı, bölgede ise kolluk gücü olarak kullanmak vardı. Bunlara o sıralar yeni filizlenen Ermeni milliyetçiliğine set çekmek ve Yavuz Sultan Selim döneminden beri düşman görülen, Şii-Alevi-Kızılbaş kesimler başta olmak üzere tüm heterodoks akımları ezmeyi de eklemek gerekir.

'Kürtlerin Babası'

Kürt aşiretlerinin bu projeye nasıl ikna edildiğini tam olarak bilmiyoruz, ama sonuçta Abdülhamid'in bu yumuşak merkezileştirme politikasını başarıyla uyguladığını, Kürtleri İmparatorluğa değilse bile Halife-Sultan'a bağlamayı başardığını biliyoruz. Öyle ki, Kürtler bu dönemde Abdülhamid'i 'Bavė Kurda' (Kürtlerin Babası) olarak adlandıracak kadar seviyorlardı. Bazı araştırmacılara göre, Kürtlerin milliyetçilik çağına Ermenilerden daha geç girmelerinde bu kişisel bağlılığın rolü vardı.

1891'de yayımlanan, 53 madde ve bir de son bölümden oluşan bir nizamnameye göre alaylar dört bölükten az, altı bölükten fazla olmayacak, her alay en az 512, en çok 1.152 kişiden oluşacaktı. Büyük aşiretlere bir veya birden fazla, küçük aşiretlere ise en fazla birkaç bölük kurma hakkı veriliyordu. Küçük aşiretler sadece savaş ya da merkezi hükümetin veya ordu kumandanının gerekli görmesi halinde bir araya gelebileceklerdi. Her alaydan iki çavuş, İstanbul'a gönderilerek Mektep Alayı'nda eğitime tabi tutulacak, İstanbul'da veya başka yerde iki yıl hizmetten sonra alaylara gönderileceklerdi. Ayrıca her alaylı aşiretten bir çocuk İstanbul'daki Süvari Mektebi'nde eğitim gördükten sonra mülazım (teğmen) rütbesi ile memleketindeki alayına dönecekti. Bunların yeterli olmadığı durumlarda kadrolar aşiretin ileri gelenleriyle doldurulacaktı.

Sadece Şafiî Kürtler

Nizamname'de din konusunda açık bir hüküm yoktu ama fiiliyatta sadece Sünnîliğin Şafiî mezhebinden olanlar alaylara alındı. Örneğin Varto bölgesindeki Sünnî Cibran Aşireti iki alay kurarken, onların en önemli rakibi olan Alevi Hormek Aşireti'nin alay kurma isteği, Müşir Zeki Paşa tarafından kabul edilmemişti. Buna kızıp isyan eden aşiret reisi İbrahim Talo öldürülmüş yerine geçen oğlu Zeynel de bir başka aşiretin aracılığıyla padişah tarafından affedilinceye kadar isyancı konumunda kalmıştı. (Osmanlı kaynaklarındaki adlarıyla) Yezidiler (kendi deyişleriyle Ezidiler), Şiîler ve Dürzîler de alaylara alınmamışlardı. Dersim bölgesindeki Kızılbaş Kürt aşiretleri alaylara alınmadıkları için isyana varan tepkiler gösterince, Abdülhamid fikrini değiştirir gibi olmuş ancak sonradan ilk baştaki plana uygun olarak Şafiîlerle devam etmişti.

İlk hamlede 36 alay kuruldu. Viranşehir'deki Milli ve Malazgirt'teki Hasenan aşiretleri beşer alayla, Haydaranlı aşireti yedi alayla en güçlü aşiretler olarak başı çekiyorlardı. Bu alayların konuşlandığı bölgelerden biri Ruslara karşı Van-Erzurum bölgesi, İngilizlere karşı ise Mardin-Urfa bölgesiydi. Alaylara alınanlara devlete ve şeriata sadakat yemini ettiriliyordu. Her alaya bir yüzünde Kuran'ı Kerim'den bir ayetin, diğer yüzünde padişah tuğrasının bulunduğu kırmızı atlastan sancak ile beyaz ipek kumaşa yazılmış fermanlar veriliyordu. Her fert, mensubu bulunduğu aşiretin geleneklerine uygun, fakat tek tip elbise giyecek, üzerinde bağlı bulunduğu alayın işaret ve numarası bulunacaktı. Her alay mensubu bineceği atını ve takımlarını kendisi temin etmekle yükümlüydü ve atlarda mutlaka alayın damgası olacaktı.

Alayların cazibesi

Alaylı aşiretlerin kısa sürede diğer aşiretler üzerinde fiilen otorite kurmasının cazibesi, alay kuran aşiretlerin sayısının hızla

artmasına neden oldu. Alay sayısı 1895'e gelindiğinde 65'e ulaştı. Bunların 62'si Kürt, biri Kürt-Karapapak, biri Kürt-Terekeme, biri de Kafkasya muhacirlerinden kurulmuştu. Sivas civarında konuşlanan Kafkas Alayı'nın, hiçbir liva ile bağlantısı olmadığından, Sivas Kumandanlığı'nın denetimi altında askerî eğitim yapmaktan başka hiçbir faaliyeti olmadı. Tutak'taki Terekeme Alayı sadece kaza merkezinde jandarmanın kontrolünde konuşlandırıldı.

1896'da, pratikte çıkan sorunları halletmek üzere 121 maddelik ikinci bir nizamname çıkarıldı. İlk nizamnamenin temel mantığının korunduğu bu yeni nizamnamenin önemli yeniliklerinden biri alaylara katılan aşiretlere vergi muafiyeti getirilmesiydi. Bunun dışında organizasyon şemasında değişiklikler yapılmıştı. Alayların dördünün bir araya gelerek bir liva (tugay) oluşturabileceği, ayrıca Erkan-ı Harb-i Umumi (Genelkurmay Başkanlığı) kararları uyarınca gerekirse, alaylardan fırka (tümen) kurulabileceği söyleniyordu. Bu nizamname uyarınca Haydaran Aşireti Reisi 'Kör' Hüseyin Paşa'ya ve Milli (Milan) Aşireti Reisi İbrahim Paşa'ya 'mirliva' (tuğgeneral) unvanı verildi. Nizamnamenin sonuna eklenen özel bir madde ile aşiret alay subaylarının mülki memuriyetlere getirilmeyeceği ancak görevleri ile çatışmamak kaydıyla yerel meclislerde de görev alabileceği belirtiliyordu. Böylece alaylar yoluyla, Kürt aşiretleri merkezi devletin düzenli askerî gücünün ayrılmaz bir parçası haline getirilirken, ordu yoluyla devlet de aşiretlerin içine kadar sızıyordu.

Alayların yarattığı düşmanlıklar

Hamidiye Alayları'nın kurulması Kürt aşiretleri arasında asimetrik bir ilişkiye yol açtı. Alaylara katılan aşiretler yerel iktidar şeklinde hareket etmeye başladılar, güç sahibi oldular ve bu güce dayanarak her türlü zorbalığı yaptılar. Soygun, talan, angarya, adam kaçırma gibi olaylar arttı. Örneğin 1905'te Milli Aşiret Reisi Şakir

İbrahim Paşa'nın adının karıştığı soygun ve baskın olayları karşısında Diyarbakır halkı, Ziya Gökalp'in önderliğinde telgrafhaneyi basmış ve Saray'a şikâyet telgrafları çekmişti. Ancak Abdülhamid şikâyete konu olanları nişanlarla, rütbelerle taltif edince halk ikinci kez ayaklanacak, Milli Aşireti Reisi İbrahim Paşa ve alayları 1907'de bölgeden uzaklaştırılacaktı.*

Hamidiye Alayları'nın Alevi Kürtlerle Sünni Kürtler arasındaki çatışmaları artırdığı söylenirse de, bu konudaki en bilinen örnek olan Varto'daki Sünni Cibran ve Alevi Hormek aşiretleri, dini nedenlerden ziyade arazi meselesi gibi sivil meselelerden dolayı sürekli çatışan aşiretlerdi. Hamidiye Alayları sadece bu çatışmaların şiddetini arttırmıştı. Bir başka örnek 1908'de Neşet Paşa komutasındaki 34. Ve 36. Hamidiye Alayları'nın Dersim'e yapılan sefere Hamidiye Alayları'nın katılmasıydı. Derê Semku denilen vadide şiddetli çatışmalar yaşanmış, ancak Hamidiye Alayları fazla ilerleyememişti. Elazığ'ın Baskil İlçesi'nin topraklarında yaşayan Alevi Zeve Aşireti'nin Hamidiye Alayları'nın zulmüne uğradığına dair anlatılar ise günümüze kadar gelen nadir örneklerden biriydi.

Kürt-Ermeni çatışması

Yani Hamidiye Alayları esas olarak Sünnî Kürt aşiretlerinin başına bela olmuştu. Ancak alaylar Kürtler arasındaki gerilimleri arttırmakla kalmadı, Kürtlerle Ermenilerin arasını da açtı. Alayların kurulmasından sonra Ermenilerin yaşadığı her şehirde baskın, talan, öldürme gibi olayların sayısı arttı. 1894-1896'da Urfa ve Sasun'da yaşanan toplumlararası çatışmalarda, Hamidiye Alayları

* Diyarbakırlı İttihatçı Ziya Gökalp'in bu olayı anlattığı 'Şakir İbrahim Paşa Destanı' adlı manzum eserinde sözü edilen kötü adamlardan biri eski DTP Başkanı Ahmet Türk'ün dedesi Hüseyin Kanco idi. Kayıtlarda vilayet kâtibi olarak geçen Hüseyin Ağa aslen Yezidi idi ve Müslümanlığa döndükten sonra Hamidiye Alayları'na kabul edilmişti.

kendi inisiyatiflerini de kullanarak binlerce Ermeni'yi öldürdü. Sadece alaylara asker veren aşiretler değil diğer Sünni Kürt aşiretleri ile Alevi Kürt aşiretleri de karışmıştı. Ancak ikinciler sadece yağma ile yetinmişlerdi. Gerçi dönemin Ermeni tanıklarından Garo Sasuni'ye göre Kürt reayaların Ermenilere saldırıları alaylardan daha şiddetli olmuştu ama Kürt reayayı cesaretlendiren en önemli unsurun alaylar olduğunu tahmin etmek zor değildi.

Meşrutiyet ve Hamidiyeler

1908'te Meşrutiyet'in ikinci kez ilanından sonra İbrahim Paşa kumandasındaki Milli Aşiret Alayları Viranşehir'de isyan etti. Ancak İbrahim Paşa'nın kuvvetleriyle Yezidilerin kutsal mekânı Sincar bölgesindeki Şengal Dağı'na doğru çekilirken yolda dizanteriden ölünce isyan bastırıldı. 1909'daki 31 Mart Olayı'ndan sonra Abdülhamid'i tahttan indiren İttihat ve Terakki Cemiyeti (İTC) orduyu modernleştirme projesi kapsamında alayları yeniden organize etti. 1911 tarihinde yayımlanan Yeni Nizamname ile adları Hafif Aşiret Süvari Alayları'na dönüştürülen ve örgütlenme şeması değiştirilen alaylar Erzurum'daki Dokuzuncu Kolordu'ya bağlandı. Bu tedbirlerden sonra Milli ve Haydaran aşiretleri gibi Halife'ye çok bağlı olan kesimler, İttihatçılardan ve devletten iyice uzaklaştı ve Birinci Dünya Savaşı'na kadar alaylardan ses çıkmadı.*

* Birinci Dünya Savaşı başlayınca İttihatçıların Kürtlere ihtiyacı oldu. Bazı Hamidiye Alayları'ndan ve Bağdat'tan getirilen 37. Tümen'in oluşturduğu İhtiyat Süvari Kolordusu önce Sarıkamış Harbi'nde (Faciası'nda) görev aldı. Alaylar en kötü işleri 19151917 Ermeni Kırımı sırasında yaptılar. Sünni Kürt aşiretleriyle aynı coğrafyayı paylaşan Ermenileri saf dışı bırakmak için pek çok suça karıştılar, fakat alayların bu eylemleri hem bölgeseldi hem de devletten bağımsız değildi.

Aşiret Mektepleri

Abdülhamid, Arnavutları, Kürtleri, Türkleri, Arapları İslam ortak paydasında birleştirme politikalarını çevreye aktarmak amacıyla 1886'da Hicaz, Yemen, Trablusgarp'tan Harbiye Mektebi'ne 48 öğrenci getirtmişti. 1892'de bu eğitim işinin sistematik hale getirilmesi amacıyla Aşiret Mektepleri'nin kurulmasına karar verildi. Başlangıçta devlete uzak bölgelerdeki Arap aşiretleri hedeflenmişti ama Hamidiye Alayları'na asker veren Zilan aşiretinin Abdülhamid'e bir mektup yazarak kendi çocuklarının da okula kabul edilmesini istemesi üzerine önce kapılar Kürtlere, başka nedenlerle Arnavutlara da açıldı. Örneğin Dersim'in Karabalı, Ferhatan, Sarı Saltık, Abasanlı aşiretlerinin çocuklardan oluşan dokuz çocuk Aşiret Mektepleri'ne, bir çocuk da Harbiye Mektebi'ne alınmış, ancak Dersimli aşiretlerden Hamidiye Alayı oluşturulmamıştı.

Beş yıllık bu okulun müfredatının temelini halife padişaha ve devlete sevgi ve sadakat aşılamak oluşturuyordu. Dersler Türkçe idi. Ayrıca dilbilgisi, kompozisyon, güzel yazı, Fransızca, İslam tarihi, matematik de öğretiliyordu. Ancak okullar Abdülhamid'in hedeflediği gibi birleştirici olmak bir yana ilerde Arap, Arnavut ve Kürt milliyetçiliğinin taşıyıcısı olacak aydınların yetiştiği ocaklara döndü. Böylece Abdülhamid politikaları bir yandan Sünni ve Kızılbaş Kürt toplumları ile Ermenileri, Süryanileri, Yezidileri ve Türkleri birbirine düşürürken, bu memnuniyetsizliği milliyetçi taleplerin temeli yapacak aydın gruplarının da yetişmesinde istemeden de olsa pay sahibi olmuştu.

Özet Kaynakça: Martin van Bruinessen, *Ağa, Şeyh, Devlet,* İletişim Yayınları, 2003; Wadie Jwaideh, *Kürt Milliyetçiliğinin Tarihi-Kökenleri ve Gelişimi*, İletişim Yayınları, 1999; M. J. Lazarev-Ş. X. Mihoyan, *Kürdistan Tarihi,* Avesta Yayınları, 2001; Kemal Süphandağlı, *Büyük Osmanlı Entrikası Hamidiye Alayları*, Komal Yayınları, 2006; Bayram Kodaman, "Hamidiye Hafif Süvari Alayları (II. Abdülhamid ve Doğu Vilayetleri) , *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, No: 32, 1979, s. 427-480; Alişan Akpınar ve Eugene L. Rogan, *Aşiret, Mektep, Devlet, Osmanlı Devleti'nde Aşiret Mektebi*, Aram Yayıncılık, 2001.

ERMENİ MESELESİ'NİN DOĞUŞU

19. yüzyıl sonlarından günümüze kadar siyasi gündemde çok önemli yerleri olan Ermeniler Anadolu'nun otokton (yerli) halklarındandır. Ermenilerin kökenlerine dair çeşitli teoriler olmakla birlikte, 'Ermeni' ve 'Ermenistan' kelimelerinin geçtiği ilk yazılı kaynak Kuzeybatı İran'da bulunan ve MÖ 512 ila 486 yılları arasına tarihlenen Behistun kabartmasıdır. Pers Kralı I. Darius'un bu anıtta fethettiği ülkelerdeki halkları sayarken, Ermenistan'dan ve Ermenilerden bahseder. Daha sonraki bir kaynak ise MÖ 5. yüzyılda bugün adı Bodrum olan Halikarnassos'ta yaşamış 'Tarihin Babası' lakaplı Herodotos'un *Historia* adlı ünlü eseridir. *Historia*'nın 5. Kitabı'nın 52. babında şöyle yazar: "Kilikya ile Ermenistan arasında sınır, içinde gemilerin yüzebildiği bir ırmaktır ki adı Fırat'tır. (...) Bu bölgeyi gemilerin yüzebildiği dört ırmak sular. Birincisi Dicle'dir, ikincisi ve üçüncü aynı yerden çıkmadıkları ve bir tek ırmak olmadıkları halde aynı adı taşırlar. Birincisi Ermenistan'dan, ikincisi Matien'lerin ülkesinden gelir. Dördüncüsünün adı Gyndes'dir." M.Ö. 401 yılında Van civarından geçmiş olan Grek (Yunan) yazarı Ksenephon *Anabasis* (On Binlerin Dönüşü) adlı eserinde Ermenileri tarım ve hayvancılıkla uğraşan, müreffeh ve barışçıl bir halk olarak tarif eder. Aynı yazar, *Kyru Paideia* adlı kitabında Dikran adında bir Ermenistan kralından bahseder.

Kilikya Ermeni Krallığı

Kilikya'dan (bugünkü Adana havalisi) Kafkasya'ya uzanan Ermenistan ülkesi, ırmaklar açısından pek şanslıydı ama jeopolitik

açıdan durum tam tersiydi. Roma ve onun mirasçısı Bizans ile Persler ve Araplar arasındaki bitmez tükenmez savaşlar sırasında defalarca işgale uğradı, halkları katledildi ve sağa sola savruldu. Ermeniler, 10. ve 11. yüzyıllarda Kilikya bölgesinde, Haçlı ordularının da desteği ile üç asır kadar bağımsızlığını korumayı başaran Kilikya Krallığı döneminde altın çağlarını yaşadılar. Krallık 1375'te sona erdi ama Ermeni Apostolik Kilisesi'nin Katalikosluğu 1441 yılına kadar burada kaldı. Bu yıllarda bir kısım Ermeni bölgede kalmayı seçerken, diğerleri İtalya, Rusya, Suriye ve Fransa'ya doğru yollara düştüler.

İlk Ermenice gazete

1453'ten itibaren Ermeni ülkesi, Osmanlı İmparatorluğu ile İran'daki Safeviler arasında ikiye bölündü. Fatih Sultan Mehmed'in Kilikya'da, Batı Anadolu'da ve Bulgaristan dolaylarında yaşayan Ermeniler'i başkente davet etmesiyle başlayan bu yeni dönemin özelliği belli bölgelerde 'ihtida' (Müslümanlığa geçme) yoluyla asimilasyona karşın, bir bölüm Ermeni'nin 'millet' düzeni içinde Hıristiyan kimliği ile varlığını sürdürmesine izin verilmesiydi.

17. yüzyılın başlarından itibaren dünyanın çeşitli yerlerinde Ermeni ticaret diasporaları boy göstermeye başladı. İlk milliyetçi duyguların filizlenmesi de bu dönemde oldu. Ermenice sözlükler, şiirler, gazeteler ve tarih kitapları basılıyor, Katolik Mıkhitarist papazlar milliyetçi düşünceleri diasporalara yayıyordu. İlk Ermenice gazete Hindistan'da, Madras'ta 1794 yılında yayımlandı. Ancak Osmanlı ülkesindeki milliyetçi uyanışın bedeli acı oldu.

Batılı ülkelerin hamiliği

Ermeniler Osmanlı egemenliği altına girdikleri tarihten itibaren ağırlıklı olarak *Vilayet-i Sitte* denilen çok etnisiteli altı eyalette

(Erzurum, Van, Diyarbakır, Sivas ve Mamuretü'l-Aziz) yaşıyorlardı.* Ancak imparatorluğun bütün vilayetlerinde hatırı sayılır Ermeni cemaatleri vardı. 1830'lu yıllarda Osmanlı İmparatorluğu, idari yapıda, orduda ve vergi sisteminde Batılı sistemlerden esinlenen bazı reformlara girişti. Doğu Anadolu da bu reformcu politikalardan en fazla etkilenen bölgelerden biri oldu. Modern ve güçlü bir devlet olmak ve kendi iktidarını korumak şeklinde özetlenebilecek hedef Batılı devletlerin, özellikle İngiltere'nin çıkarlarına uygundu. Çünkü İngiltere için Rusya ile olan rekabetinde jeostratejik açıdan sağlam bir Osmanlı İmparatorluğu önemli idi. Rusya ise Müslüman karşıtıydı ve yayılmacı bir politika izliyordu.

19. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun Ermeni nüfusu Osmanlı kaynaklarına göre 1.2 milyon, Ermeni Patrikhanesi'ne göre 3 milyon civarındaydı. Batıdaki merkezlerin aksine, Doğu Anadolu bölgesinde anarşi, şiddet, rüşvet kol geziyor, Ermeni cemaati, hem merkezi devlet, hem de Kürt aşiretleri tarafından sömürülüyordu.

1869-1873 yılları arasında İstanbul'da Ermeni Patrikliği görevini yürüten Mıgırdıç Hırimyan patrikliğe atanmadan önceki yıllarda, memleketi olan Van'da bir okul ve gazete kurmuştu. Ardından Van'da 1872'de *Miutyun i Pırgutyun* (Kurtuluş Birliği), 1878'de *Sev Khaç Gazmagerbutyun* (Kara Haç) örgütleri kuruldu. 1878 Ayastefanos (Yeşilköy) Antlaşması'nın 16. maddesi ve 1878 Berlin Antlaşması'nın 61. maddesi ile Osmanlı İmparatorluğu'nun Ermeni tebaasına verilen sözlerin yıllardır yerine getirilmemesi üzerine bazı genç Ermeniler hükümete karşı tavırların sertleştirilmesini istemeye başladılar. Bunun sonucu olarak Van'da 1885'te ilk Ermeni partisi Armenakan kuruldu. Partinin kurucuları, Mıgırdiç

* Bu vilayetler, bugün Erzurum, Elazığ, Ağrı, Van, Hakkâri, Bingöl, Sivas, Amasya, Torak ve Şebinkarahisar'a tekabül ediyor. Adı 1937'de Elazığ olan Mamuret'ül-Aziz ise 1867 Vilayet Kanunu'na göre sadece bugünkü Elazığ'ı değil, Elaziz, Arapkir, Ağın, Eğin (Kemaliye), Çarsancak (Akpazar), Çemişkezek, Palu, Ergani, Malatya ve Adıyaman mıntıkalarını kapsayan sancağın adıydı.

Hırimyan'ın öğrencisi Mıgırdiç Portukalyan'dan etkilenmişlerdi. 1876'da Van'da görev yapan Portukalyan 1885'te siyasi baskılar yüzünden Marsilya'ya göç etmek zorunda kalmış, burada çıkardığı *Armenia* gazetesi aracılığıyla Van'daki Ermenilerle sürekli ilişki halinde olmuştu. Armenakan'ı, 1887'de Cenevre'de kurulan Devrimci Hınçak (Çan) Partisi (1909'dan sonra Sosyal Demokrat Hınçak) ile 1890'da Tiflis'te kurulan Taşnaksutyun (Ermeni Devrimci Federasyonu) izledi.

1894 Sasun Olayları

Hmçak militanlarından Mihran Damadyan 1891 yılında Bitlis yöresine giderek Ermeni Islahatı'nın bir türlü başlamamasından şikâyetçi olan Ermeniler arasında çalışmaya başladılar. Ermeniler o yıllarda sadece merkeze değil bölgenin Kürt feodallerine de vergi veriyorlardı. Abdülhamid'in oluşturduğu Hamidiye Alayları ve yerel Kürt çeteleri Ermeni mallarını ve mülklerini gasp ediyorlar, ailelerini taciz ediyorlardı. Kısacası ortam barut fıçısı gibiydi, iş kıvılcımı çakmaya kalmıştı. 1894 yılında, Sasun'da (bugün Batman'a bağlı) başlayan toplumlararası çatışmalar, Hınçakların katkısıyla kısa sürede tüm bölgeye yayıldı. Kürtler ve merkezi ordular işbirliği halinde Ermenileri ezmeyi başardılar. Olaylarda binlerce Ermeni hayatını kaybetti. Ölümlerin hepsi çatışmalar sonucu olmamıştı, açlık, hastalık ve yokluk nedeniyle ölenler de pek çoktu. Ermeni kayıplarını 80 bin olarak gösteren Kayzer II. Willhelm gibi kaynakların yanı sıra, 100 bin ila 200 bin arasında ölü olduğunu söyleyen Britanya ve Fransız konsolosluk raporları olmakla birlikte cesetlerin çukurlara doldurulup benzinle yakılması yüzünden hiçbir zaman gerçek sayı ortaya çıkmadı.*

* Ermeni Patrikhanesi'nin rakamı 300 bine çıkarması ya da eski diplomat-yazar Kamuran Gürün'ün 8.700 Ermeni ile 1.800 Müslüman'ın öldüğünü söylemesi ise uç örnekler.

Babıali Nümayişi

Sasun katliamlarından sonra Hınçaklar, hükümeti hem kınamak hem de sıkıştırmak üzere 30 Eylül 1895 günü İstanbul'da bir gösteri düzenlediler. Kumkapı Ermeni Kilisesi'nde toplanan dört bine yakın gösterici Babıali'ye doğru yürüyüşe geçti. Ermenilerin 'Babıali Nümayişi', Türklerin 'Ermeni Patırtısı' dedikleri bu yürüyüş tamamen sessiz olduğu halde, Abdülhamid askerlerini yürüyüşçülerin üzerine sürdü. İlk ağızda 50 kadar Ermeni öldürüldü. Ardından medrese öğrencileri ve esnaf grupları Ermenilere saldırdı.

Üç gün süren olaylarda 2 bine yakın kişinin katletmesi üzerine, Büyük Devletler ağırlıklarını koydular ve Abdülhamid 17 Ekim 1895'te ıslahat paketini kabul etmek zorunda kaldı. Kanlı bilançoya rağmen imparatorluğun Hıristiyan tebaasının iktidara ilk kez meydan okumaya cesaret etmesi ve bunun başını Hınçakların çekmesi, parti için bir gurur kaynağı olmuştu. Ancak yapılacak ıslahatların Ermenilerin önce özerkliği sonra da bağımsızlığıyla sonlanacağını düşünen Müslüman ahali ile Büyük Devletleri arkalarına alan Ermeni milliyetçileri arasında çatışmalar patlak verdi. Yerel yöneticilerin becereksizliği sonunda çatışmalar katliama dönüştü. Ekim-Aralık 1895 döneminde Ermeni nüfusun yoğun olduğu merkezlerde meydana gelen olaylarda büyük çoğunluğu gayrimüslim, onbinden fazla kişi hayatını kaybetti.

Trabzon'da Bahri Paşa Suikastı

Bu olaylar arasında en önemlisi Trabzon'da yaşananlardı. O günlerde eski Van Valisi Bahri Paşa, İstanbul'a giderken birkaç günlüğüne Trabzon'da konaklamıştı. Van'daki uygulamaları yüzünden Ermeniler tarafından pek sevilmeyen Bahri Paşa ile ona eşlik eden Trabzon Kumandanı Hamdi Paşa, İran konsolosu Mirza Razî Han ve Posta Telgraf Baş Müdürü Hacı Ömer Efendi'ye, 3 Ekim 1895'te iki Ermeni genci tarafından başarısız bir suikast girişiminde

bulunuldu. Saldırganların Armenakoğlu Karabet, Stepanoğlu Bogos, Arakeloğlu Sitrak ile Stefanoğlu Haçik olduğu tespit edilmişti. Haçik haricindeki sanıkların Vali Kadri Bey'in himmetiyle tutuklanmaktan kurtulmaları, üstüne üstlük kaçak Haçik'in ertesi gün Vilâyet Kâtibi Rahmi Efendi'nin katline karışması üzerine ortalık iyice gerginleşti.

Birkaç gün sonra, İstanbul olaylarında bir yakınının öldüğünü duyan bir Ermeni'nin kaldığı hanın balkonundan olayları yatıştırmak için şehirde dolaşan Kadri Bey ve çevresindekilerin üzerine ateş açmasıyla fitil ateşlendi. Olayı duyan Müslüman ahali, şehirdeki Hıristiyan evlerini talan ederken, Avusturya, İran, Fransa, İtalya, Rusya, Yunanistan, Belçika ve İspanya konsolosları olayların yatıştırılması için yerel yöneticilerle konuştular ama güvenlik güçleri olayları bastırmakta başarısız oldu. 7 Ekim'de kimliği belli olmayan biri tarafından bir Müslüman öldürülünce olaylar iyice çığırından çıktı. Öfkeli Müslüman-Türk ahalinin saldırılarından kaçmak için Ermeniler konsolosluklara ve okullara sığındılar. Olayların zirveye çıktığı gün sadece Fransız Konsolosluğu'nun binasına ve bahçesine sığınanların sayısı iki-üç bin kişi idi. Vali Kadri Bey'in girişimleri ile ertesi gün ortalık sakinleşti ve dükkânlar açıldı. Ancak kısa süre sonra olaylar tekrar başladı. 10 Ekim'de hükümet sıkıyönetim ilan etti ve 14 Ekim'de Trabzon Limanı'na Rus savaş gemisi *Teretz*'in gelmesiyle taraflar çatışmayı bırakmak zorunda kaldı.

Sarayın casusları kışkırtıyor

Britanya Konsolosu Longworth raporunda, Ermenileri kastederek "silahsız ve bihaber durumdaki bu insanlar hemen hemen hiç karşı koymadan acıklı bir teslimiyet içinde can ve mallarını vermiştir. Ancak yine de kahramanca hareketleri de tümden yok değildi," der. "Trabzon'da pek çok sessiz ve savunmasız insanın bu

şekilde yok edilmesini Asya Türkiyesi'ndeki seri olayların ilki" olarak niteleyen Longworth'a göre, olaylarda 298'i Trabzon merkezde olmak üzere, civar kasaba ve köylerde (Gümüşhane dahil) toplam 507 Ermeni ölmüş, 5.197 kişi göç etmiş, 1.510 ev ve dükkân yağmalanmış, 320 ev ve dükkân yanmıştı. Türk tarafının kaybı ise 16 kişi olup, Trabzon'da Müslümanlara ait 162 dükkân, Gümüşhane'de ise 70 dükkân yağmalanmıştı. Olaylarda üç de Rum ölmüştü. Sarayın casuslarının Müslüman halk arasında, "İngiltere'nin teşvikiyle Ermenilerin isyan edecekleri ve ani bir saldırıyla Müslümanları öldüreceklerine dair dedikodular yayması yüzünden" olayların böyle kanlı hal aldığını düşünen konsolosa göre askerlerin karışmaması durumunda can kaybı bu kadar yüksek olmayabilirdi çünkü "Türklerin büyük çoğunluğu komşularına karşı [kötü] tavır almakta tereddüt etmişti."

Longworth'a göre olaylar yüzünden hiçbir Müslüman'ın tutuklanmaması da yönetimin yanlılığını düşündürüyordu. Ancak, yönetim Ermenilere karşı da yumuşak davranmıştı, çünkü tutuklanan 400 Ermeni'den 35-40 kişi haricindekiler, hemen serbest bırakılmıştı.

Zeytun İsyanı

Aynı günlerde erken dönem Ermeni milliyetçiliğinin önemli merkezlerinden biri Zeytun'da da gerilim yüksekti. Toros Dağları silsilesi içinde, Maraş'ın kuzeyinde yer alan Berit Dağı'nın güney eteklerinde, kadim bir Ermeni yerleşim yeri Zeytun. Osmanlı tarihi boyunca defalarca isyan etmişti ama Zeytunlu Ermenilerin 'isyancı' diye tanınmaları, temel olarak Maraş bölgesine hâkim olan toplumsal kültürle ilgiliydi. Müslüman-Türkmenlerin bile devletten hoşnut olmadığı bir düzende, gayrimüslim tebaanın hoşnut olması beklenemezdi. Ancak Zeytunluların kendilerine göre başka bir gerekçeleri daha vardı. Ermeni sözlü tarihine

göre, hayvancılık, buğday arpa, mısır ve pamuk tarımı ile geçinen Zeytunlular çok fakir bir bölgede yasadıklarını ve imkânları bulunmadığını ileri sürerek IV. Murad'dan (1612-1640) vergi muafiyeti istemişler ve bu istekleri kabul edilmişti. Padişahın fermanına göre devlet, Zeytun kasabasının yıllık vergisini 15 bin kuruş olarak tespit ederek, başka hiçbir hükümdarın buna karışmamasını, Osmanlı memurlarının kasaba içinde bulunmamasını emretmişti. Ancak, 1780'den itibaren merkezî hükümet bu fermanın koşullarına uymamaya başlamıştı. İşte Zeytunluların devletle sorunu bundan sonra şiddetlenmeye yönelmiş, Zeytunlular da her yeni vergi salınışında, her yeni baskıda ayaklanmışlardı. 1860'ta Lübnan'da patlak veren Marunî İsyanı'ndan sonra Fransa'nın baskılarıyla Lübnan'a özerklik verilince, kendilerine de özerklik verilmesi için ayaklanmışlardı. 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nın ardından Zeytunluların Büyük Devletler'in desteğine güvenerek isyan hazırlığı içinde olduğu istihbaratını alan Halep Valisi Kâmil Paşa ve komutanlarından Veysi Paşa'nın 200 kişiyi tutuklaması ve kocaları dağa çıkan sekiz Ermeni kadını da Halep'e götürmesi üzerine ayaklanmışlardı.

Zeytunlular 1895 sonbaharında yine harekete geçeceklerdi. İddialara göre Hınçak komitacılarının çalışmaları sonucu civar vilayetlerdeki Ermenilerin de katılmasıyla isyancıların sayısı 15 bine ulaşmış, hükümet Zeytun'a 11 tabur piyade, 100 süvari, dört dağ topu getirmiş, Adana-Sis'te dört redif taburu, İskenderun'da ise bir cebel (dağ) taburu yedek tutmuştu. Kuşatma sürerken, müzakerelere memur edilen Halep'teki Rus, (Almanya ve Avusturya'yı temsilen) İtalyan, Fransız ve İngiliz konsolosları 11 Ocak 1896'da Zeytun'a gelmişlerdi. Sonunda konsolosların verdiği rapor İstanbul'da etkili oldu, olaylardan sorumlu tutulan Maraş bölgesi komutanı Remzi Paşa azledilerek yerine Halep Nizamiye Fırkası Kumandanı Edhem Paşa getirildi. Uzun müzakerelerden sonra 11 Şubat

1896 tarihinde taraflar arasında bir barış anlaşması imzalandı. İsyancıların lideri Baron Agasi ile dört arkadaşı anlaşma uyarınca masrafları hükümetçe karşılanmak üzere 23 Mart 1896 tarihinde Mersin'den *Lind des Messageries* adlı bir gemiyle Marsilya'ya gönderildiler ve olaylar geçici süre için de olsa yatıştı.

Osmanlı Bankası Baskını

Sayfa Zeytun'da kapanmıştı ama İstanbul'da hâlâ açıktı. 26 Ağustos 1896 günü Galata'daki Osmanlı Bankası Genel Müdürlük binası altı Taşnaksutyun militanı tarafından basıldı. Baskında 75 militan görev alacaktı ama randevuya ancak 31 kişi gelmiş, bunların altısı öncü kuvvet olarak seçilmişti. Baskını planlayan altı kişiden dördü (kod adı Armen Garo olan Karekin Pastırmacıyan, Hayk Tiryakiyan, Sarkis Srentz ve Levon Nevroz) idi.

Öncü güçler kapıdaki iki nöbetçiyi öldürmüşler, ikisini yaralamışlar, yanlarında getirdikleri bomba (humbara) ve dinamit lokumları sayesinde kendilerine katılanlarla birlikte binayı kontrol altına almışlardı. Zaptiye ve ordu birlikleri kısa süre sonra binayı ablukaya aldı. Karşılıklı ateş sırasında her iki taraftan da ölümler ve yaralanmalar oldu. Eylemciler olayı kamuoyuna şöyle açıklıyorlardı:

> "Biz, Türk baskısına karşı doğrudan doğruya şikâyette bulunduk. Fakat haklı olan şikâyetlerimiz sistemli bir surette reddolundu. Sultan Hamit de bize kanlı intikamı ile karşılık verdi. Avrupa bu korkunç cinayeti gördü ve sustu. Yalnız cellâdın elinden tutmakla kalmadı, bizi alçakçasına boyun eğmeye zorladı.
>
> Şikâyetlerimizin sesini, kanımızın içinde boğmaya çalışarak, milli şerefimizi ölünceye kadar yaraladılar. İnsanî haklarımızı bizden esirgemek suretiyle bizi aşağıladılar. Kanımızla takdis olunmuş, işlenmiş isteklerimizle, şimdi gözlerimizin önünde kara bir hayat gibi dikilmiş olan kutsal öç düşüncesi de birleşiyor. Avrupa, bize

ölüm getiren duygusuzluğuyla, 'Hak kuvvetli olanındır' dedi. Biz güçsüzler de, sultanın artık dayanamadığımız boyunduruğunu parçalamak için bilgi yollarına başvurarak bütün vasıtaları araştırmaya zorlandık. Diplomasi oyunlarının zamanı artık geçti. Yüz binlerce şehidimizin döktüğü kanlar, kurtuluş ve hürriyet istemek için bize hak veriyor. Düşmanlarımızın yaydıkları uydurma söylentilere rağmen biz ancak gerekli olanı istedik ve şimdi de istiyoruz!

Yani: 1. Ermenistan için altı devlet tarafından seçilecek, aslı ve milleti Avrupalı bir büyük komiser, 2. Valilerin, mutasarrıfların, kaymakamların bu büyük komiser tarafından onaylanması, 3. Avrupalı subayların kumanda ve idaresi altında yerli milletlerden gönüllü, jandarma, polis teşkilatı kurulması, 4. Avrupa sistemine göre adli ıslahat, 5. Din, öğretim, eğitim ve basın hürriyeti, 6. Memleketin gelirlerinden üçte birinin mahalli ihtiyaçlara ayrılması, 7. Geçmiş vergilerin kayıtlarının silinmesi, 8. Son olayların sebep olduğu zararların karşılanması için beş yıl vergi alınmaması ve sonraki beş yıl da ancak hükümete ait vergilerin alınması, 9. Ermenilerden gasp edilmiş olan malların derhal asıl sahiplerine verilmesi, 10. Bütün Ermeni göçmenlerinin serbestçe yerlerine dönebilmeleri, 11. Ermeni siyasi suçluları hakkında genel af ilanı, 12. Yukarıdaki maddelerin uygulanmasını gözetmek üzere Avrupa devletleri temsilcilerinden geçici bir komisyon kurularak bu komisyonun Ermenistan'ın başlıca şehirlerinden birisinde oturtulması..." Bildiri şöyle bitiyordu: "Tekrar ediyoruz: Gayemize varmak için hiçbir fedakârlıktan kaçınmayacağız. Bu konuda kendimizi her türlü, sorumluluktan uzak tutuyoruz. Bu karışıklıklar sırasında yerli ve yabancılardan kurban gideceklerin kaybına şimdiden acıyoruz. Bu felaket önünde üzgünüz. Ancak umutsuzluğun, yasın anlamı yoktur. Biz öleceğiz, bunu biliyoruz. Fakat Ermenilerin kemiklerine kadar işlemiş olan ihtilal, insani haklarımızı almadıkça, son Ermeni hayatta kaldıkça, padişahların tahtını tehditte devam edecektir".

Taraflar birbirlerini alt edemeyeceklerini anlayınca görüşmeler başladı. Arabuluculuğu Osmanlı Bankası Müdürü Sir Egor Vincent ile Rus Sefareti Baş Tercümanı Maximoff yapıyordu. Saray eylemcilerin taleplerini kabul etmedi fakat işgalin sonlandırılması karşılığında işgale katılanların yurtdışına gönderilmesine razı oldu. Aynı gece anlaşma sağlandı ve sağ kalan 17 kişi (Ermeni tarafına göre 'kahraman', Rusya temsilcisi Maksimof'a göre 'devrimci', Türk tarafına göre 'haydut') Girondine adlı Fransız gemisiyle Marsilya'ya gönderildiler.

Softalar ve serseriler iş başında

Resmi tarihçiler hikâyeyi burada bitirirler. Halbuki bunlar olurken şehirde kan gövdeyi götürmeye başlamıştı. Softalardan, serserilerden ('ipsiz takımından') ve hamallık tekelini ellerinde bulunduran Ermeni hamallarla aralarında büyük rekabet bulunan Kürt gümrük hamalları ile Kasımpaşa'daki Bahriye neferlerinden oluşan gruplar sokaklarda rastladıkları Ermenileri sopalarla öldürmüşler, işgalciler gemiye bindirildikten sonra da Ermenilere saldırmaya devam etmişlerdi. Olaylara tanık olan Selanik Demiryolu Müdürü Alexis Bey'in bir mektubuna bakılırsa ilk gece Beyoğlu Caddesi'nden ortalama 15-18 cesetle yüklü 27 araba geçmişti. Bu hesapla o gece 400 kadar Ermeni öldürülmüş olmalıydı.

Bu anlatımı doğrulayan Reşat Ekrem Koçu'ya göre ise olayın sorumlusu Ermenilerdi: "Fakat bir taraftan da ahali arasında şiddetli müsademeler başlamıştır. Bilhassa Ermenilerin vazife gören askerlere taarruz etmesi, Sadrazama kurşun atılması ve Ermeni evlerinin pencereleri ile balkonlarından asker ile ahali üzerine bombalar ve kurşunlar yağdırılması. artık halkı zapt edilmez bir hale getirmiş ve netice olarak Avrupa'daki Rus Ermenilerinin tertip ettikleri facia birçok İstanbul Ermenisi'nin hayatına mal olmuştur. Hatta maktullerin yük arabaları ile taşındığından bahsedilir. Tabii Müslümanlardan da ölen ve yaralananlar az değildir."

Suç aleti: Tornadan çıkmış sopalar

30 saat süren ve 27 Ağustos akşamı bıçakla kesilmiş gibi durulan olaylar, Zaptiye Nazırı Hüseyin Nazım Paşa'nın "Ermeni Fesadı ve Esbab ü Ledüniyatı" başlığını verdiği raporunda her ne kadar bu açıklıkta anlatılmazsa da satır aralarından şehirde (özellikle Beyoğlu, Kasımpaşa ve Hasköy'de) bir 'Ermeni avı' başladığı anlaşılıyordu. Nazım Paşa'ya göre avı tetikleyen Ermenilerin evlerinden Müslümanlara atılan humbaralar (bombalar) idi. Bilanço ise Müslüman-Türk tarafından 40 ölü 72 yaralı, Ermeni tarafından 1.015 ölü ve 116 yaralıydı. Ermenilerin zaptiyeye veya Müslüman halka saldırmaya cesaret etmesinin güçlüğü bir yana, ölü sayıları arasındaki dengesizlik olayın oluş şeklini ele veriyordu. Dahası raporda "ahalinin elindeki sopalar" ifadesi iki kez geçiyordu. Bu sopalar yıllar sonra Teşkilat-ı Mahsusa liderlerinden Hüsamettin Ertürk'ün anılarında da ortaya çıkacaktı. Ertürk'e göre Yıldız Sarayı'nda Batılı ülkelerin temsilcileriyle görüşen Abdülhamid misafirlerini ikinci bir odaya geçirmiş ve odaya istif edilmiş sopaları göstererek "Kendilerine şunu da anlatınız ki, tebaam da bu sopalarla müdafaa-i nefiste bulunmuştur. Bu değnekler bizim ormanlarımızdan tedarik edilmiştir..." demişti.

Olaylar başladığında "Ermeni tahriki", "dış düşmanların kışkırtması", "Müslümanların kaçınılmaz tepkisi" gibi terimlerle olaya yaklaşan yabancı gazeteler (örneğin *The Times*) bilanço ortaya çıktığında dilini değiştirecekti. Katliamlarda hayatlarını kaybedenlerin sayısı ise önce "2-3 bin arası", sonra "5 bin", sonra "6 bin" mertebesine çıkacaktı. Olaylara karıştıkları gerekçesiyle tutuklanan 300 Müslüman'ın yargılaması Ekim ayının sonuna kadar sürmüş, sonunda İngiliz Sefareti görevlilerinin gözleri önünde iki Ermeni'yi öldüren bir grup asker bile beraat ettirilmişti. Bu durum da Batılı temsilcilerin tepkisine neden olmuştu.

1896'nın Aralık ayında, Abdülhamid bu ve benzeri olaylara karışanlara (Müslüman, gayrimüslim hepsine) af ilan etti ve ölüm

cezasına çarptırılanlar ile kışkırtıcılar dışındakiler serbest bırakıldı. Ancak Osmanlı Bankası'nda çalışan Ermeni memurların Yunanistan, Bulgaristan, Kıbrıs gibi uzak şubelere tayin edilmeleri, Trabzon'dan on binlerce kişinin Rusya başta olmak üzere çeşitli ülkelere göç etmeleri ortamın artık Ermeniler için güvenli bir yer olmadığının göstergesiydi. Ancak 20 yıl sonra yaşanacakların yanında bu olaylar sıradan kalacaktı.

Özet Kaynakça: Hans-Lukas Kieser, *Iskalanmış Barış*, İletişim Yayınları, 2005; Sami Onal, *Sadettin Paşa'nın Anıları-Ermeni Kürt Olayları (Van, 1896)*, Remzi Kitabevi, 2003; Ahmet Halaçoğlu, "İngiliz Konsolosu Longworth'a göre Trabzon Vilayeti (1892-1898)," *Belleten*, LXVII, 250 (2003), s. 881-909; *Armenian Pontus: The Trebizond-Black Sea Communities,* Yayma Hazırlayan: Richard G. Hovannisian, Mazda Publication, 2009; Edhem Eldem, "26 Ağustos 1896 'Banka Vakası' ve 1896 'Ermeni Olayları'", İmparatorluğu Çöküş Döneminde Osmanlı Ermenileri, *Bilimsel Sorumluluk ve Demokrasi Sorunları Konferansı*, 23-25 Eylül 2005, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, s. 125-152; *Osmanlı Bankası, Armen Garo'nun Anıları*, Yayına Hazırlayan: Ragıp Zarakolu, Belge Yayınları, 2009.

ABDÜLHAMİD'E BOMBALI SALDIRI

Avrupa, Balkanlar, Kafkasya, Ortadoğu ve Kuzey Afrika coğrafyasında sosyal, ekonomik ve siyasi haritanın radikal değişiklikler geçirdiği bir çağda, 1878'den beri ülkeyi otokratik bir baskı rejimi ile yöneten II. Abdülhamid'e normal yollardan muhalefet edemeyenler 21 Temmuz 1905'te, Yıldız Camii'nden çıkarken bir bombalı saldırı düzenlediler. Tarihe Bomba Olayı diye geçen suikastın ayrıntıları dönemin sansür uygulamaları nedeniyle ancak 1909'da ortaya çıkmıştı. O günden bu yana hikâyeye yeni bir şeyler eklenmedi. Olay aşağı yukarı şöyle gelişmişti:

Abdülhamid kuruntulu bir padişah olduğu için, cuma namazlarını Yıldız Sarayı'nın kapısından 300-400 metre uzaklıktaki Yıldız Camii'nde kılardı. Dönemin tanıklarına göre yolun iki tarafına padişahın muhafızları, süvari ve piyade hassa askeri iki sıra dizilir, Mızıka-i Hümayun Marş-ı Sultani'yi çalar, devlet ileri gelenleri ve komutanlar bu törende hazır bulunurlardı. Belirli ve alışılmış kişilerden başka kimse Cuma namazı için padişahla beraber camiye giremezdi. Her tarafta bendeler, hafiyeler, sivil polisler bulunurdu.

26 ölü, 58 yaralı

İşte 21 Temmuz 1905 günü, yine böyle bir törende, İstanbul'un her yerinden duyulan korkunç bir patlama oldu. İnsan ve hayvan cesetlerinin kanlı parçaları, taşlar ve topraklar etrafa savruldu. Sonradan anlaşıldığına göre 26 kişi ölmüş, 58 kişi yaralanmış, 20 at

ve 17 araba parçalanmış, cami hasar görmüştü, ancak Abdülhamid sağ ve salimdi...

Rivayete göre patlamadan sonra, evhamı ile tanınan Abdülhamid kendini kontrol etmeyi başararak sadece "Ne var, ne oldu?" diye sormakla yetinmiş, ardından kılıç çekerek avluya doluşan süvari birliğine "Korkmayın, korkmayın" dedikten sonra saltanat arabasına atlayıp, dizginleri bizzat eline alarak oradan süratle ayrılmıştı. Tören Dairesi'nin önünden geçerken elçiler tarafından selamlanan Abdülhamid, her cuma olduğu gibi o gün de Çit Köşkü'nde elçileri kabul etmişti. O gün ve ertesi gün kendisine geçmiş olsun diyenlerle ilgilenecekti. (Ancak daha sonra sarayın etrafına yeni ve daha güçlü duvarlar yapılacaktı.)

148 kilo patlayıcı ve yeraltı tünelleri

Olayı soruşturmak üzere bir komisyon kurulmuş, yolda bulunan bir lastik parçasının izi sürülerek arabanın markası tespit edilmişti. Markadan kalkarak arabaya, arabadan da suikastçılara ulaşılmıştı. Daha sonra şehrin çeşitli semtlerinde baskınlar yapılmış, iddialara göre değişik mekânlarda depolanmış 148 kilo 'Milinit' adlı patlayıcı malzeme ile Osmanlı Bankası ve Galata Köprüsü'nü uçurmak üzere kazılmış yeraltı tünelleri bulunmuştu.

Daha sonra ortaya çıkmıştı ki suikastı düzenleyen çekirdek ekip, Taşnaksutyun'un üç kurucu üyesinden biri olan Tiflisli Hristafor Mikayelyan (kod adı Samuel Fayn) ve kızı olarak tanıtılan Rubina Areşyan (kod adı Rubina Fayn) ile Rusya Ermenilerinden Mardiros Markaryan'dan (kod adı Safo) meydana gelmişti. Beyoğlu'ndaki Moraviç Apartmanı'nda bir daire kiralayan suikast timi Belçika'da pek çok bombalama olayına karışmış 'gedikli' anarşist Charles Edouard Jorris ve eşi Anna ile temasa geçmişti.

Cehennem makinesi

Suikast, Viyana yapımı 'machine infernale' (Cehennem makinesi) denen saatli bir bomba ile gerçekleştirilecekti. Titiz gözlemler

sonunda Abdülhamid'in namazdan sonra caminin binek taşından arabasına bir dakika 40 saniyede (bazı kaynaklara göre iki dakika 40 saniyede) geldiği saptanmıştı. Ardından 100 kg. ağırlığındaki demir-çelik parçacıklarından oluşan bombayı taşımak için Viyana'daki Nesel Dofer araba fabrikasına şık bir fayton tasarımı hazırlatmışlardı. Suikastçılar bu tasarıma uygun olarak imal ettirdikleri parçaları İstanbul'a getirmişler, Şişli'deki bir ahırda monte ettirmişler, faytonu çektirmek için dönemin ünlü ortaoyuncusu Kel Hasan'dan iki doru at satın almışlardı. Ekibin başındaki Hristafor Mikayelyan, bombayı hazırlama aşamasında Bulgaristan'da öldüğü için suikast ekibi Mardiros Markaryan, Rubina Areşyan ve daha önce Osmanlı Bankası Baskını'na katılmış olan Samatyalı arabacı Zareh Haçikyan'dan oluştu.*

Ekip, Abdülhamid'i beklemek üzerine Yıldız Sarayı'nın Saat Kulesi'nin (1890 yılında Ermeni mimar Sarkis Balyan tarafından yapılmıştı) altındaki yerlerini almışlardı. Bombanın tam zamanında patlaması için uygun bir düzenek hazırlanmıştı. Ancak başta belirttiğim gibi 26 kişi ölü, 58 yaralıya rağmen Abdülhamid'in kılına zarar gelmemişti.

Başarısızlığın nedeni

Peki, suikast neden başarısız olmuştu? Olayın en yakın tanıklarından olan Woods Paşa'nın anlattığına göre, Abdülhamid önce Şeyhülislam Cemalettin Efendi ile ayaküstü sohbet etmiş, ardından da İstabl-ı Amire (Saray Ahırı) müdürüne bir dahaki selamlık törenine kadar arabası için yeni atlar temin edilmesini emretmişti. Dönemin tanıklarından Abdullah Bedevi (Kuran) ise, Harbiye Mektebi'nde kurulan İhtilalci Askerler Cemiyeti'nden

* Suikasta katılan Ermenilerin adı her kaynakta farklı veriliyor. Sonunda, okurlarımdan Sevan Değirmenciyan'ın o dönemde kaleme alınmış Ermeni kaynaklarından bana aktardığı isimlerin daha doğru olduğu kanısına vardım ve onları kullandım.

Kırşehirli Rıza adlı bir öğrencinin Abdülhamid'e dilekçe vermesi yüzünden Abdülhamid'in birkaç dakika geciktiğini iddia etmişti. Hangi iddia doğrudur bilinmez ama anlaşılan bu iki-üç konuşmanın neden olduğu birkaç dakikalık gecikme Abdülhamid'in hayatını kurtarmıştı.

Olayın arkasında sadece Ermeni komitacıların değil İttihatçıların da olduğu iddia edildi. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin (İTC) 1907'de Paris'te yapılan II. Kongresi'nde, Abdülhamid'i yıkmak için İttihatçılarla Taşnakların ittifak yaptığı bugün bilinmekte. 1908'de Abdülhamid'e Meşrutiyet'in ikinci kez ilan ettirilmesi de bu ittifakın sonucuydu. Ancak, suikasta katılması yönünde davet alan İttihatçı Ahmed Rıza'nın bu teklifi şiddetle reddettiği ve bağımsız bir Ermeni devleti yararına hedefe doğru giden bir partiyi kınadığı da biliniyor.

"Bir Lâhza-i Teahhûr"

Sadece İttihatçılar değil, istibdat yönetimine karşı olan başkaları da Bomba Olayı'nı onaylamışlardı. Örneğin Abdülhamid'in siyasi muarızlarından Tevfik Fikret (İttihatçı değildi), 1908'den sonra yayımlanabilen ünlü "Bir Lâhza-i Teahhûr" (Bir Anlık Gecikme) adlı şiirinde günümüz Türkçesiyle "...silkip yüzyılların boyunlarındaki ilmiklerini, en çetin/bir uykudan uyandırır milleti dehşetin/ey şanlı avcı, tuzağını boşuna kurmadın!/attın fakat yazık ki, yazıklar ki vuramadın!/.../ bir kavmi çiğnemekle bu gün eğlenen alçak/bir anlık gecikmeye borçlu bu keyfini!" diyerek suikastın başarısızlıkla sonuçlanmasından duyduğu büyük üzüntüyü dile getirmişti.

Tarihçi Ahmed Refik Altınay (ki o da İttihatçı değildi) olayı anlatırken "Osmanlı milletini Abdülhamid'in zulmünden kurtarmak için bu kahramanca hareketin Ermeni vatandaşlarımız tarafından icra olunduğu anlaşıldı" demişti.

1909'daki 31 Mart Olayı'ndan sonra, Yıldız Sarayı'nda ele geçirilen belgeler arasında Bomba Olayı'na dair jurnallerle birlikte Ermenilerin verdiği jurnaller de vardı. Hatta o sırada Osmanlı İmparatorluğu'nun Londra Sefareti'nde Üçüncü Sekreter olan Esat (Paker) Bey anılarında Abdülhamid'in kendisine hazırlanan suikasttan haberdar olduğunu; bu konudaki istihbaratı Londra Sefiri Kostaki Muzurus Paşa'dan, Muzurus Paşa'nın da bir Ermeni'den almış olduğunu yazmıştı. Kısacası Bomba Olayı'na Türklerin veya Ermenilerin yaklaşımı tek tip değildi.

Belçika'nın baskısı

Olayı soruşturmak üzere kurulan komisyon yüzlerce tanık dinledi, binlerce sayfa fezleke tuttu. Suikastçıların bir bölümü ölmüş, bir bölümü yurtdışına kaçmıştı. Planlar hakkında her türlü bilgiye sahip olduğu sanılan Hacı Nişan Minayan adlı komitacı konuşmamak için bileklerini teneke ile keserek intihar etmişti.

Mahkemenin karar vermesinden bir gün önce yani 17 Aralık 1905 günü Belçika Hükümeti Osmanlı İmparatorluğu'na bir nota verdi. İstanbul Belçika'nın notasına kulak asmadı ve Joris'i 18 Aralık 1905 günü idama; diğer sanıkları da hapse mahkûm etti. Ama Belçika olayın peşini bırakmadı. Baskının nasıl sonuçlandığını Abdülhamid'in Mabeyn Başkâtibi Tahsin Paşa'nın anılarından okuyalım: "Bir gece Brüksel'den Yıldız'a bir telgraf geldi. Bu telgrafta Joris'in affı dileniyordu. Telgraf rica ve tehdit ile karışık bir ifade ile yazılmıştı. Joris hapishane hücresinden saraya getirildi, padişahla bilvasıta [aracısız] görüştü, Ermeni komitaları aleyhine çalışmak ve bunların durumları, hareketleri hakkında bilgi vermek üzere para karşılığında Sultan Hamid'in hizmetine girdi, beş yüz altın yolluk bağışlanarak Sirkeci'den trene bindirildi ve gitti. Sultan Hamid'i ortadan kaldırmak için görev kabul etmiş olan Joris, çok geçmeden Sultan Hamid'in hafiyeliğini alarak Avrupa'ya döndü ve hayli hizmet etti.

Abdülhamid'in suikastçılara karşı tavrı ilginçti ancak tanıdıktı. 33 yıllık iktidarının yaklaşık 30 yılında muhaliflerine göz açtırmayan Abdülhamid döneminde siyasi nedenlerle asılan kişi sayısı bir elin parmaklarını geçmemişti. İdam cezaları hapse, hapis cezaları ise çoğunlukla sürgüne çevrilmişti. Sürgündeki muhaliflere uslu durmaları karşılığında maaş verilmesi ise hiç de nadir olay değildi.

Özet Kaynakça: Sir Henry F. Woods, *Türkiye Anıları, Osmanlı Bahriyesinde 40 Yıl 1869-1909*, Çeviren: Fahri Çoker, Milliyet Yayın Ltd., 1976; Tahsin Paşa, *Abdülhamid ve Yıldız Hatıraları*, Muallim Ahmet Halit Kitaphanesi, 1931; Alpay Kabacalı, *Tanzimat'tan 12 Mart'a Türkiye'de Siyasal Cinayetler*, Gürer Yayınları, 2007; Necdet Sakaoğlu, "Bomba Olayı", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, C. 2,Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı ortak yayını, 1994, s. 294-295; Vahdettin Ergin, "Sultan II. Abdülhamid'e Düzenlenen Ermeni Suikastı ve Bu Sebeple Belçika İle Yaşanan Diplomatik Kriz", *Belleten*, LIX, S. 225, *Ağustos 1995*, s. 413–428.

'1908' DEVRİM MİYDİ, DARBE MİYDİ?

II. Abdülhamid'i alaşağı etmeye karar veren Müslüman-Türklerin (ki Batı basını onlara Jön Türkler diyordu) ilk hücresi, İshak Sukuti, Mehmed Reşit, İbrahim Temo, Abdullah Cevded, Hüseyinzade Ali tarafından Fransız Devrimi'nin 100. yıldönümünün kutlandığı 1889 yılının Mayıs ayında, İstanbul'da Mekteb-i Tıbbiye-i Askeriye'de kurulmuştu. İlk adı İttihad-ı Osmanî olan bu gizli cemiyetin hedefi halkın temel hak ve özgürlüklerini gasp eden 'istibdat' yönetimini sonlandırmak ve imparatorluğun dağılmasının önüne geçmekti.

İttihad-ı Osmanî ve Avrupa'da faaliyet gösteren diğer muhalifler 1889-1895 arasındaki bir tarihte Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyeti adı altında birleştiler. Kısa süre içinde Paris, Cenevre, Selanik, Kahire, Londra, Napoli gibi merkezlerde şubeler açan örgüt önceleri *Mizan, Meşveret, Osmanlı, Kanun-i Esasi, Basiret'ül-Şark, Hak, İçtihad* gibi yayın organları aracılığıyla sadece fikir faaliyetlerinde bulundu. 1902'de Abdülhamid'e muhalif güçlerin Paris'te gerçekleştirdiği Birinci Jön Türk Kongresi'ne tüm Osmanlı halklarını temsilen 60-70 kişi katıldı, İngiliz tipi liberalizme yakın duran Prens Sabahattin kongre başkanı seçildi, Ermeni Ahoranyan ve Rum Satus ise yardımcılıklara getirildi. Ama kongre başarıya ulaşamadı ve Prens Sabahattin'in grubu Teşebbüs-i Şahsî ve Adem-i Merkeziyet Cemiyeti adında bağımsız örgütlenmeye gittiler.

İttihatçı-Taşnak ittifakı

1906'da Selanik'te Talât, Cemal, Rahmi, Mithad Şükrü, İsmail Canpolat beyler gibi radikal unsurlar Osmanlı Hürriyet Cemiyeti adı altında örgütlendiler. 27 Eylül 1907'de bu 'radikal' örgütle Paris'teki 'entelektüel' örgüt Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti adı altında birleşti. Daha sonra kısaca İttihat ve Terakki Cemiyeti (İTC) olarak tanınacak olan örgüt, birleşmeden sonra entelektüel niteliğini kaybederek komitacılağa evrildi. Tarık Zafer Tunaya'ya göre Cemiyet'e muhalefet etmek vatan hainliği ile eşdeğerdeydi. Cemiyet bu cezaları yerine getirmek için 'Cemiyetin Jandarma Teşkilâtı' diye bir fedailer birliği oluşturmuştu. Tüzüğün 48-55. maddelerine göre, fedai teşkilatına giriş gönüllü olup, çıkmak mümkün değildi. Fedailer merkez heyeti tarafından mevcudiyeti vatan için tehlikeli olduğuna hükmedilen herkesi ortadan kaldırma konusunda yetkiliydiler, ancak gerektiğinde merkezin talimatlarını beklemeden eyleme geçme hakkına da sahiptiler. Kendisine verilen görevi 24 saat içinde yerine getirmeyen fedai cezalandırılırdı.

Cemiyetin önündeki en önemli sorun hareketi Anadolu'da yayacak bir teşkilata ve etkinliğe sahip olmamaktı. İşte bu eksiklik 27-29 Aralık 1907'de Paris'te yapılan kongrede Haçadur Malumyan (nam-ı diğer Agnuni), Prens Sabahaddin ve Ahmed Rıza'nın başkanlık yaptığı üç oturumda Taşnaksutyun (Ermeni Devrimci Federasyonu) ile kurulan ittifakla dolduruldu. Şükrü Hanioğlu'na göre, İttihatçılar sadece Taşnakçılarla değil, VMORO'nun (Vnatrešna makedonsko-odrinska revolucionerna organizacija, Makedonya-Edirne Dahili Örgütü) sol kanadından çetelerle de işbirliği yapıyorlardı. Örneğin Enver Paşa'nın amcası Halil (Kut) Paşa, hatıratında Makedonya deneylerini anlatırken: "Türk üniforması ile yapamıyacağımı Yunan eşkıyası kıyafeti ile yapabilirdim (...) Askerlerim arasında seçtiğim kırk kişiye Yunan eşkıyalarının kıyafetini

giydirdim (...) *Andart* kıyafeti ile münasip gördüğüm gecelerde önemli bulduğum komite reislerini yakalayıp yok ediyor ve sonra yanına bunu ben öldürdüm diye bıraktığım pusulayı Kaptan Aetos mührü ile mühürlüyordum (...) Çeteler ortadan kaldırılırken Bulgar köylerini dehşete düşürmek gerektiği için bazı köyleri ataşe verip yıkıyordum" diye yazıyordu. Ancak ilerde anlaşılacağı gibi, Taşnak ve Makedon çetecilerinin hedefi mevcut düzeni yıkmak ya da değiştirmek iken, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin hedefi 'devletin bekasını sağlamaktı.'

Ravel Mülakatı

9-12 Haziran 1908 tarihlerinde Britanya Kralı VII. Edward ile Rus Çarı II. Nikola'nın Reval'de (bugün Estonya'nın başkenti Tallinn) bir araya gelmesi İttihatçılara aradıkları fırsatı verdi. Reval'de Osmanlı İmparatorluğu'nun "taksimine karar verildiği" (ki bugün Edward ve Nikola'nın esas amacının Almanya'ya bir gövde gösterisi yapmak olduğunu ve görüşmede Makedonya, Girit gibi konularda görüş alışverişi yapıldığını biliyoruz) şaiyaları yayılarak ortam gerilmiş, Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun, Avusturya sınırından Selanik Limanı'na uzanan bir demiryolu inşa etmeye karar vermesi üzerine İttihatçılar harekete geçmişlerdi.

3 Temmuz 1908'de Resneli Niyazi Bey komutasındaki kuvvetler dağa çıktılar. 23 Temmuz 1908 günü, İttihatçılar Manastır Garnizon Kumandanı Müşir Osman Paşa'yı esir aldılar, şehirdeki İngiliz Konsolosluğu'na İTC'nin birkaç saat içinde meşrutiyeti ilan edeceğini bildirdiler. Serez, Drama, Resne, Debre ve başka merkezlerde de benzer törenler yapıldı. Haberler İTC'nin merkezi Selanik'e ulaştığında şehir halkı coşkuyla meydanlara akın etti. Selanik'te bulunan Umumi Müfettiş Hüseyin Hilmi Paşa, hükümetten, Abdülhamid'in halkın isteklerine uyarak 1877'de kapattığı Meclis-i Mebusan'ı yeniden açmayı kabul ettiğine dair bir telgraf

aldı. Hüseyin Hilmi Paşa 24 Temmuz'da telgrafı halka okuduktan sonra Selanik'te ve Makedonya'nın önemli şehirlerinde Avrupalı gözlemcileri büyük şaşkınlığa düşüren gösteriler başladı. Abdülhamid ya hareketi çok güçlü sandığı için ya da tarihin akışını değiştiremeyeceğini anladığından Jön Türklere direnmedi ve 1876 tarihli Kanun-i Esâsî uyarınca Meclis-i Mebusan'ın açılmasını emretti.

30 yıl aradan sonra 17 Aralık 1908'de açılan Meclis-i Mebusan'da 147 Türk, 60 Arap, 27 Arnavut, 26 Rum, 14 Ermeni, 10 Slav ve 4 Yahudi mebus yer aldı. Partilere göre dağılım ise 160 İttihatçı, 20-25 Ahrarcı, 4 Taşnak, 1 Hınçak, 2 Bulgar devrimci, 1 Bulgar Sosyal Demokrat ve 70 bağımsız şeklindeydi. Kısacası Osmanlı İmparatorluğu'nun çok kültürlü yapısını tam anlamıyla yansıtmasa da gayet çoğulcu bir meclis oluşmuştu.

1908'in esin kaynakları

1908'in mimarı Jön Türkler'in esin kaynakları arasında 1789 Fransız Devrimi'nin önemli bir yeri oldu. Örneğin 1908'in "Hürriyet, Müsavat, Uhuvvet ve Adalet" şiarı Fransız Devrimi'nin "Liberté, Égalité, Fraternité" sloganından ödünç alınmıştı. 'Adalet'i Jön Türkler eklemişti. Bu slogan tam da devrimin 100. yıldönümünden itibaren 1880'lerde okullarda, kışlalarda, kamusal alanlarda boy göstermeye başlamıştı. Bu tarih Ahmed Rıza gibi önemli Jöntürk önderlerin Paris'te boy gösterdikleri dönemdir. Jön Türkler gerek okudukları okulların pozitivist programlarından, gerekse sürgünde bulundukları sıralarda gözlediklerinden dolayı Fransız Devrimi'ni oldukça iyi tanıyorlardı.

Aydınlanma düşüncesi

Fransız Devrimi'nin en önemli hedefi 'Aydınlanma' düşüncesini yaşama geçirmekti. 'Aydınlanma' insanoğlunun tüm korkularından

ve doğadan akıl yoluyla özgürleşmesinin ve böylece yeryüzünü kontrolü altına alabilmesinin kod adıydı. Aslında 'Aydınlanma' ile birlikte, daha önce 'bir önceki duruma geri dönme' anlamını taşıyan 'devrim' kavramı radikal bir dönüşüm geçirmişti. Bundan böyle 'devrim' artık 'eskisi ile aynı olmayan daha ileri bir aşamaya gitmekti.' Bu yeni durumda, insanın ve onun doğuştan sahip olduğu temel hakların büyük önemi vardı. Nitekim 1789 ve 1793 bildirgelerinin temelini bu kavramlar oluşturdu. Ancak 1793-1794 yılları arasında yaşanan ve tarihe 'Terör Dönemi' olarak geçen dönemde başvurulan 'devrimci şiddet', Aydınlanma felsefesinin temellerine büyük bir darbe vurdu. 'Jakobenler' sadece 'iç düşman'a karşı değil, aynı zamanda dış düşmana karşı da şiddeti tırmandırdılar. Zorunlu askerlik uygulaması bu dönemde başladı ve Fransa'da federalist talepler tırmandığında hükümetin ilk işi İspanya'ya karşı savaş ilan etmek oldu. Böylece bireyin üstünlüğü fikri, 'millet' fikri ile karışmaya başladı. Bir süre sonra 'millet' siyasi iktidarın ve meşruiyetin kaynağı haline geldi ve içte baskı ve dışarıda egemenlik kurmak, 'milletin bekası' sorununa çare olarak sunuldu ve giderek insan hakları kâğıt üzerinde kalmaya başladı.

Devrimci idealdeki bu dönüşüm Jön Türkler'e uygundu, ama devrimin 'geniş halk kitlelerine dayanması' ve 'kanlı' olması fikrini sevmemişlerdi. Çünkü onlara göre halkın işin içine girmesi, Osmanlı İmparatorluğu gibi son derece hassas dengelere dayanan bir yapıda, etnik ve/veya dinsel çatışmalara yol açabilir, böyle bir çatışma merkezi zayıflatabilir, bunu fırsat bilen büyük devletler azınlıkların haklarını koruma bahanesi ile imparatorluğa müdahale edebilirlerdi.

'Halksız ve kansız' Japon Devrimi

Jön Türkler'in beğendiği 'devrim' çok uzak bir ülkede, Japonya'da 1868'de İmparator Meiji tarafından başlatılan anayasacı reform

hareketi idi. Tarihe 'Meiji Restorasyonu' diye geçen hareket sayesinde Japonya, 30 yıl gibi kısa bir sürede ordudan sanayiye, bilimden sanata, ekonomiden eğitime, velhasıl hayatın tüm alanlarında büyük bir modernleşme hamlesini gerçekleştirmişti. 'Aydınlanmış' 'millî' bir liderin önderliğinde gerçekleştirilen bu hareket, geniş halk kitlelerinin katkısı olmaksızın başlamış ve kan dökülmeden sürdürülmüştü. Batılılar tarafından ırksal sınıflandırmanın en altına yerleştirilen sarı ırktan bir halkın bu kadar kısa sürede Batılı anlamda 'medenileşmesi' ve 'ilerlemesi' Jön Türkler'i çok etkilemişti.

1904–1905 Rus-Japon Savaşı, Osmanlılar tarafından ilgiyle takip edildi. Osmanlı ordusu adına Albay Pertev (Demirhan) Bey, savaşı izlemek üzere General Nogi'nin komutasındaki 3. Japon Ordusu'na eşlik etti. Pertev Bey, gelişmeler hakkında İstanbul'a düzenli raporlar gönderdi. Savaşı Japonların kazanması Osmanlı ülkesinde büyük sevinç yarattı. Nedenini 1906 yılının Haziran ayında İstanbul'da üç gün geçiren Japon yazar Kenjirō Tokutomi'nin anılarından okuyalım: "Japonlar [Türklerin nefret ettiği] Rusları savaşta yenmiştir; Japonya beyaz Avrupalıların burnunu kıran aynı Asya'nın bir ülkesidir." Tokutomi, Batılı Hıristiyan devletler tarafından Avrupa'dan tamamen sökülüp atılmak istenen, Osmanlı ile duygudaşlık kurarak şöyle devam ediyordu: "Doğuda Güneş halkı, batıda Ay (Hilal) halkı. Güneş ve Ay her zaman birbirlerine düşünceli davranmıştır. Hilalin artık tamamlanmasını diliyor ve bir ayna gibi parlaması için dua ediyoruz." Pertev Bey, Japonya dönüşü Abdülhamid'e sunduğu uzun raporda, zaferi Japon toplumunun manevi özelliklerine bağlamıştı.

İngiliz arşivlerindeki bir belgeye bakılırsa, İttihatçı liderlerden Dr. Nazım ve Ahmed Rıza, 1908 yılında İngiltere'yi ziyaret etmişlerdi. Amaç Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun Almanya'nın da desteğiyle 1878 Berlin Antlaşması'na rağmen Bosna-Hersek'i

ilhak etmesi karşısında, İngilizlerin desteğini almaktı. Britanya Dışişleri Bakanı Sir Grey'in İstanbul'daki Büyükelçi Lowther'e yazdığı mektupta bu teklifi reddedişlerinin hikâyesi anlatılıyordu: "Dostluklar ve ittifaklar kurmamıza rağmen ellerimizin serbest kalmasını sağlamak bizim alışkanlığımızdır. Japonya ile ittifakımızın olduğu doğrudur fakat Uzakdoğu'daki belli sorunlarla sınırlıdır. Onlar (Ahmed Rıza ve Dr. Nazım) Türkiye'nin Yakındoğu'nun Japonyası olduğunu ve Türkiye ile hâlâ yürürlükte olan Kıbrıs sözleşmemiz olduğunu söyleyerek yanıt verdiler."

'Halklı ve kanlı' Rus Devrimi

Tam bu sırada Rusya'da yaşananlar Jön Türkler'e yepyeni bir perspektif kazandırdı. Rusya Osmanlı İmparatorluğu'nun tarihsel düşmanı olmakla birlikte, pek çok açıdan Osmanlı İmparatorluğu'na benziyordu. Her ikisi de, eski ve köklü medeniyetlerin üzerine kurulmuştu. Her ikisi de şanlı bir tarihten sonra yenilgiler ve başarısızlıklarla tanışmıştı. Her ikisi de halklarının özgürlük taleplerine kulaklarını tıkayan despot monarklar yüzünden kaosa ve çürümeye mahkûm olmuşlardı. Daha önemlisi, iki ülke o kadar yakındı ki, Abdülhamid'in sıkı sansürüne rağmen *Duma*'da (Parlamento) yapılan tüm konuşmalar anında İstanbul'da yankı buluyordu. Duma'nın Türk kökenli üyelerinin ateşli konuşmaları sayesinde, Jön Türkler arasında sosyalist fikirlere sempati başlamıştı.

Rus halkı ile Romanov Hanedanı arasında iplerin kopmasına 1905 Rus-Japon Savaşı'nda yaşanan başarısızlıklar neden oldu. Japonların henüz galibiyetlerini ilan etmedikleri bir zamanda, 9 Ocak 1905'te, Çar'ın istifasını isteyen halka muhafızların (Koşaklar/Kazaklar) ateş açması sonucu binlerce kişi öldü, binlercesi yaralandı. Tarihe kanlı 'Kanlı Pazar' diye geçen bu olaydan sonra kitlesel şiddet olayları tüm ülkeye yayıldı. 'Devrim' ancak 1906 Temmuz'unda yenilgiye uğratılabildi. Dağıtılan Duma'nın üyeleri

Finlandiya'nın Vyborg şehrinde toplandılar ve halkı Duma yeniden toplanıncaya kadar devlete vergi vermemeye ve askere gitmemeye çağıran ünlü manifestolarını ilan ettiler. Jön Türkler'in yayın organı Şura-yı Ümmet'te Vyborg Manifestosu'nun kelimesi kelimesine yayımlanması, Rus Devrimi'nin ne kadar yakından takip edildiğinin göstergelerinden biriydi.

Sonuçta 1905 Devrimi başarısız oldu ama Jön Türkler bu devrim sayesinde, sendikaları, kitlesel grevleri tanıdılar, halkın vergi vermeyi reddetmesi, halkın saraya ve hükümete delegeler göndererek taleplerde bulunması, teröristlerin üst düzey yetkililere intihar saldırıları düzenlemesi gibi yepyeni yöntemlerle tanıştılar. Çapı ne olursa olsun her türlü halk hareketinin, kendini devrime adamış kadrolar ve halka öncülük eden entelektüeller sayesinde başarılı olabileceğini öğrendiler. Ruslardan asıl öğrendikleri ise, henüz olgunlaşmamış bir parlamenter sistemin sürdürülmesinin, parlamento dışı teşkilatlanmalarla mümkün olduğu idi. Çünkü milyonlarca kişilik orduya komutanlık eden Çar'ın kalbine korku düşüren ve onu işçilere ve köylülere taviz vermeye zorlayan, kitlelerin öfkeli patlaması değil, bir avuç teröristin bombalarıydı. O ana kadar entelektüel yanları ağır basan unsurların bile 1906'dan sonra bütün enerjilerini, gizli örgütlenmeye ve 'fedailere' hasretmelerinde ve 1908'den sonra da buna devam etmelerinde Rusya tecrübesinin rolü büyüktü.

'Halklı ve kansız' İran Devrimi

Temmuz 1906'da Tahran'daki İngiliz Büyükelçiliği'nde toplanan halk "Adalet istiyoruz; Şah'la dilencinin hukuk önünde eşit olacağı bir millet meclisi istiyoruz," diye haykırıyordu. Sonuçta Şah, taleplere boyun eğdi, Belçika anayasası temelinde bir anayasa hazırlandı. Anayasada toplumsal haklar, serbest basın, bağımsız yargıdan söz ediliyordu.

İran, Jön Türkleri çok ilgilendiriyordu, çünkü İran, Osmanlı İmparatorluğu gibi bir 'İslam ülkesi' idi ve hemen yanı başındaydı. Öte yandan Jön Türklerin kriterleri açısından Osmanlı İmparatorluğu'ndan 'daha geri' bir ülke idi. Bu nedenle, Jön Türkler için, İran'ın Osmanlı İmparatorluğu'ndan önce 'anayasal devrim' yapması mahcubiyet vericiydi.

Devrimin hem kitlesel hem de kansız olması dikkat çekici başka bir özellikti. Ama daha ilginci, o güne dek 'gerici' olarak niteledikleri din adamlarının 'ilerici' ve 'özgürlükçü' bir rol oynayabilmesiydi. Jön Türkler bu tarihten itibaren 'ümmet', 'şeriat', 'şura' gibi dinsel terimleri daha sık kullanmaya başladılar, daha önce Abdülhamid yandaşlığından ve sessizliğinden dolayı kınadıkları Şeyhülislam'ı, 'halkı doğru yola yöneltmeye' davet ettiler. Din adamlarına "Necef tecrübesini inceleme" tavsiyesinde bulundular. İslamcı retoriği, 1909'da (31 Mart Olayı sırasında) orduyu harekete geçirirken, 1914'ten itibaren gayrimüslim unsurları ülkeden sürerken de kullanacaklardı.

Vergi ayaklanmaları

Jön Türkler'i 1906-1907 arasında Kastamonu, Erzurum, Van, Bitlis, Kayseri, Sivas ve Trabzon'da yaşanan halk ayaklanmaları da çok etkiledi. Bu ayaklanmaların temel nedeni devletin bütçe açıklarını kapatmak için 1903'te çıkarılan ancak halkın tepkisi üzerine 1906'ya kadar ertelenen iki vergiydi. (Bunlardan biri tüm ehli hayvanlardan alınacak olan Hayvanat-ı Ehliye Rüsumu, diğeri şehir ve köy halkı ayırt etmeksizin herkesten alınacak olan Şahsi Vergi idi.) Kastamonu'da halk, validen, dürüst olmayan bazı yöneticilerin görevden alınmasını talep etmiş, istekleri yerine gelmeyince de on gün süreyle telgrafhaneyi işgal ederek İstanbul'la iletişimi kesmişlerdi. Bunu Erzurum'daki isyan izledi. Vergilerin artırılmasına kızan halkın gösterisi yöneticilerce yasaklanınca,

halk valinin evini kuşattı. Vali ancak birkaç polisin ölmesiyle biten silahlı müdahaleden sonra kurtarılabildi. Esnafın dükkânlarını açmayı reddetmesi ve protestoların devam etmesi üzerine vali görevden alındıktan sonra olaylar yatıştı. Bitlis'te ise beş bin Müslüman Türk ve Kürt, rüşvet almak ve zimmetine mal geçirmekle suçladıkları valinin evini sardı, vali kaçtı ama isyan ancak isyanın lideri öldürüldükten sonra bitirilebildi.

Başlangıçta Jön Türkler önce bu isyanları Kürt ve Ermenilerin ayrılıkçı hareketleri sandılar ancak daha sonra olayların tümüyle baskıcı ve sömürücü devlete yönelik hareketler olduğunu anladılar. Nitekim 1907 yılının Şubat ayında saray ve hükümet yeni konan vergileri kaldırınca ortalık yatışmıştı. Ama İttihatçılar bu olaylardan önemli dersler de çıkarmışlardı. Özellikle etnik açıdan son derece hassas bir durumda olan Erzurum'da, Hıristiyan ve Müslüman unsurların birbirine düşmeden, sadece vergi ve yönetimsel haksızlıklara odaklanması onlar için çok öğretici olmuştu. Gerçi olaylardan sonra İttihatçı önderlerden Ahmed Rıza sadece Kastamonu ve Erzurum'un 'Müslüman-Türk' isyancılarının başarısını kutlamış ve bazı İttihatçılar, benzer isyanları devletin diğer bölgelerine de yaymayı önerdiğinde isyanların 'avami' yanını görmezden gelmişti ama İttihatçılar, halkın tahammülünün kalmadığını anlamışlar ve Abdülhamid'i devirmek için iyice cesaretlenmişlerdi.

Balkan komitacıları

Başta da belirttiğim gibi Jön Türkler Makedonya'daki ayrılıkçı, milliyetçi hareketlerden, özellikle de Yunanlılar ve Bulgarlardan devrime adanmış 10-15 kişilik silahlı köylü gruplarının taşıdığı hayati rolü öğrendiler. Ancak, işbirliği yaptıkları VMORO'dan farklı olarak, Müslüman-Türk köylülerinin örgütlenmesinde ağırlığı, köylülere değil askerî kadrolara verdiler. Öyle ki, 1895'ten beri

bu tür örgütlenmeye karşı çıktığı için genç subaylarca ağır eleştirilere uğrayan Ahmed Rıza bile (vergi ayaklanmalarının saman alevi gibi sönmesinden sonra büyük bir değişim geçirerek) genç Osmanlı subaylara "Çete Teşkili Lüzûmuna Dair Mektub" yazacak hale gelmişti. Özellikle Manastır, Resne, Ohri, Üsküp, Gevgili, Edirne, Kosova, Drama gibi merkezlerde, İkinci ve Üçüncü Ordu'nun kadrolarının yer almadığı tek bir toplantı, tek bir gösteri, tek bir ayaklanma gerçekleşmedi. Cemiyetin fedaileri, 1908 Haziran'ından itibaren Balkanlarda tam bir terör estirdiler. Onlarca kişiyi 'cemiyete karşı çıkmak' veya 'hafiyelik yapmak' gibi gerekçelerle öldürdüler. Ama sadece fedailer değil Cemiyet'in 'millî taburlar' ve 'alaylar' adını verdiği birlikler ve VMORO sol kanadı çeteleri de askerî ayaklanmayla ilgisi olmayan eylemler gerçekleştirdiler. İttihatçıların bu yöntemi çok sevdikleri 1908 sonrasında gerçekleştirdikleri suikastlardan görüldü.

Devrim mi reform mu?

Bu tarihçeye bakınca bazı araştırmacıların, Doğu Anadolu'daki vergi ayaklanmalarını öne çıkararak 1908'de Meşrutiyet'in ikinci kez ilanına bir halk ayaklanması karakteri vermek istemesi gerçeği yansıtmıyor. Öncelikle, 1908'i hazırlayan kitlesel olaylar imparatorluğun Makedonya toprakları ile sınırlıydı. Doğu Anadolu'daki ayaklanmalar ise Jön Türkler'in kontrolünde değildi. Nitekim Jön Türkler Doğu'daki eksikliklerini Taşnaklarla ittifak kurarak gidermek zorunda kalmışlardı. İkinci olarak Jön Türkler'in devrimden anladığı, Osmanlı tarihi boyunca Yeniçerilerin yaptıklarından ya da 1876'da Abdülhamid'e I. Meşrutiyet'i ilan ettiren asker sivil bürokratların anladığından çok farklı değildi. Yani 'devrim' denilen şey, devletin içinde iktidarın el değiştirmesinden ibaretti. Üçüncü olarak, İttihatçılar için 'anayasal devrim' etnik kavgaları ve ayrılıkçı hareketleri önleyerek imparatorluğu kurtarmak, hatta

görkemli geçmişi canlandırmak için önemliydi, yoksa 'birey ve vatandaşlık hakları' ve 'özgürlükler' için değildi. Sonuç olarak, İttihat ve Terakki başından itibaren mevcut düzeni 'restore' etmek üzere yola çıkmıştı. Dolayısıyla '1908', yürütücülerinin 'Aydınlanma' felsefesinden beslenmesine rağmen 'Aydınlanmacı' anlamda bir 'devrim' değildi, daha çok kavramın 17. yüzyılda taşıdığı anlamıyla 'restorasyoncu' bir hareketti. İttihatçılar bireyin ve vatandaşların hak ve özgürlüklerini, 'milletin hakları'na kurban ettikleri için 'liberal' de değildi.

Özet Kaynakça: Şükrü Hanioğlu, *Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük, Cilt I: (1889–1902)*, İletişim Yayınları, 1986; Aykut Kansu, *1908 Devrimi*, Çeviren: Ayda Erbal, İletişim Yayınları, 2006; Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, Cilt 3, *İttihat ve Terakki, Bir Çağın, Bir Kuşağın, Bir Partinin Tarihi*, İletişim Yayınları, 2000; Feroz Ahmed, İttihat ve Terakki 1908-1914, Kaynak Yayınları, 1995; Halil Kut, *Bitmeyen Savaş, İttihad ve Terakki'den Cumhuriyet'e Halil Paşa*, Derleyen: Taylan Sorgun, Kum Saati Yayıncıları, 1997; Necmettin Alkan, "1908 Jön Türk İhtilalinin Başlamasında Reval Buluşmasının Önemi", *Toplumsal Tarih*, S. 175, Temmuz 2008, s. 48-52; Nader Sohrabi, "Global Waves, Local Actors: What the Young Turks Knew about Other Revolutions and Why It Mattered", *Comparative Studies in Society and History*, (2002), S. 44, s. 45-79.

31 MART İHTİLAL-İ ASKERİYESİ

1908 coşkusu hâlâ sürerken tarihe '31 Mart Vak'ası' veya '31 Mart Olayı' olarak geçen ayaklanma patlak verdi. (Olay, bugün kullandığımız Milâdî Takvim'e göre 13 Nisan 1909 günü, o tarihte kullanılan Rumî Takvim'e göre ise 31 Mart 1325 günü meydana geldiği için böyle adlandırılmıştı.) Aslında, Osmanlı tarihinde sıkça görülen, 'Patrona Halil', 'Kabakçı Mustafa' benzeri Yeniçeri ayaklanmaları geleneği içinde yer alan ve 'alaylı' askerlerin 'mektepli' askerlere yönelik bir gövde gösterisi olan olay, dönemin belgelerinde '31 Mart İhtilal-i Askeriyesi' diye adlandırılmıştı.*

İsyanın lider kadrosu doğru dürüst soruşturma yapılmaksızın idam edildiği ve İttihat ve Terakki Cemiyeti (İTC) arşivleri günümüze kadar ulaşmadığı için olayın arka planını hâlâ tam bilmiyoruz. Ancak ön yüzde, İTC'yi sevmeyen sabık Sadrazam, 'Monarşist' Kâmil Paşa, hem İTC'ye, hem Saray'a karşı olan 'adem-i merkeziyetçi' Prens Sabahaddin'in Ahrar Fırkası; iktidara tamamen el koymak isteyen İTC; halkın dini duygularını tahrik eden Derviş Vahdetî ve Nakşibendîlerin kontrolündeki İttihad-ı Muhammedi Cemiyeti; Meşrutiyet'le birlikte ayrıcalıklarını yitirmekten korkan medreseli softalar; Arnavut asıllı askerler arasındaki milliyetçi unsurlar, ulema veya asker kılığına girmiş yerli ve yabancı ajanlar gibi değişik aktörler var. İki saatte bastırılabilecek bir olayın 11 gün sürmesi, Sadrazam Hüseyin Hilmi Paşa'nın

* Yazıda tarihler, Milâdî Takvim'e göre verilmiştir.

istifa edip saklanması yüzündendi. Ancak, planlayıcısı kim olursa olsun, sonuçta kazançlı çıkan İTC olmuştu. İsyan bastırıldıktan sonra, Abdülhamid halledilerek Selanik'e sürgüne gönderilmiş, İTC iktidara iyice yerleşmişti. Olayın resmî tarihçiler tarafından anlatılmayan yanları ise şöyleydi:

Hasan Fehmi cinayeti

6 Nisan 1909'u 7 Nisan'a bağlayan gece, *Serbesti* gazetesinin başyazarı Hasan Fehmi Bey ile Şakir Bey Galata Köprüsü'nün orta yerinde silahlı saldırıya uğramışlardı. Parlak düğmeli siyah bir kaput giymiş, yakasında kırmızı işaret bulunan kara bıyıklı bir şahıs "Al Mevlan!" diye bağırarak Şakir Bey'e bir el ateş etmiş ardından Hasan Fehmi Bey'e üç kurşun sıkmıştı. Şakir Bey, kendisini katil sanan polis tarafından zorla karakola götürülürken, gerçek katil Eminönü tarafına doğru koşarak gözden kaybolmuştu.*

Mevlanzade Rıfat Bey'in sahibi olduğu *Serbesti* gazetesi ve Hasan Fehmi Bey, İTC yönetimine karşı sert muhalefetleriyle tanınıyorlardı. Bir ay önce gazetede yayımlanan bir belgede İTC'nin eski rejimin yozlaşmış memurlarından şantaj yoluyla para aldığı iddia edilmişti. Katilin "Al Mevlan!" seslenişi, aslında Mevlanzade Rıfat Bey'i öldürmek istediğini, Hasan Fehmi Bey'in Rıfat Bey'e benzerliği yüzünden saldırıya uğradığını düşündürüyordu. Nitekim Rıfat Bey, olayın soruşturulması için Zaptiye Nazırlığı'na başvurduğunda, nazırın yanında bulunan Meclis Başkanı İTC'li Ahmed Rıza Bey, kendisine "şahsiyat ile uğraşanların akıbeti böyle olur," demişti.

---

* Yakın zamana dek, Hasan Fehmi'yi İttihatçıların fedailerinden Kara Kemal'in veya Mustafa Necip'in öldürdüğü tahmin ediliyordu. Ancak bu kişinin, hikâyesini 244-246. sayfalarda anlatacağım Kirkor Zohrab'ın da katili olan Çerkez Ahmed olduğu anlaşılıyor.

Ali Kemal'in sivri dili

7 Nisan günü, İTC'ye muhalif İkdam'ın sivri dilli gazetecisi Ali Kemal, tarih dersleri verdiği Mekteb-i Mülkiye'de olayın heyecanı içindeki büyük bir topluluğa hitap etmiş, "O atılan vicdansız kurşun, Hasan Fehmi'nin başına değil, söz hürriyetine, fikir hürriyetine, vicdan hürriyetine, en basit ve en başta gelen insan haklarına atılmış bir kurşundur" diye haykırmıştı. Nutkun giderek artan şiddetiyle dershane adeta sarsılmış, izleyicilerin derin sessizliği yerini asabi ve öfkeli bağrışlara bırakmıştı. Konuşmanın etkisindeki Darülfünun hocaları ve öğrencileri Babıali'ye giderek yetkililerden katillerin yakalanmasını istemeye karar vermişlerdi. Sadrazam Hüseyin Hilmi Paşa, yanında yaveri ile sayıları on bine yaklaşmış kalabalığın huzurunda belirdiğinde öfke son haddine varmıştı.

Kalabalığın sözcüsü "her iki başında ikişer askerin nöbet tuttuğu bir köprüde işlenen cinayetin hükümetten habersiz olamayacağını," "devletin İttihatçıların çetecilik usulleri ile yönetilemeyeceğini" söylemiş, konuşmayı kayıtsızca dinleyen Sadrazam "Katil yakalanır ise, en ağır cezaya çarptırılacaktır," deyince kalabalık "Yakalanırsa ne demek? 'İse' ne demek, bu ne biçim devlet?" diye haykırmaya başlamış, yeni katılımcılarla birlikte Ayasofya Meydanı'ndaki Meclis-i Mebusan'a doğru yürüyüşe geçmişti. Meclis Başkanı Ahmed Rıza Bey de benzer bir ilgisizlik gösterince, kalabalık tam galeyana geliyordu ki, uzaktan 50 kadar süvari belirdi. Bir süre sonra, sayıları on binlere ulaşan topluluğun geride birkaç yüz yaralı bırakarak yavaş yavaş dağılmaya başladığı görülecekti.

Miting gibi cenaze töreni

Ancak, halkın sinmediği ertesi gün anlaşıldı. 8 Nisan günü, yaklaşık 30-40 bin kişi cenaze için toplanmış, padişahtan cenazeyi Sultan II. Mahmud'un türbesine gömmek için izin alınmıştı.

Cenaze töreni İTC'ye ve Hükümete yönelik bir gövde gösterisine dönüşmüştü. 11 Nisan tarihli *Volkan* gazetesinde çıkan bir haber birilerinin olayı karartmaya çalıştığını düşündürüyordu. "Cinayet Başka Bir Şekle mi Girecek?" başlıklı bir haberde şöyle deniyordu: "...dünkü gazetelerin bir ikisinde mecruh (yaralı) Şakir Bey'in yarasının evvelce arkadan olduğu söylenirken, şimdi Gülhane Hastanesi Müdürü ve Sertabibi muallim Doktor Viting Paşa ile Seririyyat-ı Cerrahiye Muallimi Doktor Orhan Bey ve Zabtiye Etibbasından Simon Beylerin vaki olan muayeneleri neticesinde Şakir Bey'in ön taraftan cerh edilmiş (yaralanmış) olduğunu tahakkuk etmiştir deniliyor."

Halbuki adı geçenlerden Orhan Bey'in yapmış olduğu ilk muayenede, Şakir Bey'in arkasından yaralandığı söylemişti. Aynı doktorun iki ayrı raporda farklı teşhisler koyması *Volkan* gazetesinin şüphesini çekmişti. Ancak birkaç gün sonra '31 Mart Olayı' patlak verdi ve cinayetin peşi bırakıldı.

Olayın içyüzünü kavrayabilmek için 1908 yılına kadar gitmek gerekir. Makedonya dağlarından inip, II. Abdülhamid'e Meşrutiyet'i ikinci kez ilan ettiren İttihatçılar bir süre sonra örgütlerini liberal eğilimli Prens Sabahaddin ve arkadaşlarının Teşebbüs-i Şahsî ve Adem-i Merkeziyet Cemiyeti'yle birleştirmişlerdi. Ancak Prens Sabahaddin sürgünden döndükten sonra Ahmed Rıza'nın tarizlerine dayanamayarak Cemiyet ile ilişkisini kesmiş, Ahrar Fırkası'nın kuruluşunu desteklemişti. Ancak seçimlerde Ahrar Fırkası hiçbir başarı gösteremedi. İttihatçılar ise çoğunluğu elde ettiler. Meclis 17 Aralık 1908'de törenle açıldı ancak kısa sürede İttihatçılarla Saray arasında sorunlar başladı. Kâmil Paşa, Abdülhamid'le anlaşarak İTC'ye bağlı Harbiye ve Bahriye nazırlarını görevden alınca İttihatçıların tepkisi, 13 Şubat 1909'da hükümete güvensizlik oyu verip kabineyi düşürmek oldu. Yeni hükümeti, İttihatçılara yakınlığı ile tanınan Hüseyin Hilmi Paşa kurdu.

Alaylılar-Mektepliler kavgası

Meşrutiyet'in ilan edildiği sırada asker içinde, çoğunluğunu İttihatçıların oluşturduğu 'mektepliler' ile eski sisteme göre yetişmiş 'alaylılar' arasında büyük bir çatışma yaşanıyordu. Alaylılar o sırada ordunun neredeyse üçte ikisini oluşturuyordu. Modern bir ordu yaratmak isteyen İttihatçılar harp okullarında yetişmiş uzman kadrolardan oluşmuş bir ordu yaratmak istiyorlardı. Bu durum özellikle onbaşı, çavuş gibi eski sisteme göre yükselmeye alışmış kesimde İTC'ye düşmanlığa sebep olmuştu. Ordudaki disiplinsizliğin en önemli sebebini ibadet bahanesiyle talimden kaçmak olarak gören İTC'nin ibadete karşı politikaları ise askeri, din propagandasına açık hale getirmişti.

İttihatçılar, Ekim 1908'de hem ordunun denetimini sağlamak, hem de henüz tam egemen olamadıkları Kâmil Paşa kabinesine karşı ellerini güçlendirmek için Selanik'ten üç Avcı Taburu getirdiler. Taburlar ilk marifetlerini, terhisleri geldiği halde Cidde'ye gönderilmek istenen 87 askerin çıkardığı Taşkışla Olayı'nı kanlı biçimde bastırarak gösterdi. Benzer bir olay, Abdülhamid'in özel muhafız alayının bir bölümünü oluşturan Arnavut ve Arap asıllılardan oluşan 'Sarıklı Zuhaf' alaylarına, geleneklere aykırı şekilde, Türk(men) askerlerinin katılmak istenmesi sırasında yaşandı. Devir teslim töreni, Avcı Taburları'nın mitralyözleri altında yapılmış, hoşnutsuz Arap askerleri Şam'a, Arnavut askerleri ise Selanik'e yollanmıştı. Bu askerler 31 Mart'ın Selanik versiyonunda önemli rol oynayacaklardı.

8 Şubat 1909'da Sadrazam Kâmil Paşa'nın, Harbiye Nazırı'na, "Yanya'da Etnik-i Eterya'nın fesadını durdurmak için Avcı Taburları'nın sevk edilebileceğine" dair bir tezkere yazması İttihatçıların ve Avcı Taburları'nın huzurunu kaçırdı. Bir süre önce de, Hassa Ordusu Kumandanı Mahmud Muhtar Paşa, Avcı Taburları'nı teftiş etmiş, askerlerin talim ve terbiyelerini beğenmeyip, taburların

kumandanı Binbaşı Şükrü Bey'i "On beş gün sonra taburları yeniden teftiş edeceğim. Aynı hali görürsem subayları açığa alırım" diye tehdit etmişti.

Basının rolü

"Acele et Mizan! Arş ileri Serbesti! İmdat Osmanlı! Sebat et İkdam! Hakperest matbuat, hep hücum edelim! İşte istibdat kalesi, işte hürriyet şehidi zincirlere bağlanıyor, bize imdat! Diye kollarını uzatıyor. Kale ise zayıftır, sihirle kuvvetli gözüküyor. Kale muhafızları da sihirle bağlı! İşte Volkan (...) Sancaktarlık vazifesi ilerliyor. Arş ileri! Şehit olursam da siz dönmeyiniz. Zira zafer bizdedir. Emin olunuz ki halk bizimledir."

Bu satırlar o günlerin en 'muhalif' gazetesi Derviş Vahdetî'nin *Volkan*'ından alınma. Ancak, *Volkan* halkı kışkırtmakta yalnız değildi. Yazıda sözü edilen *Mizan*, İkdam, *Serbesti*, *Osmanlı* ve bunlara ilaveten *The Times* da İttihatçı politikaları sert şekilde eleştiriyordu. Örneğin İkdam'da "Görüyorum ki İş Fena Gidiyor" başlıklı yazısında Dr. Rıza Nur, "Hükümet içinde hükümet" diye nitelediği İTC'nin bütün şubelerini feshederek Manastır'a ve Selanik'e çekilmesini istemişti.

Derviş Vahdetî kimdir?

Burada bir parantez açalım ve Derviş Vahdetî'ye biraz daha yakından bakalım. Resmî tarih tarafından 31 Mart Olayı'nın en önemli figürü olarak sunulan ve 'gözü dönmüş mürteci' prototipi olarak belleklerimize kazınan Derviş Kıbrıslı bir ayakkabı esnafının oğluydu. 'Vahdetî' adı, serseri hayatını gören Ziya Gökalp'ın lâtife kabilinden kendisine taktığı 'Lâhutî' ('Ruhani dünyaya ait') lakabına nazire olup, ileriki yıllarda ortaya çıkmıştı.

14 yaşında hafız olan Derviş medresede biraz sarf, nahiv ve biraz da fıkıh eğitimi görmüş bu sırada Nakşibendî Tarikatı'na

girmişti. 16 yaşındayken annesinin intiharı, 21 yaşındayken ise babasının ölümü Derviş'in üzerinde derin izler bırakacaktı. İngilizce öğrenmek için Larnaka'da bir misyoner okuluna devam eden Derviş İngilizcesini geliştirince adadaki İngiliz idaresine memur olarak girdi. O yıllarda, Britanya Kraliçesi şerefine verilen balolara redingot ve eldivenle katılacak kadar 'medeni' biri olan Derviş, "Kıbrıs'ta adeta bir İsviçre düzeni" kurduğu için Britanya yönetimine her zaman hayranlık duyacaktı.

Derviş, 1890 yıllarında Abdülhamid yönetiminden kaçıp, Paris'e veya Mısır'a giderken Kıbrıs'tan gelen gençlere yardım elini uzattı, Avrupa'da çıkan hürriyetçi gazeteleri, Kıbrıs'ta gizlice dağıttı. Jöntürk taraftarlığı öyle bir noktada idi ki, adı 'Con Türk'e çıkmıştı. 1902'de tekrar İstanbul'a gitti ve yalısında bir süre imamlık yaptığı Memduh Paşa'nın yardımıyla devlet hizmetine girdi. Memduh Paşa hakkında yazdığı bir şikâyet mektubundan dolayı Diyarbakır'a sürüldü. Burada "Üstad-ı Hürriyet" dediği Ziya Gökalp'in sohbetlerine katıldı ve ondan etkilendi, başta da belirttiğim gibi Vahdetî lakabını bu dönemde aldı.

Kaynaklara bakılırsa, Diyarbakır'da gayet 'seküler' bir yaşam tarzı olan Derviş Vahdetî, 1908 yılının yazında kılık değiştirerek sürgün mahallinden kaçmış ama Birecik'te yakayı ele vermişti. O sırada Siverek Kaymakamı olan Kadri (Üçok) Bey anılarında olayı şöyle anlatmıştı: "Hükümet dairesine bir Bektaşi babası getirdiler. Sırtında haydari, başında keçe terki, belinde tığ-bend ve boynunda teslim taşıyan bir Bektaşi babası. Baktım, bu kıyafetin içinde Hafız Derviş."

Derviş Vahdetî, bir jandarma eşliğinde yürüyerek getirildiği Diyarbakır'da 15 gün hapis yattıktan sonra serbest bırakıldı, çünkü Meşrutiyet'in ikinci kez ilanı şerefine bir genel af çıkarılmıştı.

Volkan'ı kuruyor

Meşrutiyet coşkusunun tüm ülkeyi sardığı günlerde Kıbrıs'taki malını mülkünü satarak İstanbul'a giden Derviş, ne eski işine

kabul edildi ne de İttihatçılardan ilgi gördü. Öteden beri gazeteciliğe ilgisi vardı. Önce Abdülhamid'den yardım almaya çalıştı ancak Mabeyn Başkâtibi Ali Cevad Bey'in fezlekesinden anlaşıldığına göre Saray kendisini tutarsız ve güvenilmez bir şahsiyet olarak gördüğü için yardımda bulunmadı. 11 Aralık 1908'de kendi imkânlarıyla çıkardığı *Volkan* gazetesini "İslamcı, hürriyetçi ve insaniyetçi" olarak tarif eden Vahdetî'nin yazılarından, 1894-1906 arasında görülen Dreyfus Davası'nı, mektuplarıyla davayı etkileyen romancı Emile Zola'yı ve evrim teorisini bulan Charles Darwin'i bildiği; Meşrutiyet'ten "saadet-i millet" diye bahsettiği halde, başta Ahmed Rıza olmak üzere İttihat ve Terakki'nin 'merkeziyetçi' önderlerinden hiç hoşlanmadığı; buna karşılık 'adem-i merkeziyetçi' Prens Sabahaddin'i ve kendisi gibi Kıbrıslı olan Kâmil Paşa'yı desteklediği anlaşılıyordu.

İlk sayılarından itibaren, 'alaylı' askerlerin komutanlarından ve terfi sisteminden şikâyet ettikleri mektupların yayımlandığı *Volkan*, 17 Şubat 1909 tarihli 48. sayısından itibaren İttihad-ı Muhammedi Cemiyeti'nin nizamnamesinin ilk on maddesini yayımladıysa da daha sonra Derviş, cemiyetle fikir ayrılığına düştü ve teşebbüsten aldığı ilhamla kendi İttihad-ı Muhammedi Cemiyeti'ni kurdu. Ülke/toplum/kişi ilişkilerinin şeriat hükümlerine göre belirlenmesine odaklanan gazetenin bu yöncliminde Said-i Nursî başta olmak üzere Cemiyet'teki Nakşibendî ulemanın etkisi olduğu anlaşılıyordu.

Ayaklanma başlıyor

Mart ayının sonlarına doğru, o güne kadar askerlikten muaf olan din adamlarının askere alınmasını öngören kanun çıktığında iş bir kıvılcıma kalmıştı. Çünkü özellikle Anadolulu gençler, askerlikten kaçmak için medrese öğrencisi oluyorlardı. Anadolu'daki nüfusun yaklaşık üçte birine tekabül eden bu kesim, ordunun asker

potansiyeli açısından büyük bir kayıptı. İttihatçılar bu kesimlerden basit bir okuma yazma sınavını geçemeyenleri silah altına almaya karar verince softalar buna büyük tepki verdi. 6 Nisan 1909 günü *Serbesti* yazarı Hasan Fehmi'nin öldürülmesi ise bardağı taşıran son damla oldu.

İlginçtir, 12 Nisan'ı 13 Nisan'a bağlayan gece ayaklanan ilk birlikler, İTC'nin Meşrutiyet'i korumak üzere Selanik'ten getirdiği 2. ve 3. Avcı Taburları idi. İsyancıların başındaki Hamdi Çavuş, Resneli Niyazi ile birlikte Makedonya'da dağa çıkanlardan biriydi. Onları padişahın Hassa Ordusu'nun çavuşları izledi. Artık ok yaydan fırlamıştı.

İttihatçı parmağı

13 Nisan günü ilginç bir olay yaşandı. Taşkışla'ya subaylar eşliğinde gelen bir paşanın askerlere "Şevketli Padişahımız Efendimizin Ferman-ı Hümayunlarını okuyacağım. Bunu can kulağı ile dinleyin" dedikten sonra padişahın, askerlerin artık eski şapkalar yerine, Avrupa'dan getirtilen şapkaları giymesini istediğini söylemiş, örnek olarak da kendisi başına bir şapka takmıştı. Görgü tanıklarına göre, fermanı okuyan paşa ve maiyetindeki zabitler kılık değiştirmiş İttihatçılar olup, aralarında Bahaeddin Şakir, Midhat Şükrü (Bleda) ve Ömer Naci vardı. Muhafazakâr eğilimli askerlere o günlerde 'şapka giy' demenin barut fıçısına kibrit çakmak olduğu ortada idi. Nitekim planın bir parçası olduğu anlaşılan Ömer Naci'nin yüksek bir yere çıkıp "Hey!... Asker kardeşler! Geliniz toplanınız sizlere diyeceklerim var, sizler Müslüman değil misiniz? Bizleri anamız babamız din uğruna askerlik yapmak için göndermedi mi? Şapka giymek ne demek? Din-i mübin-i İslam'ın evlatlarını düpedüz gâvur yapacaklar, ne duruyorsunuz? Müslümanlık elden gidiyor, dönüp avcı askerlerine size

söylüyorum, gâvur olmak için mi hürriyet yaptınız?" diye seslenmesi olaylarda İttihatçı parmağı olduğunu söyleyenlerin haklı olduğunu düşündürüyor.

Bu konuşmadan sonra kışladan kışlaya çekilen telgraflarla isyan büyümeye başlamış, isyancılar padişah ve şeriat yanlısı sloganlar atarak Meclis-i Mebusan'a doğru yürüyüşe geçmişlerdi. Bazılarının ellerinde, Derviş Vahdetî'nin kurduğu İttihad-ı Muhammedi Cemiyeti'nin açıldığı gün dağıtılan küçük bayraklar vardı. Aralarında ordudan atılmış alaylı subaylarla, asker kıyafeti giydirilmiş hocaların olduğu güruh, Şura-yı Ümmet ve *Tanin* gazetelerini tahrip etmiş, karşılarına çıkan subaylara tokat atmış, tabancalarını almış, pantolonlarını çözdürmüş, erkeklerin boyunbağını, kadınların saçını kesmiş, duvarlara tesettür ilanları astırmıştı. İsyancılar yolda karşılarına çıkan Adliye Nazırı Nazım Paşa'yı ve Meclis'in önünde *Tanin* yazarı Hüseyin Cahit (Yalçın) sandıkları Lazkiye mebusu Mehmed Aslan Bey'i linç etmişlerdi. Bahriye Nazırı Rıza Paşa ise öldü sanıldığı için kurtulmuştu. İlginçtir, isyancılar, yollarda rastladıkları Hıristiyanlara korkmamaları için güvence vermişler, yabancı elçiliklerin önüne nöbetçi dikmişlerdi. Günlerce süren olaylar sırasında birkaç kişi dışında Hıristiyanların kılına zarar gelmemişti.

İttihatçıları Taşnakçılar saklıyor

Meclis'te o gün kaç mebusun olduğu bilinmemektedir. Çünkü İTC olaylardan sonra soruşturma gerekçesiyle tutanakları almış ve geri vermemiştir. Ancak sözlü kaynaklar 30-40 kişinin mevcut olduğunda birleşir. Makedonya dağlarında çetecilik tahsil etmiş İTC'lilerin olaylar başlayınca ortalıktan kaybolması ilginçtir. Ama daha ilginci, 11 gün süren olaylar sırasında İTC'nin pek çok üyesinin o sıralar ittifak içinde oldukları Ermeni Taşnaksutyun'un Sakızağacı'ndaki bürosuna saklanması; Dr. Nazım'ın Taşnak

militanı Azarig'in evine, İTC Merkez Komitesi üyesi Halil (Menteşe), Bey'in İstanbul Mebusu Krikor Zohrab'ın evine sığınmasıdır.

Askerlerle meclis arasında irtibat memuru olarak seçilen Kastamonu Mebusu Yusuf Kemal (Tengirşenk) Bey o günü şöyle anlatır: "Askerin neden ayaklanmış olduğunu, ne istediklerini birbirimize soruyorduk. Bir süre böyle geçti. Başka arkadaşlar gelmiyordu (...) İçimizde meclis başkanlarından kimse olmadığı gibi İttihat ve Terakki liderlerinden de kimse yoktu. Kayseri Mebusu pek saygıdeğer bir zat olan Hoca Kasım Efendi'yi (askerlerin) ne istediklerini öğrenmek için aşağıya askerlere gönderdik. Gitti, biraz sonra geri döndü: 'Ne istediklerini onlar da bilmiyorlar' haberini getirdi... Bir ara askerlerden: 'ifademiz var' diye birkaç kişi geldi (...) Başkan: 'Ne istiyorsunuz?' diye sordu. Çavuşlar: 'Şeriat istiyoruz' dediler. O sırada Kanun-i Esasi değiştirme layihası basılmıştı."

Yusuf Kemal Bey şöyle devam ediyordu: "Esbabı mucibesini (gerekçesi) de Elmalı Hamdi (Yazır) Efendi yazmıştı. Mevcut mebuslardan Kosovalı Süleyman Efendi besmele ile başlayan bu layihayı göstererek: 'Biz de şeriat ahkâmını tatbikten başka bir şey yapmıyoruz. Bakın yazdığımız kanun layihası – okuyarak – bismillah ile başlıyor' dedi. Çavuşlardan biri: 'Bizim askerî nizamname de besmele ile başlar ama Almancadan tercüme edilmiştir' dedi. Bir çavuşun bu bilgisine şaşırdım. Sonradan bu gencin çavuş kıyafetine girmiş bir yüzbaşı, hem de Almanya'da tahsil etmiş bir yüzbaşı olduğunu öğrendik. Asılanlar arasında idi. Mebuslar konuşurken 'sarıklılardan bir heyet içeri girmek istiyor' dediler. Çavuşlar: 'biz hoca, sarıklı falan tanımayız. Onların bir sıfatı yoktur.' Dediler. Daha olayın başlangıcında askerlerle sarıklıların beraber olmadığı anlaşılıyordu."

Olayların tanıklarından Yusuf Hikmet (Bayur) Bey ise isyancı askerlerin isteklerini şöyle sıralar: 1- Şeriat isteriz, 2-İslam kadınları

Beyoğlu'na gitmesinler, 3-Harbiye Nazırı ile Mebusan Reisi'ni istemeyiz, 4-Heyet-i Vükela (Bakanlar Kurulu) değişsin, 5- Padişah af çıkarsın ve cezalandırılmayalım, 6- Subaylarımız değişsin ve İstanbul'dan başka yere gönderilsinler, 7- Yüz pare top atılarak şenlik yapılsın, 8- Bunlar yerine getirilmedikçe dağılmayız.

Diğer tanıkların anlatımlarında da "şeriat", "komutanlardan şikâyet", "Batı tarzı yeniliklere karşı olma" temaları ortaktı. Bütün bunlar Yeniçerilerin "istemezük!" demelerini hatırlatıyordu. Ancak, ortalıkta merkezi otoriteye ait güç olmayınca, İstanbul isyancılara kalmıştı. Bu kargaşada Mesudiye ve Hamidiye zırhlıları ele geçirildi. Berk-i Satvet torpidosundaki neferler, subaylarını gemiden kovdular. Peng-i Derya, Necm-i Şevket gemilerinin neferleri ile Bahriye Nezareti'ne bağlı Haddehane talebeleri de isyana katıldılar. Asâr-ı Tevfik zırhlısının süvarisi Ali Kabuli Bey'in başına gelenler ise isyanın doruk noktasını oluşturacaktı. Bir tesadüf eseri olarak, Prens Sabahaddin, Hamidiye Zırhlısı kumandanı Vasfi Bey ve Ali Kabulî Bey arasında geçen bir konuşmada, Yıldız Sarayı'nın bombalanacağını duyan (ya da duyduğunu zanneden) bir grup bahriyeli, Ali Kabulî Bey'i tutuklamış, kafesli bir erzak arabasıyla Yıldız Sarayı'nın önüne götürmüş, iddialara göre sarayın penceresinden bakan Abdülhamid'in gözleri önünde döve döve parçalamıştı.

Hareket Ordusu ve Mustafa Kemal

Abdülhamid'in isyancılara af vaat ederek popülaritesini arttırmaya çalışması, İttihatçıların saklandıkları yerlerden çıkarak duruma el koymalarında önemli bir etken oldu. İTC'li jandarma subayı İsmail Canbolat'ın "Meşrutiyet mahvoldu" diye çektiği telgrafla, olay Selanik'te duyulduğunda III. Ordu Kumandanı Mahmud Şevket Paşa hemen harekete geçti ve tarihe Hareket Ordusu adıyla geçecek birliklerin kumandanlığına Hüseyin Hüsnü Paşa'yı atadı.

Hareket Ordusu'nda ileride tarihe adlarını yazdıracak pek çok figür vardı. Bunlar arasında Mustafa Kemal, Kâzım Karabekir, İsmet (İnönü), Ali Fethi (Okyar), Rauf (Orbay) ilk akla gelenlerdi. Burada bir parantez açalım. Mustafa Kemal'in Hareket Ordusu'ndaki rolü üzerine Cumhuriyet döneminde çok şey söylenmiştir. Resmî tarihçilere göre Mustafa Kemal Hareket Ordusu'nun kurmay subayıdır. Bu iddia esas olarak İsmet İnönü'nün hatıralarına dayanır. Ayrıca Mustafa Kemal yıllardan beri yanından ayırmadığı *Not Defteri*'ne şöyle yazmıştır: "İstanbul'a hitaben bir beyanname yazmak lazım geldi. Bunu ben yazdım; sonra sefirlere hitaben ikinci bir beyanname yazdık. Buna imza konulmasının münasip olduğunu düşündük. Bazı arkadaşlar Hürriyet Ordusu dediler. Halbuki bütün ordu Hürriyet Ordusu vaziyetinde idi. Operasyon kuvvetleri denilmesi de uygun bulmadım. Fransızca 'mouvement' manasına gelen hareket kelimesi aklıma geldi. Zaten yürüyüş halinde idik, kuvvetlerimizin adı 'Hareket Ordusu' oldu."

Halbuki o dönemde 'kolağası' rütbesindeki birinin 'kurmay subayı' olması pek mümkün görünmez. Nitekim o dönemde 31 Mart Olayı üzerine yazılmış üç önemli eserde Mustafa Kemal'in adına rastlanmaz. Aynı şekilde, 1960'ta Türk Tarih Kurumu tarafından yayımlanan II. Abdülhamid'in Mabeyn Başkâtibi Ali Cevad Bey'in kaleme aldığı fezlekede de Mustafa Kemal'den söz edilmez. Dönemin sürcli yayınlarından Şehbal ve *Resimli Kitap*'ta yer alan fotoğraflarda da Mustafa Kemal görülmez. Parantezi kapatıp devam edelim.

Hareket Ordusu'nun mensuplarından Rahmi (Apak) Bey anılarında Çatalca'ya giden askerlerin nereye gittiklerini bilmediklerini; hatta nereye gittiklerini merak bile etmediklerini ifade eder. Rahmi Bey'e göre: "Mesele çok nazik idi. Mürteci padişahın endirekt tesiriyle patlayan bu iç ayaklanmada vuruşmak, ölmek ve öldürmek için askeri nasıl sürükleyeceğiz? Din uğruna diyemeyiz, çünkü dini isteyen isyancılar, yani İstanbul askeri, onlar da

hem Müslüman hem de Türk. Padişah uğruna diyemeyiz, çünkü padişahı isteyen onlar, istemeyen biz. Bütün dayanak noktamız: 'Hudutlarda Bulgarlar ve Ruslar bize saldırmak için hazırlandıkları bir sırada isyan çıkaran bu alçak gâvura hizmet ediyorlar'dan ibaret..." idi.

Hareket Ordusu, 15 bin kişilik bir kuvvetle, 20 Nisan 1909 günü Çatalca önlerine geldi ve dört koldan isyanı bastırmaya soyundu. Mahmud Şevket Paşa'nm ordusunda Bulgar, Rum ve Arnavut çetecilerin yanı sıra Ermeni militanlar da vardı. Taşnakların önde gelenlerinden Vartkes Serengülyan, Hareket Ordusu'nun önünde bir konuşma yapmış, Vahan Papazyan'ın (namı diğer Armen Garo) anılarına göre Rupen adlı bir Taşnakçı, padişahı öldürmeyi önermiş ancak teklifi kabul edilmemişti. Taşnaksutyun, Selimiye Kışlası önündeki vuruşmaya 550 kişilik bir birlikle katılacaktı. 23-24 Nisan günlerinde özellikle Harbiye ve Taşkışla civarlarında yapılan çatışmalardan sonra Hareket Ordusu şehre hâkim oldu. Taşkışla'da ve Yıldız Sarayı'nın üstündeki kışlalarda bulunan isyana karışmış askerlerin hepsi teslim oldu. Anadolu'ya kaçmak isteyenler, Üsküdar ve Kadıköy taraflarında, özellikle gönüllü olarak orduya katılmış olan Bulgar, Sırp, Arnavut ve Ermeni çeteleri tarafından öldürüldü.

İdamlar ve toplu mezarlar

İstanbul'daki olaylarda kaç kişinin öldüğü tam bilinmiyor. İttihatçılara düşman olan kesimler ölü sayısını on binlere çıkarır ancak dönemin kaynaklarında isyancılardan 230 kişinin öldüğü, 475 kişinin yaralandığı yazılıdır. Taşkışla'da öldürülen isyancılar Agop Surp Ermeni Mezarlığı'nda açılan bir çukura gömülmüşlerdi. Hareket Ordusu'nun kaybı ise 49 ölü, 82 yaralıydı. Nitekim 23 Temmuz 1911'de halkın katılımıyla açılan Şişli, Hürriyet-i Ebediye Tepesi'ndeki Abide-i Hürriyet'e üçü subay 70 şehidin adı yazılacaktı.

İsyancıların elebaşları İstanbul'da alelacele yargılandılar ve bazı kaynaklara göre 50, bazı kaynaklara göre 70 kadar isyancı idam edildi. Yaklaşık 420 kişi de çeşitli cezalara çarptırıldı. Bunların bir bölümü daha sonra affedildi. İsyana karışan avcı taburları dağıtıldı, mensupları yol yapımında kullanılmak üzere devletin çeşitli yerlerine yollandı.

Tutuklananlar arasında Prens Sabahaddin, *Mizan* gazetesinden 'Mizancı' Murad, *Osmanlı* gazetesinin sahibi Ahmed Fazlı, *Serbesti* gazetesinin sahibi Mevlanzade Rıfat, *Volkan* yazarlarından Said-i Nursî de vardı. Bunlardan Prens Sabahaddin ile Ahmed Fazlı hemen serbest bırakıldı. Murad Bey ölünceye kadar Rodos Adası'nda hapsedildi. Mevlanzade Rıfat on yıl sürgün cezası aldı ama İTC'ye kendini affettirip geri döndü. Said-i Nursî Divan-ı Harp'te yargılandı ancak suçsuz bulundu. Derviş Vahdetî ise, Hareket Ordusu'nun İstanbul'a yaklaşması üzerine, İngilizlerin adamı Said Paşa'nın tavsiyesi ile Şehzade Vahdeddin'in sarayına sığınmak istemiş, Vahdeddin öneriyi kabul etmeyince İzmir'e kaçmak zorunda kalmıştı. Ancak para bulmak için başvurduğu bir hemşerisi tarafından ihbar edilince yakalandı ve 25 Mayıs'ta İstanbul'a getirildi. Görünüşte "Abdülhamid'e Açık Mektup" adlı makalesinden dolayı yargılanan Vahdetî, "31 Mart Olayı'nın müsebbibi olarak idama mahkûm edildi. Karar 19 Temmuz 1909'da infaz edildi.

Özet Kaynakça: Sina Akşin, *31 Mart Olayı*, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Fakültesi Yayınları, 1970; Bayram Kodaman, *31 Mart Hadisesi*, TTK Yayınları, 1994; Ahmet Bedevi Kuran, *İnkılâp Tarihimiz ve Jön Türkler*, Tan Matbaası Yayınları, 1945; Osman Selim Kocahanoğlu, *Derviş Vahdetî ve Çavuşların İsyanı*, Temel Yayınları, 2001; M. Ertuğrul Düzdağ, *Volkan Gazetesi*, İz Yayıncılık, 1992; 31 Mart'ta Ne Oldu?", Dosya Editörü: Aykut Kansu, *Toplumsal Tarih*, S. 124, Nisan 2004, s. 72-103.

1909 ADANA İĞTİŞAŞI

İstanbul'da yaşanan '31 Mart Olayı'nın planlı olduğunu düşündüren, aynı günlerde Selanik, Erzincan, Erzurum, Konya, Kayseri, Mersin ve Adana'da da benzer nitelikli olayların yaşanmasıydı. Bunlardan en önemlisi aynı günlerde Adana'da yaşananlardı. Osmanlı yöneticilerinin deyimiyle 'Adana İğtişaşı' (karışıklığı), yerel hükümet temsilcilerinin deyimiyle 'Adana Vak'ası', Ermeni kaynaklarına göre 'Adana Faciası', misyoner kaynaklarına göre 'Adana Katliamı'nda büyük can ve mal kaybı yaşanmıştı.

Kilikya (Adana havalisi), Ermeni nüfusun yoğun olduğu, ancak 1894-96 çatışmalarında zarar görmemiş bölgelerden biriydi. Zengin bir liman bölgesi olan Adana'nın 550 binden biraz fazla olan nüfusunun 60 bin kadarı Ermeni, 25 bini 'Arap Uşağı', 10-15 bini Rum, geri kalanı, yani 450 bin kadarı da Müslüman/Türk'tü. Ancak bu kesimler arasında en zengini Ermenilerdi. Adana'daki pamuk tarımı ve ticaret Ermenilerin elindeydi. Meşrutiyet'in ilanı bölgede zaten hassas olan dengelerin bozulmasına neden olmuştu. Müslüman-Türk kesim, artık 'millet-i hâkime' olmadıkları için rahatsızdı. Ermeniler ise verilen haklardan tatmin olmamış, daha fazlasını elde etmenin yollarını arıyordu.

Çukurova'da zorlu mevsim

Nisan ayının başları Çukurova için önemli günlerdi. Her yıl olduğu gibi Mart ayından itibaren pamuk çapası için çevre illerden gelen çoğunluğu Kürt asıllı mevsimlik işçiler şehrin çeperlerinde konaklıyorlardı. Arpa hasadı için ise civardaki Ermeni köylerinden

işçiler gelmişti. 12 Nisan 1909 günü Ermeniler için çok önemli olan Paskalya Yortusu'ydu. 13 Nisan'da ise Adana'da pazar kurulmuştu. 14 Nisan 1909 günü Doğu vilayetlerinde çalışan Amerikalı misyonerler yıllık toplantıları için Adana'ya gelmişlerdi.

İşte böylesi yoğun ve heyecanlı günlerde, şehirde nasıl olduğu hâlâ tam olarak bilinmeyen bir nedenle iki toplum birbirine girdi. Ermeniler Hareket Ordusu gelecek diye ikna edilerek ellerindeki silahları yerel yöneticilere teslim ettikten sonra katliam şiddetlenmiş, 23 Nisan 1909 günü Hareket Ordusu'nun bir bölüğü şehre girdiğinde ise ortalık kan gölüne dönmüştü. Şiddet olayları buna rağmen durmadı. Sadece Adana'da değil Misis, İncirlik, Ceyhan (Hamidiye), Osmaniye, Tarsus, Sis (Kozan) kazalarında da sürdü. 25 Nisan'da Adana'da bazı Ermeni gençlerinin askerî kışlaya silahlı saldırıda bulunması üzerine Adana'da yeni bir alevlenme yaşandı.

Meclis heyeti gönderiliyor

Nisan ayı sonunda Vali Cevad Bey ve Ferik Mustafa Paşa azledildi. Yeni Vali Babanzade Zihni Paşa'nın yaptığı ilk tahkikat sonunda ölü sayısı yaklaşık 1.900 Müslüman, 1.500 Hıristiyan olarak verildi. Zanlıları yargılamak üzere biri Adana'da diğeri Cebel-i Bereket'te (Osmaniye) olmak üzere iki Divan-ı Harb-i Örfî kuruldu. İstanbul'dan da iki heyet gönderildi. Heyetlerden biri Mersin Mutasarrıfı Esad Bey başkanlığında Şura-yı Devlet üyesi Faik Bey ile Cinayet Mahkemesi üyesi Artin Mosmorciyan Efendi'den, diğeri ise Meclis-i Mebusan üyeleri Yusuf Kemal (Tengirşenk) başkanlığında Tekirdağ Mebusu Hagop (Agop) Babikyan, Arif Bey ve Musdikyan Efendi'den oluşuyordu.

Mahkemeler ve heyetler işe koyuldular. Ermeni çevrelerine göre Bağdadizade Abdülkadir adlı biri Müslümanları Ermenilere karşı kışkırtmıştı. İki Ermeni gencin öldürüldüğü 13 Nisan'dan beri Müslümanların dükkânlarına bir zarar gelmemesi için beyaz tebeşirle işaretlenmesi, hükümet yetkilileri de dahil bütün

Müslümanların fes yerine sarık giymeleri, Payas Hapishanesi'nden üç bin tutuklunun silahlandırılarak salıverilmesi, Ermeni tarafınca olayların kasıtlı ve planlı olduğunun karinesi olarak görülüyordu.

Türklere göre ise suçlu on ikinci-on dördüncü yüzyıllar arasında Adana havalisinde varlığını sürdüren Kilikya Ermeni Krallığı'nı yeniden kurmak için Ermenileri kışkırtan Hınçak Partisi'ne yakın duran Piskopos Muşeg Seropyan'dı.

14 Nisan günü taraflar arasında arabuluculuk yapmaya çalışan İngiliz Konsolos Yardımcısı Doughty-Wylie ise Müslümanların hepsinin olaylara karışmadığını, hatta bazı Müslümanların Ermenileri koruduğunu anlatacaktı.

Meclis-i Mebusan heyetinden Yusuf Kemal Bey hatıratında (sadeleştirilmiş Türkçe ile) şöyle demişti: "Yabancı müdahalesi sayesinde ayrı bir krallık kurmak amacıyla girişilmiş bir Ermeni ihtilaline kesinlikle inanmam. Eğer böyle bir amaçları olsaydı, topluca dağa çekilir, oradan kendilerini savunabilirlerdi (...) Bundan başka revolver ve av tüfeklerinden başka bir şeyle silahlı olmayan Ermenilerin gelişkin Osmanlı ordusuna karşı gelebileceklerini varsaymak saçma olur. Yabancı müdahaleye gelince, biraz siyasetten anlamak, böyle bir fikrin saçmalığını kanıtlamaya yeter. Müslümanlara gelince onların pek çoğunun, hükümetlerinin, yaşamlarının, dinlerinin tehlikede bulunduğuna gerçekten inandıkları düşüncesindeyim. Cehaletleri böyle bir durumun olanaksızlığını anlamayacak kadar çok idi. İçlerinden birçoğu Ermenilerce verilen küstahça söylevlerle kışkırtılmış (...) bundan başka yağma hırsı çevrenin çapulcularını çekmişti."

Cemal Paşa Adana'da

Uzun bir süreçten sonra, tutuklu bulunan 130'u Müslüman, 95'i gayrimüslim (çoğu Ermeni) 225 kişiden, dokuz Müslüman, altı Ermeni suçlu bulunarak 10 Haziran 1909'da idam edildi. İdamlardan sonra da olaylar devam etmiş, ortalık ancak, ağustos ortalarında Adana'ya vali olarak atanan Cemal Paşa'nın 47 Müslüman ile bir Ermeni'yi daha idam ettirmesinden sonra durulmuştu.

Olaylarda kaç kişinin öldüğü hâlâ bilinmiyor. Çünkü Yusuf Kemal Bey ve Hagop Babikyan görüş ayrılıkları yüzünden raporlarını hazırlayamamışlar; bir süre sonra da Babikyan evinde şüpheli biçimde ölmüştü. Ölümünden sonra Babikyan'ın evine giden bir Ermeni ve bir Türk mebus Babikyan'ın raporunu mühürleyerek resmî olarak yayımlanana kadar eşine teslim etmiş, ancak bir grup Ermeni mührü kırarak mektubun bir kopyasını almıştı. 1912 yılında *Kilikya* gazetesinde yayımlanan bu kopyaya göre Adana İğtişaşı'nda hayatını kaybeden Ermeni sayısı 21 bindi.

Adana Piskoposluğu'nun raporuna göre 17.844, Patrikhane'nin Adana'ya gönderdiği heyete göre 21.236 ölü (Ermeni?) vardı. Ayrıca kiliseler, okullar, tiyatro binaları, değirmenler, camiler, han ve oteller, evler, dükkânlar hasar görmüştü. Almanya'da yayımlanan *Frankfurter Zeitung* gazetesinin 20 Haziran 1909 tarihli nüshasında çıkan bir asker mektubunda ise "Kanları Adana sokaklarında akan 30 bin gâvur köpeğini öldürdük" deniyordu.

Cemal Paşa da anılarında, Adana'da 17 bin Ermeni ile 1, 850 Müslüman'ın öldüğünü yazacaktı. Cemal Paşa, yıkılan binaların onarımı için bir komisyon kurmuş, 200 bin lira banka kredisi bulmuştu. Bu sayede Müslüman ve Ermeni mahalleleri yeniden ayağa kalkmış, bir süre sonra da şehir tekrar eski günlerine dönmüştü.

İttihatçı-Taşnak ittifakı yol ayrımında

Ancak Adana olayları, İTC-Taşnak ittifakında ciddi bir kırılmaya neden oldu. Taşnaklar içinde bazı kesimler olayların liberaller, dinciler ve Abdülhamid arasında kurulan bir ittifakı sorumlu tutarken, bir grup doğrudan İTC'yi suçluyordu. Bunun ilk meyvesi parti içindeki Rusya yanlılarının (ayrılıkçı radikallerin) güçlenmesi oldu. Taşnaksutyun'u İTC'nin politikalarına fazla bel bağlamakla suçlayan Hınçakçılar da biraz mevzi kazandılar. Kafalar karışıktı fakat 1909 yılının Mayıs ve Ağustos ayında 158 kanun ve tasarının İTC ve Taşnaksutyuncuların ittifakıyla Meclis-i Mebusan'da kabul edilmesi ittifakın henüz kopmadığını düşündürüyordu.

Bu kanunlardan askerlikle ilgili olanı büyük tartışmalara neden oldu. O tarihe kadar 50 Osmanlı lirası ödeyerek askerlikten muaf tutulan gayrimüslimlerin askere alınmasına Müslümanlar gelir kaybı yüzünden itiraz ediyorlar, Rumlar Hıristiyanların kışlaya hapsedilip İslamlaştırılması endişesiyle karış çıkıyorlardı. Ermeniler ise ikiye bölünmüştü. Patriklik ve Ermeni Millî Meclisi kanuna karşı iken, Taşnaksutyun taraftardı. Bazıları soruyorlardı: İTC karşıtlığını açıktan açığa yapmanın zamanı gelmiş miydi yoksa işbirliğini güçlendirmek mi gerekiyordu?

Taşnaksutyun'un 1909 Ağustosu'nda yapılan V. Kongresi'nde bu durum uzun uzun tartışıldı ve ikinci grup galip geldi. Sonuç bildirgesinin ilk maddesinde İTC ile dayanışmayı devam ettirmek kararı alındı. İttihatçılar ve Taşnakçılar yeni bir ittifak antlaşması imzalamak için Selanik'te bir araya geldiler. İlk görüşme başarısız olduysa da İttihatçılar adına Mithad Şükrü (Bleda), Dr. Nazım; Taşnaksutyun adına Karekin Pastırmacıyan (nam-ı diğer Armen Garo) ve Vahan Papazyan'ın yaptığı ikinci görüşmede "Vatanın hürriyeti, ülkenin birliği ve toprak bütünlüğü için, anlaşmazlıkların ortadan kaldırılması ve Osmanlı halkları arasında en iyi ilişkilerin kurulması için" İTC ve Taşnaksutyun arasında tam anlaşma sağlandı. Bundan böyle partideki çatışmalar Rusya Ermenileri ile Osmanlı Ermenileri arasında ya da genç kuşaklarla yaşlılar arasında değil, sosyolojik kökenlere göre gelişecekti.

Özet Kaynakça: Yusuf Kemal Tengirşenk, *Vatan Hizmetinde*, Bahar Matbaası, 1967; Rahmi Apak, *Yetmişlik Bir Subayın Hatıraları*, TTK Yayınları, 1988; Asaf Mehmed, *1909 Adana Olayları ve Anılarım*, Yayına Hazırlayan: İsmet Parmaksızoğlu, TTK Yayınları, 1986; *Hatıralar, Cemal Paşa*, Hazırlayan: Alpay Kabacalı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2001; Meltem Toksöz, "Adana Ermenileri ve 1909 'İğtişaşı'", *İmparatorluğun Çöküş Döneminde Osmanlı Ermenileri, Bilimsel Sorumluluk ve Demokrasi Sorunları*, 23-25 Eylül 2005 tarihinde İstanbul'da toplanan konferansın kitabı, İstanbul Üniversitesi Bilgi Yayınları, 2011, s. 153-162.

ABDÜLHAMİD'İN TAHTTAN İNDİRİLMESİ

İstanbul'da 31 Mart Olayı bastırıldıktan hemen sonra İttihatçılar Abdülhamid'i hal etmeye karar vermişlerdi. Hal fetvasının ilk müsveddesini sarıklı mebuslardan Elmalı Hamdi Efendi (Yazır) hazırlamıştı. Ancak Fetva Emini Hacı Nuri Efendi, fetva metnini imzalamak istememişti, çünkü Padişaha isnat edilen "31 Mart Olayı'na sebep olmak", "dini kitapları yaktırmak" ve "devlet malını israf etmek" suçlarına katılmıyordu. Ama sonunda imzalamak zorunda kaldı. Şeyhülislam'ın hal fetvasını padişaha okumak için Draç mebusu jandarma mirlivası Esat Toptani Paşa, Selanik Mebusu Emanuel Karasu, Ermeni Katolik Cemaati temsilcisi Aram Efendi ve Âyan Meclisi'nden Gürcü Arif Hikmet Paşa görevlendirilmişti.

Emanuel Karasu anlatıyor

Emanuel Karasu'nun Alman gazetesi *Frankfurter Zeitung*'un 30 Nisan 1909 günkü nüshasında çıkan mülakatına bakılırsa, 27 Nisan 1909 günü Saray'ın girişinde kendilerini üç subay karşılamış, subaylar asker selamı verdikten ve kendilerini kucakladıktan sonra heyeti içeri yollamışlardı. Saray'da büyük bir sessizlik vardı. Tek ses heyetin adım sesleriydi. Nöbetçi subaylardan Selanikli Salih Bey heyeti sarayın bahçesindeki ufak nöbetçi kulübesine götürerek şapkalarını ve paltolarını burada bırakmalarını istemişti. Emanuel Karasu "Burası benim için garip buluşma yeriydi. Aylar önce tutuklu olarak buraya getirilmiş ve tam burada sorgulanmıştım. Kanun-i Esasi'nin ilan edilmesinden kısa süre

önce Abdülhamid'in askerleri tarafından yakalanıp buraya getirilmiştim" diye devam ediyordu mülakatına.

Padişahı öldürecektik

Sultan'ın kaldığı köşkte Mabeyn Başkâtibi Cevad Bey tarafından karşılanan heyetteki bir diğer üye Esad Paşa, "Bir ilanı bildirmek için Sultan'ı görmek istiyoruz" demişti Cevad Bey'e. Devamını yine Emanuel Karasu'dan dinleyelim: "[Esad Paşa'nın] Kardeşini Galata Köprüsü'nde kiralık katile öldürtmesi nedeniyle, Abdülhamid'den öldüresiye nefret ettiğini biliyorum. Bundan dolayı Sultan'ın karşısında heyecanını kontrol edemeyip patlamasından korkuyordum. Fakat sakin görünüyordu. Abdülhamid sürekli olarak silah taşırdı ve bir suikasttan korktuğu anda bunu kullanmaktan çekinmeyecekti. Ani bir kol hareketiyle pek çok masum insanı öldürttüğünü biliyoruz. İyi bir nişancı olarak tanındığından, kendimizi korumak için tabancamızın kınını açtık; böylelikle tabancamızı kolaylıkla çıkarabilirdik. Bu bize güven verdi. Sultan eğer bize bir silah çekerse, kendisini birkaç saniye içinde öldürecektik."

Padişaha 'sen' mi dediler?

Abdülhamid'in heyeti gördüğünde "bir Türk padişahına, bir İslam halifesine hal kararını bildirmek için bir Arnavut, bir Yahudi, bir Ermeni'den ve bir nankörden başkasını bulamamışlar mı?" dediği rivayet olunur, ancak olayın tanıkları bu ifadeleri doğrulamazlar. Emanuel Karasu'ya göre küçük oğlu Abdürrahim ile salona gelen Abdülhamid korkulu gözlerle ve çaresizlik içinde heyete bakmıştı. Esad Paşa kaba bir Arnavut lehçesiyle "Milletimizin Şeyhülislam'ın verdiği fetvayla seni tahttan indirdiğini sana bildirmek için geldik" deyince Abdülhamid ürkmüş, yüzünde ve vücudunda bir ürperme görülmüştü. Padişaha 'sen'

diye hitap edildiği, Abdülhamid'in son Mabeyn Başkâtibi Ali Cevad Bey'in fezlekesinde de belirtiliyordu. Abdülhamid tebligatı duyduktan sonra derin bir yeis ifadesiyle sekiz on saniye suskun kaldıktan sonra "Milletin arzu ve amalinden zerre kadar inhiraf etmem," diyecekti. Böylece "milletin arzu ve amali" ilk kez padişahın yetkilerinin kısıtlanmasının gerekçesi olmuştu. Abdülhamid önce Çırağan Sarayı'nda ikamet etmek istediğini söylemiş, İttihatçılar bunu kabul etmeyerek kendisini Avrupa'ya göndermek istemişler, Avrupa'yı da Abdülhamid kabul etmeyince, ailesi ve hizmetlileri ile birlikte Selanik'te Alatini adlı bir İtalyan un tüccarının köşkünde (Alatini Köşkü, sonradan Ordu Köşkü diye anılacaktı) mecburi ikamete tabi tutulmuştu.*

Abdülhamid'in yerine Veliaht Mehmed Reşad Efendi'nin padişah ilan edilmesinden sonra İTC iktidara yerleşmeye başladı. 5 Mayıs 1909'da kurulan Hüseyin Hilmi Paşa kabinesinde cemiyetten bakan yoktu ama Hüseyin Hilmi Paşa'nın temmuz ayında kurduğu kabinede Talât Bey Dahiliye Nazırı'ydı. Bu tarihten itibaren hükümet işleri İTC Merkez Komitesi'nin eline geçmeye başladı.

Enver Paşa Goltz Paşa'nın sözleşmesini uzatmayı önerdi. Çünkü 'millet-i müsellaha' fikri, İttihatçıların projelerinin ana fikrini oluşturuyordu. İttihatçıların perde arkasından iktidar olduğu 1909-1913 yılları arasında Sadrazamlık ve Harbiye Nazırlığı yapan Mahmud Şevket Paşa ile 1908-1911 arasında Genelkurmay Başkanı olan Ahmed İzzed Paşa, Goltz Paşa'nın öğrencisiydiler. Mustafa Kemal de 1909'da, Selanik'te kıdemli kolağası (yüzbaşı)

* İddalara göre, her tarafı sıkı sıkıya kapatılmış olan köşkte halı veya kilim parçası dahi bulunmadığı gibi, başlangıçta Abdülhamid ve ailesi yerde yatmak zorunda kalmıştı. Daha sonra ikamet şartları nispeten düzelecek, hükümet kendisine bazı şirket hisselerini ve Osmanlı Bankası'ndaki parasını teslim edecek, ancak gazete bile okumasına izin verilmeden, toplumdan tecrid edilmiş şekilde yaşayacaktı. Bu durum, I. Balkan Savaşı sırasında Selanik'in elden çıkması üzerine Abdülhamid'in İstanbul'da Beylerbeyi Sarayı'na nakline kadar böyle sürdü. Abdülhamid 10 Şubat 1918 günü bu sarayda son nefesini verdi.

iken Goltz Paşa ile bizzat tanışmış, hatta ikili Mustafa Kemal'in yaptığı plan uyarınca Vardar Nehri civarında düzenlenen bir manevraya birlikte katılmışlardı.*

'İTC istibdadı' başlıyor

İlk iş de muhaliflere baskıyı artırmak oldu. 14 Nisan 1909 tarihli Serseriler ve Zanlı Kişilerle İlgili Kanun ile kişisel özgürlükler zaten büyük ölçüde kısıtlandı. 25 Nisan 1909'da ilan edilen sıkıyönetim 15 Temmuz'a kadar sürdü. Bu arada bir dizi yasaklayıcı kanun çıkarıldı. Bunlardan 17 Haziran 1909 tarihli İçtimaat-ı Umumiye Kanunu ile protesto toplantıları ve gösterileri yapmak imkânsız hale geldi. 31 Temmuz 1909 tarihli Matbuat Kanunu ile basın özgürlüğü ciddi ölçüde kısıtlandı. 11 Ağustos 1909 tarihli Müslüman Olmayan Vatandaşların Askere Alınmalariyle İlgili Kanun, 15 Ağustos 1909 tarihli Tatil-i Eşgal (Grev) Kanunu, 23 Ağustos 1909 tarihli Cemiyetler Kanunu ve Eşkıyalık ve Fesatçılığın Önlenmesiyle İlgili Kanun ise kullananın elinde hem olumlu hem de olumsuz işlevler görebilecek kanunlardı.

30 Ocak 1910'da Ahrar Fırkası kapatıldı. 9 Haziran 1910'da *Sada-yı Millet* başyazarı Ahmed Samim Bey'in, 10 Temmuz 1911'de Şehran gazetesi yazarı Zeki Bey'in öldürülmeleri ortamı iyice gerdi. Ama Trablusgarp Savaşı'nın yarattığı duygusal ortam İTC'ye yaradı. 29 Eylül-9 Ekim 1911'de İTC'nin Selanik'te toplanan IV. Kongresi'nde Türkçülük doktrininin *de facto* kabul edilmesi dönüm noktası oldu. Talât Paşa "Biliyorsunuz ki Kanun-ı Esasi'ye göre Müslümanlar ve gâvurlar eşitti. Ancak şurada hep birlikte ve ayrı ayrı anlamamız gereken bunun ulaşılamayacak bir amaç olduğudur. Şeriat bizim tüm geçmişimiz ve her Osmanlılaştırma

* Mustafa Kemal, 1914'de *Zabit ve Kumandan ile Hasbıhal* adlı risalesinde Goltz Paşa'dan "Millet-i Müselleha müellifi" ve "büyük âlim, filozof" olarak söz edecekti.

girişimine direnen yüz binlerce gâvurun hissi bile, böyle bir şeyin gerçekleşmesinin ve gerçek eşitliğin önünde engeldir. Bu nedenle de, imparatorluğun Osmanlılaştırılması hedefinde başarıya ulaşılmadan, eşitlik söz konusu değildir" diyecekti. Bu sözler, İTC'nin gayrimüslim azınlıklara karşı izleyeceği politikalar hakkında ipuçları veriyordu.

Özet Kaynakça: Necmettin Alkan, "II. Abdülhamid'in Tahttan İndirilmesi", *Toplumsal Tarih*, Nisan 2008, S. 172, s. 22-28; F. McCullagh, *Abdülhamid'in Düşüşü, Osmanlı'nın Son Günleri*, Çeviren: Nihal Önol, Epsilon Yayıncılık, 2005; *İkinci Meşrutiyetin İlanı ve Otuz bir Mart Hadisesi*, II. Abdülhamid'in Son Mabeyn Başkâtibi Ali Cevad Bey'in Fezlekesi, Yayına Hazırlayan: Faik Reşit Unat, TTK Basımevi, 1991; Ziya Şakir, *Sultan Abdülhamid'in Son Günleri*, Çatı Kitapları, 2006; Atıf Hüseyin Bey, *Abdülhamid'in Sürgün Günleri*, Yayma Hazırlayan: M. Metin Hülagü, Timaş Yayınları, 2010.

1845 POLİS NİZAMNAMESİ'NDEN 1909 TATİL-İ EŞGAL'E

Buraya kadar hep siyasi tarihten sayfalar çevirdik. Biraz soluklanmak için emek Osmanlı emek tarihine göz atalım. Üretim süreci, lonca teşkilatı ve usta-çırak ilişkisine dayalı olan Osmanlı İmparatorluğu'nda Batı tipi bir sendikalaşma ortaya geç çıktı ama devletin işçi hareketlerine tepkisi başından itibaren sert oldu. 1845 yılında çıkarılan Polis Nizamnamesi'ne göre işçi dernekleri kapatılacak, toplu iş bırakanlar polis tarafından cezalandırılacaktı. Ancak, bu nizamname işçilerin örgütlenmelerini ve eylemlerini önlemedi.

'Hanum Birlikleri'

Örneğin İstanbul'da yayımlanan *The Levant Herald* gazetesinin 4 Ocak 1867 tarihli nüshasında şöyle bir haber çıkmıştı: "Geçen salı günü, maliyeden 20-30 parayı geçmeyen alacakları bilinen bir küme kadın, tekrar ücretlerinin ödenmesi isteğinde bulundular. Cevap olarak alışılmış 'para yok' sözünü işiten kadınlar gittikçe daha fazla şamata yapmaya başladılar ve ancak dışarıdan müdahale ile sustular. Çıkan kargaşada, kadınlardan birçoğunun itilip kakıldığı söylenmektedir."

Hangi işte çalıştıkları, kaç kişi oldukları bilinmeyen bu kadınlar 1870'ten sonra birikmiş ücretlerini istemek için toplanma, devlet kapısında bağırıp çağırma, sesini basın yoluyla duyurma eylemlerinin öncüleriydi. Günümüzdeki sendikaların atası sayılabilecek

Ameleperver Cemiyeti 1871'de kuruldu, ilk grev tersane işçileri tarafından 1872'de yapıldı. 1873 yılı Ocak ayında başlayan ve aralıklarla dört yıl süren Kasımpaşa Tersanesi Grevi'ne, işçilerin anaları, eşleri ve kızlarından oluşan eli sopalı 'hanum birlikleri' destek verecektir. Aynı eş desteği tramvay grevlerinde de görülür, tramvayların sefere çıkmasını engellemek için tramvaycıların eşleri rayların üzerine yatarlar. 22 Ağustos 1876'da Feshane'de çalışan 50 kadar Rum ve Ermeni kadın işçi, Babıali'ye yürür, sadrazama bir dilekçe vererek, ödenmeyen ücretlerinin ödenmesini isterler.

O dönemde İstanbul'da ezici bölümü savunma, tekstil, tütün, gıda, cam, haberleşme ve ulaşım sektöründe çalışan 50 bin kadar işçi vardı. Bunlardan büyük ölçekli kuruluşlarda çalışan 15-20 bin kişilik bölüm Osmanlı işçi hareketinin dinamik çekirdeğini oluşturuyordu. Bunların etrafında daha modern teknoloji ile çalışan ve ağırlığını Ermeni, Rum, Yahudi ve Bulgar işçilerin oluşturduğu ikinci bir halka vardı. En dıştaki niteliksiz işçiler halkasında ise (örneğin inşaat sektöründe) daha çok Müslüman/Türk-Kürt işçiler yer alıyordu.

Abdülhamid'in hafiyeleri

1880-1908 arasındaki işçi eylemlerine dair bilgilerimiz sınırlı. Bilinenler arasında 1885'te Odunkapı Bıçkı işçilerinin, 1886'da Beyoğlu'ndaki bazı tezgâhtarların, yaptıkları direnişler var. Yine bugünkü anlamda ilk işçi örgütü Tophane Fabrikası işçileri tarafından 1894-1895'te kurulan Osmanlı Amele Cemiyeti idi. Cemiyetin Abdülhamid'in hafiyelerinin takibinden kurtulamadığını söylemeye herhalde gerek yok.

Osmanlı ülkesinde ilk 1 Mayıs kutlamaları 1905 veya 1906'da İzmir'de veya Selanik'te yapılmıştı. 1908 yılında, Taşnakların Van'da düzenlediği (Engels'in deyişiyle) "Avrupa işçi sınıfının eşsiz temsilcisi" August Bebel'i anma toplantısında, konuşmacılar "Karl

Marx ve Engels", "Sosyalizm Çağında Burjuvazi", "August Bebel", "Toplumsal Değişim" gibi başlıklar altında heyecanlı nutuklar atmışlardı. Arada flüt, piyano ve kemandan oluşan bir müzik topluluğu halka Chopin, Wagner, Bizet, Mozart ve Mendelssohn'dan parçalar çalmıştı.

İngiltere'nin Van Konsolosu Dickson, İstanbul'daki büyükelçisine gönderdiği 2 Mart 1908 tarihli raporuna Taşnaksutyun'un Abdülhamid despotizmine karşı Van'da halka dağıttığı bir bildirinin örneğini eklemişti. Bildiride şöyle deniyordu:

"Bizim kendimizin kim olduğumuzu, karşıtlarımızın ve düşmanlarımızın kimler olduğunu anlamamızın zamanı geldiğine inanıyoruz. 'Biz' derken, 'Daşnak' ya da diğer Ermeni devrimci partilerini değil, Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşayan ve müstebit hükümetin yıkıcılığına, yağmacılığına ve baskıcılığına uğrayan herkesi, bütün Osmanlıları, yani bütün Türkleri, Ermenileri, Arnavutları, Arapları, Rumları, Süryanileri kastettiğimiz anlaşılmalı. Özgürlük, uygarlık ve temel insan haklarından yoksun olanlar, ıstırap alevleri üstünde cayır cayır yanıyor ve dayanılmaz acılar çekiyorlar. (...)

Bizim bayrağımız altına girenlerse, ırk ya da din ayrımı olmadan, özgürlük ve eşitliği isteyenler, müstebit hükümetten nefretle, bütün halkları kölelikten, yağmadan ve haydutluktan kurtarmaya çalışanlardır.

Biz özgürlüğüz, bilgiyiz, eşitliğiz, yasayız. Düşmanlarımız istibdattır, cahilliktir, köleliktir, yağmadır, adaletsizliktir.

Biz işçileriz, biz ülkemizin lanetlileriyiz, alevleri yükseltenleriz, ülkemizdeki yenilikçileriz biz.'"

Makine kırıcı kadınlar

1908 yılının ilkbaharında Uşak'ta yaşanan bir eylem ise Avrupa'da çoktan beri bilinen 'makine kırıcı' (Luddist) hareketlerin bir benzeriydi. Olay şöyle gelişmişti: Ev tezgâhlarında ancak beş-altı bin

ilmek dokuyabilen Uşaklı Müslüman kadın dokumacılar The Oriental Carpet Manufacturers Limited adlı İngiliz şirketi tarafından Uşak, Kula, Gördes ve Demirci gibi geleneksel halıcılık merkezlerinde açılan 17 halı imalathanesinde günde 14 bin ilmek dokuyan Rum ve Ermeni kadınlara o kadar kızmışlardı ki, 13 Mart 1908'de, Uşak'ta 1500 kişilik bir kadınlar grubu, üç mekanik ve buharlı yün eğirme fabrikasını basarak makineleri tahrip etmişler, yün ve iplikleri yağmalayarak fabrika binasını ateşe vermişlerdi. Üç gün süren olaylar sırasında şehirde asayiş elden gitmiş, 21 Mart'ta Müslüman kadınlar tutuklu bulunan 14 arkadaşlarının serbest bırakılması için kaymakamlığa yürümüşler, durumu kontrol altına alamayan Uşak Kaymakamı Tevfik Efendi görevden alınmış, etnik ve toplumsal barış süngü gücüyle sağlanmıştı.

1909'da Selanik ve Üsküp'te 1 Mayıs kutlamaları yapıldı. Selanik Sosyalist İşçi Federasyonu'nun (SSİF) Sosyalist Enternasyonal'e gönderdiği rapora göre Üsküp'teki kutlamalara birden fazla örgüt katılmıştı. Sosyalist eğilimli Meclis-i Mebusan üyesi Bulgar Dimitri Vlahof Efendi'nin anılarına göre Selanik'teki kutlamalara da Yahudi, Türk, Makedon, Bulgar ve diğer milletlerden işçiler katılmıştı. Kutlamalar iyiydi ancak işçi sınıfının sömürüsü bütün hızıyla devam ediyordu.

İpek işçilerinin çilesi

Örneğin Refik Halit (Karay) 1909'da yayımlanan "Hakk-ı Sükût" (Sus Payı) adlı öyküsünde kadın işçilerin ipek fabrikalarındaki çalışma koşullarını şöyle tasvir eder: "Üç dört kuruşa karşı on dört saat kaynar suların başında, pis kokular, hasta nefesler emerek zehirlenen, tazeliğinden, kızlığından, gözlerinin pırıltısından her gün bir zerre kaybederek toprak olan vücutlar (...) Bir gün kırmızı kordelasının süslediği ipek saçlar altında sevine sevine, neşeli, kuvvetli gelen yeniler bir iki sene sonra güçsüz ayaklarını, nalçalı

kunduralarını taş kaldırımlar üstünde zorla sürükleyerek kulübelerine çekilirlerdi. Ağrıyan başlarını, yanan göğüslerini dinlendirmek için yalnız altı saat süreleri vardı; gülmek ve konuşmak için değil! Kimbilir ertesi sabah bu hasta, yorgun gözler ne kadar güç açılır, her kemiği ayrı sızlayan bu zavallı vücutlar, fabrikanın düdüğüne ne zorlukla uyardı? Kim bilir bu hastalıklı sabahlar ne kadar gözyaşları döktürürdü, bu halsiz vücutları sürüklemek ne zordu?"

İTC'nin korkusu

Bu öykünün yayımlandığı 1909 yılının 9 Eylül'ünde, *İkdam* gazetesinde "Bursa'da ipek fabrikalarında çalışan işçilerin, dayanabileceklerinden fazla çalıştırılmamak ve üç kuruş olan ücretlerinin artırılması için gerekli yerlere başvurdukları, Ticaret ve Nafıa Nezareti'nin, durumu denetlemek üzere, memurlar atadığı" şeklinde bir haber yayımlanır. Bu işçilerin hemen hepsinde fazla çalışmanın yarattığı hastalıklar vardı. Hüdavendigâr (Bursa) Vilayeti'nden bakanlığa gönderilen telgrafta işçi hastalıklarından biri, "dinlenememekten doğan kansızlık" olarak anlatılmış, iş saatleri ve ücretler açıklanarak toplum ve sağlık açısından doğabilecek tehlikeler açıklanmıştı. Bu telgraf bakanlıktan Şura-yı Devlet'e havale edildi ancak Şura-yı Devlet, çalışma saatlerinde yapılacak bir sınırlandırmanın da, ücretleri artırmanın da Osmanlı İmparatorluğu gibi gelişmekte olan bir ülke için zararlı olacağını söyleyerek istekleri reddetti. Çünkü hükümetteki İTC Avrupa'nın pek çok ülkesindeki sosyal politika içerikli yasa ve yönetmeliklerin patronları zarara uğratmaktan başka bir işe yaramadığına ve zarara uğramaktan korkan patronların önemli yatırımlar yapmayacağına inanmaktadır. Nitekim işçi hareketlerini önlemek için Tatil-i Eşgal Kanunu'nu çıkaralı birkaç ay olmuştu.

Ermeni-Türk elele

Ancak, Bursa'daki ipek işçileri 1 Ağustos 1910'da greve gittiler. Fransızca ve Almanca yayımlanan *Osmanischer Lloyd*'un

özel haberine göre, grev Bursa'dan birkaç hafta önce Bilecik ve Adapazarı'nda başlamıştı. Aynı gazete grevin "bazı kişilerce verilen konferanslar ve yazılan yazıların yardımıyla" Bursa'daki fabrikalara sıçradığını da ileri sürüyordu. Bir süre sonra gazete grevin arkasında "Hınçak adlı bir Ermeni cemiyetinin" olduğunu, grevcileri kışkırtanın da Setrak adında biri olduğunu ileri sürecek, bu kişi tutuklanacaktı.

Bursa'da işçiler için yapılmış özel yatakhanelerde kalan Türk, Rum, Yahudi ve Ermeni genç kızların kaçının greve katıldığını bilmiyoruz. İstanbul'da yayımlanan *Stambul* gazetesi 48 fabrikada 2.500 işçinin, *Osmanischer Lloyd* gazetesi ise sadece iplik fabrikasındaki 3.000 işçinin greve gittiğinden söz ediyor. Ancak grevin başarılı yürüdüğü söylenemez. İşbaşı yapmak isteyen işçilerle grevciler çatışmış, çıkan kavgalarda pencereler kırılmış, tutuklanmalar olmuştu. Çalışmakta ısrarlı olanlar polis korumasında işe giderken, grev olmayan fabrikalar jandarmayla korunmuştu. Ayrıca grev yalnızca sahibi Osmanlı tebaasından olan fabrikalara yayılmış, yabancıların fabrikaları çalışmayı sürdürmüştü.

Alkış yerine karpuz kabuğu

Fabrika sahipleri, grevcilerin isteklerini "Koza hasadı azlığı dolayısıyla hammadde yetersizliği, istekleri kabul ederlerse başka illerle rekabet edemeyecekleri" gerekçesiyle reddettiler. Sendika ya da işçi komitelerini tanımayacaklarını bildiren işverenlerle konuşamayan grevciler liderleriyle belediyeye yürüdülerse de geri çevrildiler. Buradan Vilayet'e gidip hükümetten yardım isteyen işçilere, Vilayet daha önce yazdığı içerikte bir telgraf daha göndererek işçilerin yaşadığı zor koşulların Şûra-yı Devlet'çe incelenmesi isteğini tekrarladı.

Desteksiz kalan grevin hızı söndü. 18 Ağustos'ta kimi işçiler pişman olup işlerine dönmek istediler. 22 Ağustos'ta işine geri

dönen işçi sayısı 600'ü buldu. Hınçak Komitesi greve maddi destek verememeyince cemiyetin liderlerinden biri "konuşmasının sonunu alkış altında değil karpuz kabuğu altında" getirebildi. Grevcilerin işten atılması tehlikesi doğunca Hınçak Cemiyeti arabuluculuk görevini Bursa'daki İttihat ve Terakki Kulübü'ne devretmek zorunda kaldı. Gazetelere göre kulübün yardımıyla grev 27 Ağustos'ta bitirilmiş, mevsimin bitmesi yüzünden atölye ve fabrikalar 28 Ağustos'ta kapanmıştı.

Belvü Bağçesi'nde 1 Mayıs Bayramı

1910 yılında Selanik'teki işçi federasyonu ile İTC arasındaki gerginliğe rağmen 1 Mayıs kutlamalarına 7 bine yakın işçi katılmış, gösteriler İTC'yi protestoya dönüşmüştü. 1911 yılında Selanik'te kutlama olmamıştı ama İstanbul'da olduğuna dair rivayetler var. 1912 yılında İstanbul Pangaltı'daki Belvü Bağçesi'nde bir kutlama yapıldığına dair bilgimiz ise, Osmanlı sosyalisti 'İştirakçi' Hilmi'nin yayımladığı *İştirak* dergisinin 2. sayısında yer alan bir fotoğrafın altındaki "Pangaltı'ndaki Belvü Bağçesinde, Efrenci (Miladi) 1912 senesi Mayısı'nın birinci günü, Osmanlı Sosyalistleri tarafından idare edilen 1 Mayıs Bayramı" yazısından ibaret.

İTC'nin iktidara tam olarak el koyduğu 1913 Babıali Baskını'ndan sonra, işçi hareketleri çok daha sıkı takip edildi, bastırıldı. Zaten savaş yoldaydı, grev yapmak, direnmek "millî çıkarlara aykırı" idi. Kısacası İTC iktidarı emekten değil sermayedardan yana tavır almıştı.

Bir Portre: 'İştirakçi' Hilmi

Osmanlı sosyalist hareketinin en renkli figürü 'İştirakçi' Hilmi namlı Hüseyin Hilmi'dir. Doğum tarihi bilinmeyen 'İştirakçi' Hilmi memleketi İzmir'de uzun süre sivil polislik yapmış, Meşrutiyet'in ikinci kez ilanından (1908) bir yıl önce *Serbest Izmir* gazetesini çıkarmaya başlamıştı. Babasının ölümü üzerine, miras kalan evi satarak Romanya'ya gezmeye gitmesi, Hüseyin Hilmi'nin hayatında bir dönüm noktası olmuştu. Bir söylentiye göre burada gördüğü bir sosyalist nümayişten, bir başkasına göre sosyalist Baha Tevfik'ten etkilenerek rotayı sola çevirmişti. 26 Şubat 1910'da *İştirak* adlı haftalık bir dergi yayımlamaya başladı ancak dergi, siyasi bir suikasta kurban giden *Serbesti* gazetesi yazarı Ahmed Samim için hazırlanan 13 Haziran 1911 tarihli özel sayısı yüzünden Divan-ı Harb-i Örfi (Sıkıyönetim Mahkemesi) tarafından kapatıldı. Derginin birkaç kez daha kapanması üzerine Hilmi, *Sosyalist* adlı bir başka dergi çıkarttı ancak bu da "Rusya'da Kanlı Bir Pazar Günü" başlıklı haberi yüzünden kapandı. Daha sonra *Medeniyet* ve yine *İştirak* adıyla gazete çıkarma inadını sürdüren 'İştirakçi' Hilmi bu yayınlarda kullandığı terminolojiye bakılırsa sosyalizm meselesini pek kavrayamamıştı ama hem İslamcı çevrelerle hem de Rum, Yahudi ve Ermeni sosyalistleri ile iyi ilişki içindeydi.

İttihatçıların 23 Ocak 1913'teki Babıali Baskını'ndan sonra Hilmi'nin çevresinden iki kişi idama mahkûm oldu, 200 kişi de Bahricedit Vapuru ile Sinop'a sürüldü. Avrupa seyahatinden dönen Hilmi de derdest edilip kafileye katılmıştı. Önce Sinop, sonra Çorum, ardından Bâlâ'ya gönderildi. Mondros Mütarekesi'ne (1918) kadar İstanbul'dan ve siyasetten uzak kalan 'İştirakçi' Hilmi'nin 1919'da kurduğu Türkiye Sosyalist Fırkası ve yayımladığı İdrak gazetesi Debbağhane, Tersane ve Tramvay grevlerinde oynadığı rol yüzünden çok ünlü olmuştu. Bir rivayete göre, 'İştirakçi' Hilmi, Kazlıçeşme deri fabrikasında greve giden 90 işçiye bir yerlerden bulduğu 800 altınla Veliefendi Çayırı'nda on gün boyunca pilav-zerde ziyafeti çekmişti!

Ancak bu parlak durum çok sürmedi. Parti tüzüğüne kendisini 'daimi başkan' yapan bir madde eklemesi ve diktatörce davranmaya başlaması aydınların partiden kopmasına neden oldu. Gerçi giden seçkinlerin yerlerini 'hamallar kâhyası' Salih Reis, 'Çopur' Rıza, Aksaray Tramvay Deposu Müdürü Rasim Şakir gibi işçi sınıfına daha yakın kişiler almıştı ama parti yavaş yavaş eriyordu. Ancak partinin sonunu 'İştirakçi' Hilmi'nin esrarengiz bir cinayete kurban gitmesi getirdi. Mahkeme tutanaklarına bakılırsa, Haydar adlı biri, "kendisine tecavüz ettiği" iddiasıyla 'İştirakçi' Hilmi'yi 15 veya 16 Kasım 1922 gece yarısı, Bozdoğan Kemeri'nde tabanca ile öldürmüştü. Haydar 9 Ekim 1923'te 15 yıl kürek cezasına çarptırıldı ve konu kapandı. Daha sonra Hüseyin Hilmi'nin azınlıklara karşı işbirliği teklifini reddettiği için Polis Müdürü Hasan Tahsin tarafından öldürtüldüğü söylenecekti.

Özel Kaynakça: Yüksel Işık, *Osmanlı'dan Günümüze İşçi Hareketi*, Öteki Yayınevi, 1995; *Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyalizm ve Milliyetçilik*, Derleyenler: Mete Tuncay-Erik Jan Zürcher, İletişim Yayınları, 1995; Donald Quataert, Erik Jan Zürcher, *Osmanlı'dan Cumhuriyet Türkiyesi'ne İşçiler*, İletişim Yayınları, 2007; Yavuz Selim Karakışla, "Uşak'ta Kadın Halı İşçileri'nin İsyanı (1908), *Toplumsal Tarih*, S. 99, Mart 2002, s. 54-57; Zafer Toprak, "Bir Mayıs Kutlamaları", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı ortak yayınları, 1994, C.2, s. 236-238; Mehmet Ö. Alkan, "1 Mayıs Tarihinin İzinde...", *Toplumsal Tarih*, S. 209, Mayıs 2011, s. 18-26.

DİL MİLLİYETÇİLİĞİ VE TÜRKÇECİLİK

Bilindiği gibi 19. yüzyılın başlarından itibaren, Alman filozofu Johann Gottfried Herder'in formüle ettiği 'romantik milliyetçiliğin' laboratuarı haline dönmüş olan Balkanlar'da pek çok grup ulusal kimliğini oluşturmak için, önce kendisine görkemli bir geçmiş, ulusal bir dil ve edebiyat yaratmaya girişmişti. Bölgede uluslaşma süreci, ülkesine göre, Macarca, Almanca, Osmanlıca, Yunanca gibi yabancı dillerin saf dışı bırakılarak yerel dillerin yüceltilmesi üzerinden yürütüldü. Bunlara Latin, Kiril veya Arap alfabelerinden hangisinin kullanılacağı meseleleri eşlik etti.

Ortak kültür yaratmak

Osmanlı-Türk dünyasındaki dil tartışmaları da 1830'lara kadar götürülebilir. Dilde sadeleşme ve eğitim dilinin Türkçeleştirilmesi çabaları bu yıllarda başlamıştı. Tanzimat'tan (1839) itibaren Osmanlı aydınlarının temel sorunu devleti hızla parçalanmaya doğru götüren süreci durdurmaktı. Böylece Yeni Osmanlılar ve Jön Türkler, uyrukları Osmanlı şemsiyesi altında tutmak için ortak bir 'Osmanlı kültürü' oluşturmaya giriştiler. Türkçenin yaygınlaştırılması bu girişimin omurgasını oluşturdu, çünkü dilin ulusal kimlik yapımında hayati rolünü fark etmişlerdi.

Müslüman halklar arasındaki dilsel farklılıkları ayrılık sebebi saymayarak tek bir siyasal birlik içinde tutma gayreti büyük ölçüde Namık Kemal tarafından şekillendirilen İslamcı-Osmanlıcı bütünleşme politikasının yumuşak karnıdır. Namık Kemal,

Menemenlizade Rıfat Bey'e alfabe tartışmaları dolayısıyla yazdığı mektupta "Vakıa Rumlara Bulgarlara bizim lisanı ta'amim etmek kabil değildir, fakat Arnavutlara, Lazlara yani Müslimlere ta'amim etmek pek kabildir. Oralarda münasip yolda idare olunur mektepler yapılır ve hatta bizim o nakıs Maarif Nizamnamesi'nin hükmü icra olunur ise yirmi sene sonra Lazca, Arnavutça büsbütün unutulur" diyordu.

Yeni Osmanlılar kuşağı içinde dil konusundaki düşünceleri ile dikkati çeken isimlerden biri Ali Suavi idi. Avrupalı Türkologların eserlerini okuduktan sonra 'Türk' sözcüğünün 'Türkçe konuşan Müslümanlar' anlamına geldiğini belirten Ali Suavi, dil ile kimlik arasında kurduğu birebir ilişki yüzünden ibadet dilinin Türkçeleştirilmesini de önermişti.

Dillere saygı!

Türkçenin statüsünün belirlenmesi bakımından atılan en önemli adım, 1876 tarihli Kanun-i Esâsî'de Türkçe'nin resmî dil olarak kabul edilmesiydi. Bunun mantıklı bir temeli vardı. İlk meclisin 115 üyesinden 69'u Müslüman, 46'sı gayrimüslim olduğu gibi Türk, Rum, Ermeni, Yahudi, Arap, Boşnak, Arnavut gibi çeşitli etnisiteden üyeler vardı. Bu kadar değişik kökenden insanları tek bir dil çerçevesinde birleştirmek anlamlıydı. Örneğin Yanya Mebusu Rum Çanaka Efendi sözlerine "Türkçem noksan ise de affınızı rica ederim" diye başlıyor, Türkçe bilenler bilmeyenlerin yanına oturarak tercümanlık yapıyorlar, kâtiplik yapan Ahmed Mithad Efendi değişik şive ve ağızlarda söylenenleri yazıya dökerken bayılıp yığılıyordu. Ancak bu uygulama pek beğenilmedi, çünkü "anasır-ı ittihat (unsurların birliği) fikrinden uzaklaşıldığına delalet ediyordu."

Meclis-i Mebusan'ın açış konuşmasını yapan II. Abdülhamid'e, "dillere saygı" konusunda özel ricada bulunan Rum mebusu Vasiliki

Efendi'ye, Ahmed Vefik Paşa'nın sesini yükselterek, "bir ülkede yalnızca bir ve aynı dilin olabileceğini, bunun da Kanun-i Esasi'de açıkça belirtildiğini" söylemesi, 9 Nisan 1877 tarihli *The Times* gazetesine yansımış, muhabir 'ulusal dil' diretmesini anlamakla birlikte Ahmed Vefik Paşa'nın yaptığı gibi Türkçenin, azınlıkların "gırtlaklarına zorla sokulmak" istenmesini eleştirmişti.

Arnavut kökenli 'Türk dilcisi'

Türk filolojisinin temelleri Mustafa Celaleddin Paşa ile atıldı. Asıl adı Constantin Borzecki olan bu Polonya asilzadesi, 1869 yılında nedense Fransızca *Eski ve Modern Türkler* adıyla bir kitap kaleme almıştı. Türklerin dünyanın en eski ve uygar kavimlerinden biri olduğu iddiasının ispata çalışıldığı bu eser yüzeysel etimolojik kanıtlarla cüretli sonuçlara vardığı için zamanında eleştirilmişti. Bu tezler I. Meşrutiyet kadrolarınca çok heyecanla karşılanmıştı. Arnavut kökenli Şemseddin Sami'nin ilk Türkçe ansiklopedi sayılan *Kamus-u Âlâm*'ı yazması Türk kimliğinin giderek bir üst kimlik olarak benimsendiğini gösteriyordu. "Kavmiyet ve ırkın birinci işareti, esası bütün fertlerin eşit olarak ortak malı, söylediği lisandır" diyen Şemseddin Sami'ye göre Anadolu'da meskûn halkın çoğunluğu Türk'tü, ancak Türkçe konuştuğu halde kendini Rum zanneden büyük bir topluluk etnik kimlik konusunda yanılıyordu. Ona göre bu insanlar Hıristiyan inancına mensup olmakla birlikte Türk ve Türkmen topluluklarının karışımıyla ortaya çıkan Batı Türk ailesi içinde görülmesi gereken bir gruptu. "Ne yazık ki bunların bir kısmı Ermeni ve bir kısmı da Rum Kilisesi'ne tabi bulunmakla ecdadlarının Ermeni ve Rumlarla hiçbir münasebeti olmadığını unutuyorlar, Rumluk ve Ermenilik davasına kalkışmak için kandırılıyorlar" der. Sami'nin teorisine göre Lazlar ve Çerkezler de soy bakımından Türk olmadıkları halde dil yoluyla Türkleşmekteydiler.

Arapça güzel lisandır

Abdülhamid ise "Arapça güzel lisandır. Keşke vaktiyle lisan-ı resmî Arapça olunsaydı. Hayreddin Paşa'nın sadareti zamanında [1878-1879] Arapçanın lisan-ı resmî olmasını ben teklif ettim. O zaman Said [Halim] Paşa başkâtip idi. O itiraz etti. Sonra Türklük kalmaz dedi. O da boş idi. Neden kalmasın? Bilakis Araplarla daha sıkı rabıta olurdu" diyerek tercihini Türkçülükten değil, İslamcılıktan yana yaptığını göstermekle birlikte, 19 Mayıs 1894'te çıkardığı genelge ile okullarda eğitimin Türkçe yapılmasını emreden kendisi oldu ancak bu, uygulamaya konulmadı.

Dil milliyetçiliğinde örgütlü ilk hareket 1908'de kuruluş beyannamesinde kendini "sırf ilim ile uğraşan" diye tanımlayan Türk Derneği'nin kuruluşu oldu. İttihatçıların kontrolündeki derneğin üyeleri arasında Ermeni Anton Tınğır ve Agop Boyacıyan gibi gayrimüslim İttihatçılar da vardı. Türk Derneği'nin en önemli figürlerinin Rusya Tatarı Yusuf Akçura Osmanlı Türklerinin en aydın tabakalarının dahi Türklerin nerelerde yaşadıkları, nasıl geçindikleri, nasıl konuştukları, ne düşündükleri, neler yaptıkları ve yapmak istedikleri hakkında sağlıklı bilgi sahibi olmadıklarından, hatta çoğu için Türklüğün hududunun Ankara ve Konya'nın pek ötesine geçmediğinden yakınıyordu.

Genç Kalemler Dergisi

II. Meşrutiyet sonrasında Selanik'te bir grup aydın tarafından çıkarılan *Genç Kalemler* dergisi Haziran 1909'da Manastır'da yayma başlayan *Hüsün ve Şiir* adlı derginin devamıydı. Son sayısı 29 Eylül 1910'da yayımlanan bu dergi 9. sayıdan itibaren *Genç Kalemler* adını aldı ve 33 sayısı boyunca Türkçe konusunda önemli yazılara yer verdi. Kültürel Türkçülüğün siyasi Türkçülüğe doğru evrilmesinde önemli bir köşe taşı olan dergide Kazım Nami (Duru) Bey'in "Türkçe mi Osmanlıca mı?" başlıklı

makalesine göre Osmanlı Türkleri Turan ailesinin bir parçası idiler ve mevcut dilın Osmanlıca olarak nitelenmesi yanlıştı. Kazım Nami'nin bu düşüncesi II. Meşrutiyet döneminin kültürel Türkçülerinin sıkça başvurdukları "siyasal aidiyet-etnik aidiyet" ayrımına dayanıyordu. Yani siyasal bağlılığı niteleyen "Osmanlılık"ın köklerinin Orta Asya'ya dayanan "Türklükle ve Türkçe ile ilişkilendirilemeyeceği" savunuluyordu.

Ehl-i Hilal ile Ehl-i Salip savaşı

Ömer Seyfeddin, 'Yeni Lisan' hareketinin başlangıcını oluşturan ünlü makalesinde millî bir lisan ile millî bir edebiyat vücuda getirmeyi hedeflediğini ilan etti. Siyasal Türkçülüğün ilk işareti olan makalede "Ehl-i Hilal ile Ehl-i Salip'in mücadelesinin sürdüğü", "dış düşmanların Osmanlı Türklüğü'nün son dakikalarını bekledikleri" belirtiliyordu. Ancak yazara göre daha da endişe verici olan "bin bir gayret ile 'Osmanlılık' bayrağı altında toplanmaya çalışılan Müslim ve gayrimüslim unsurların açık ya da gizli ihanetleri" idi. Tanzimat'tan itibaren Osmanlı aydınlarının temel sorunu imparatorluğu hızla parçalanmaya doğru götüren süreci durdurmaktı. Bu süreçte Yeni Osmanlılar ve ardından Jön Türkler dilin ulusal kimlikler üzerindeki rolünü fark etmiş ve uyrukları Osmanlı birliği altında tutmak için ortak bir kültürün tesisi yanında Türkçenin yaygınlaştırılması düşüncesine ağırlık vermişlerdi. Ancak bütün bu çabalar sonuç vermedi ve Bulgar, Sırp, Makedon ve Karadağ'da ayrılıkçı hareketler güç kazandı.

Fakat hiçbiri Osmanlı aydınlarını Arnavutluk'taki hareket kadar sarsmadı. Arnavutluk'un siyasi özerkliğini savunan Prizren Birliği (1880-1881) ve Peja Birliği'nin (1899-1900) girişimleri ile Arnavutçanın Latin alfabesi ile yazılması yaygınlaştı. Halbuki bu konuda Osmanlı yönetimi "Arnavut lisanının Latin hurufatı ile tahririne mesağ-ı şer'i olunmadığına dair" bir fetva bile

yayımlamıştı. Benzer bir hareketlenme Arabistan Yarımadası'nda da görülüyordu. Arap ulusçuları zengin Arap kültürünün Osmanlı yönetimi altında kaybolmaya yüz tuttuğu iddiasından hareketle Arap klasiklerinin yeniden basımına hız veriyorlardı. Bu açıdan bakıldığında Ömer Seyfeddin'in 'Osmanlıcılık' projesi ile ilgili umutsuzluğunu anlamak mümkündü. Seyfeddin'in deyimiyle esas mesele 'millî bir lisan' meydana getirmek, daha doğrusu dili Türkçeleştirmekti. İşin ilginç yanı Yeni Lisan Hareketi Balkanlar'da olumlu karşılanırken, merkezden eleştiri alıyordu. Köprülüzade Fuad Bey, Cenap Şahabettin, Süleyman Nazif, Yakup Kadri gibi isimler 'Yeni Lisan'ı alaya alarak böyle bir girişimin şimdiden ölü doğduğunu iddia ediyorlardı.

II. Meşrutiyet döneminin ilk Türkçü örgütlenmelerinden biri olan Türk Yurdu Cemiyeti, 31 Ocak 1911'de İstanbul'da kuruldu. Kuruluşuna şair Mehmed Emin Yurdakul'un öncülük ettiği bu dernekte Yusuf Akçura, Ahmed Ağaoğlu, Hüseyinzade Ali Turan ve Ahmed Hikmed Müftüoğlu gibi Rusya kökenli Türkçü aydınlar yer aldı. Şeyh Cemaleddin Afgani'den feyz alan Yurdakul, İslam'ın kavmiyet ve tecdid kavramlarına ilişkin fikirlerinden yararlanarak yeni bir senteze varmıştı. Yurdakul'un "Ben bir Türküm dinim cinsim uludur/Sinem özüm ateş ile doludur/İnsan olan vatanının kuludur/Türk evladı evde durmaz, giderim..." diye devam eden şiiri bir çeşit cihad tınısı içeriyordu. Derneğin yayın organı olan *Türk Yurdu*'nda yayımlanan yazıların en az yarısı dış Türklere dairdi.

Balkanlar'ın kopuşu

1908'den itibaren Haydarpaşa'daki Askerî Tıbbiye öğrencileri tarafından başlangıçta gizli bir cemiyet olarak temelleri atılan Türk Ocağı siyasal Türkçülükte yeni bir merhaleye denk düşüyordu. Müslüman Arnavutların 1912-1913 Balkan Savaşları sırasında,

Balkan İttifakı'na destek vermesi Osmanlı uyruklarının Müslümanlık temelinde birleştirilmesinin mümkün olduğu konusunda kuşkulara neden oldu. Savaşlar sonunda Anadolu'ya akan Türk asıllı göçmenler de ister istemez Türklerden oluşan bir devleti çağrıştırmaya başlamıştı. Resmen 22 Mart 1912'de kurulan Türk Ocağı, Hamdullah Suphi Tanrıöver'i başkanlığa getirdi. "Cemiyetin maksadı akvam-ı İslamiyye'nin bir rükn-ü mühimmi olan Türklerin millî terbiye ve ilmi, içtimai, iktisadi seviyelerinin terakki ve ilasıyla ırk ve dilinin kemaline çalışmaktır" diye açıklandı. Cemiyetin diğer bildirilerinde açıkça görüldü ki Tanzimat Dönemi, Osmanlıcı politikaların iflası yüzünden suçlanıyordu. Bu suçlamayı Kanunî Dönemi'ne ve Enderun Mektebi uygulamalarına kadar götürenler de vardı. Ahmed Hikmet Bey'e göre "Bu mektepte yetişmiş muharrir ve şairlerin çoğu devşirme çocuklarından ve Türk'ün gayri idiler." Tirebolulu Alp Arslan Bey'e göre ise Enderun mektebinin kuruluşu ile "Türklük duygusu büsbütün sönmüş, Türkçe kabalıkla yaftalanmıştı. Türkler de Türküm demeye sıkılıp, kendilerini başka soy arasında göstermeye başlamışlardı."

Türkçülük düşüncesinin büyük düşünürü Ziya Gökalp'e göre Tanzimat "Türklüğün üzerine aldatıcı bir örtü çekmek istemişti. Bütün unsurları Osmanlılık potasında meczetmeye çalışan bir kavimler mozaiğiydi bu: Özel bir dilden, tarihten ve kültürden yoksun bir Osmanlı Milleti. Hatta "Türklükle mübahat eden tek bir fert yoktu. Türk kelimesini ayıplı unvanlar gibi kimse üzerine almıyordu."

Ziya Gökalp'in dil planlamasında gayri Türk unsurların Türkçe sayesinde aynı millî potaya dahil edilmesi mümkündü. Gökalp'e göre "milleti teşkil eden fertler, bugün milletin lisanıyla mütekellim olanlar değildir, yarın bu lisanla konuşacak olanlardır. Mesela bugün Pomaklar Bulgarca, Girit'teki Müslümanlar Rumca konuştukları halde yarın Müslümanlığın tesiriyle Türkçeyi öğrenecekler

ve bugünkü lisanlarını terk edecekler" idi. "Vatan ne Türkiye'dir Türklere, ne Türkistan/Vatan büyük ve müebbed bir ülkedir: Turan" diye başlayan şiiri ile okuyucularını coşturan Gökalp daha sonra "Altun Destan", "Ergenenokon", "Kızıl Elma" ve "Kızıl Destan" adlı şiirleri ile ırka dayalı bir Türk birliğinin duygusal boyutunu geliştirdi. Ancak Gökalp'in milliyetçiliği kültürel bir milliyetçilikti, çünkü ona göre ulusal aidiyetler din, dil ve eğitim gibi kültürel unsurların üzerinde yükselebilirdi. Irka dayalı bir milliyetçilik ise saf ırk bulmanın mümkün olmadığı çağımızda pratikte imkânsızdı.

İttihat ve Terakki'nin Merkez Komitesi üyesi olan Ziya Gökalp, dil birliğini sağlamanın da kısa vadede güçlüğünü fark ederek, siyasal mücadelenin gücünü kesmek istemedi. Ve yüzyıllardır Türklerle bir arada yaşayan ve etnik köken itibariyle Türk olmayan Müslüman unsurların eğitim sayesinde zamanla Türkleşebileceklerini düşünmeye eğilimli oldu. Gökalp bu anlamda siyasal ulusçuluğun etnik azınlıkları asimile edebileceğini düşünüyordu. Ancak 1915 yılında İttihat ve Terakki hükümeti bir kanun çıkarıp Türkçe eğitimi zorunlu kılarak "millet-i hakimiye mensup olmayan efradı, millet-i hakimeye takrib (yakınlaştırma) ve "tebdile (dönüştürmeye) çalışma" konusunda önemli bir adım attı. Ama "tek dilli, tek etnisiteli" bir devlet yaratma projesinin ilk adımı kanlı 1915-1917 Ermeni Kırımı olacaktı.

Bir Macar icadı: Turancılık

Ziya Gökalp'in şiirindeki Farsça Turanî kavramı İran'ın İslamiyet öncesi dönemine ait *Avesta* metinleri ile Firdevsî'nin Şehnâme adlı eserinde boy göstermişti. 1830'larda, Ural-Altay dilleri üzerine çalışmalar yapan Macar dilbilimcilerince literatüre kazandırılan Turan, Turanî kavramları Ural-Altay, Fin-Ugor ve hatta Uzak Asyalı halkları kapsıyordu. Macar Turancılar 1910 yılında *Turáni Társaság*'ı (Turan Cemiyeti) kurmuşlar ve *Turán* dergisini çıkarmışlardı. Bir siyasi ideoloji olarak Turancılık kavramını ilk tanımlayan ise Macar oryantalisti Hermann Arminius Vambery idi.

Vambery, *Orta Asya'ya Yolculuk* kitabında (1873) şöyle diyordu: "Bir Türk hanedanı olarak Osmanlı İmparatorluğu, dinleri, dilleri ve tarihleriyle birbirlerine bağlı olan Türk halklarını bir araya getirerek Adriya(tik) kıyılarından Çin içlerine kadar güçlü bir imparatorluk kurabilirdi (...) Anadolululardan, Azerbaycanlılardan, Türkmenlerden, Özbeklerden, Kırgızlardan ve Tatarlardan oluşacak bir Türk bloğu, kuzey komşusuna (Rusya'ya) karşı bugünkü Türkiye'den (Osmanlı) daha dengeli durumda olurdu."

Halbuki 1830'larda Türkistan hanlarıyla kurulan diplomatik ilişkilerden söz edilen bir belgede 'Turan', Tatarların, Özbeklerin, Moğolların ve Türkistan halklarının ülkesi olarak tanımlanmıştı. Turan'ın içine Osmanlı Türklüğünün girmesi çok sonra olacaktı. Fransız Türkolog Léon Cahun 1873 yılında Paris'te toplanan Birinci Oryantalistler Kongresi'nde yaptığı konuşmada Orta Asya'da bir zamanlar kıyılarında Türklerin yaşadığı bir iç denizin olduğu, bu denizin kuruması üzerine Türklerin Avrasya'ya doğru göçe başladıklarını ileri sürmüştü. Cahun'u Türkiye'de meşhur eden ise 1896'da yayımladığı *Introduction à l'histoire de l'Asie* (Asya Tarihine Giriş) adlı kitabıdır. (1889-1893 arasında keşfedilmiş olan Orhun Yazıtları'nı meşhur eden bu kitabın kendisindeki nüshalarına Mustafa Kemal'in el yazısıyla notlar aldığı biliniyor.)

Ziya Gökalp, *Türkçülüğün Esasları* adlı eserinde "1896'da İstanbul'a geldiğim zaman ilk aldığım kitap Léon Cahun'un tarihi olmuştur. Bu kitap adeta Pantürkizm mefkûresini teşvik etmek

üzere yazılmış gibidir," diye yazmıştı. Vambery ve Cahun'un fikirleri, Rus Çarlığı tarafından sistematik baskıya uğramış 'Turanî' toplumlardan yetişmiş ve Osmanlı İmparatorluğu'na sığınmış aydınları etkilemekte gecikmedi. Hüseyinzade Ali'nin "Sizlersiniz ey kavm-i Macar bizlere ihvan/ Ecdadımızın müştereken menşei Turan" şeklindeki dizeleri Ziya Gökalp'te "Vatan ne Türkiye'dir Türklere, ne Türkistan/Vatan büyük ve müebbed bir ülkedir: Turan" dizelerine dönüşmüştü. Ancak bu hayalin bedeli ağır olacaktı.

Özet Kaynakça: Hüseyin Sadoğlu, *Türkiye'de Ulusçuluk ve Dil Politikaları*, Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2003; *Türk Ocakları Üçüncü Kurultay Zabıtları (1926)*, İstanbul, 1927; Masami Arai, "The Genc Kalemler and the Young Turks: A Study in Nationalism," *METU Studies in Development*, S. 12 (3-4) 1985, s. 197-244; a.g.y., *Jön Türk Dönemi Türk Milliyetçiliği*, Çeviren: Tansel Demirel, İletişim Yayınları, 2000; Hüseyin Çelik, *Genç Kalemler Mecmuası Üzerine Bir Araştırma*, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1995; Hüseyin Tuncer, *Türk Yurdu Üzerine Bir İnceleme*, Kültür Bakanlığı Yayınları, 1990; Münir Aktepe; "Türkiye'de Akademi Meselesi ve II. Abdülhamid'e Dil Akademisi Hakkında Sunulan Lahiya", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, S.8, Mayıs 1968, s. 22-28.

KARAMANLILAR VE PONTUSLULAR

Ağırlıklı olarak Aydın, Antalya, Adana, Hüdavendigâr (Bursa), Ankara, Kayseri, Tokat, Kastamonu, Konya, Sivas, Nevşehir, Niğde ve Göller Bölgesi'nde (Burdur-Isparta yöresi), Rumca bilmeyen, Türkçeyi kendilerine özgü bir ağızla konuşan, buna karşılık Grekçe (Yunanca) dua eden ve Grek (Yunan) harfleriyle yazan Ortodoks halk yaşardı. Bu halka Karamanlılar denirdi. Karamanlıca Osmanlıca, antik Yunanca ve Rumcanın bir karışımıydı.

Osmanlı Anadolu'daki Ortodokslara "Ortodoks milleti" dediği halde, kaynaklarda "zimmiyan-ı Karaman" adıyla ayrı bir topluluk olarak geçen bu grupların kökeni konusunda iki temel tez vardır. Yunan tarihçilerine göre, Karamanlılar antik dönemden beri Anadolu'da yaşayan ancak Bizans döneminde Hıristiyanlığı kabul eden Yunan kökenlilerdir. Bu tezin bir versiyonuna göre de Karamanlılar, Bizans döneminde, sınır boylarında yaşadıkları için Türk akıncıları ile sıkça temasta bulunan Grek asıllı savaşçı köylülerden ana dillerini unutanlardır.

Cami Bey ya da İzzet Ulvi gibi Türk Tarih Tezi'nin erken temsilcilerine göre, Karamanlılar, prehistorik dönemden beri Anadolu'da yaşayan Hititler, Kumuklar, Kumanlar ve Urartular gibi 'Türk' kavimlerin bakiyesiydi. Ünlü tarihçilerimizden Mehmed Fuad Köprülü'ye göre ise, Karamanlılar, ağırlıklı olarak Selçuklulardan önce Anadolu'ya gelen Hıristiyan Oğuz Türklerinin bakiyesiydi. Çok azı da, Müslüman Selçuklulardan Hıristiyanlığa geçenlerdi.

Bizans'taki Türk aileler

Gerçekten de, Heredot veya Strabon'dan gayet iyi bildiğimiz gibi, Anadolu'daki Yunan kolonilerinin tarihi M.Ö. 5-6 yüzyıllara kadar gider. Bizans kaynaklarında ise, Peçenek, Kuman ve Uz gibi Hıristiyan Türk boylarından gelen askerlerin yanı sıra, ayrıca 'Türkopol' diye adlandırılan Selçuklu Türkleri ve Anadolu Türkmenlerinden oluşan Bizans birliklerinden de söz edilir. Malazgirt'te Selçuklulara karşı savaşan Bizans İmparatoru Romen Diyojen'in ordusunda Hıristiyan Türklerin olduğu bilinmektedir. Yine on birinci yüzyıldan itibaren, Bizans kaynaklarında 'Türkopoulos' diye anılan Aksuhos, Maniakes, Kaloufes (Halife), Prosouch, Tziglognos, İsak, İsa, İlhan, Kutalmış gibi pek çok Türk ailesinin adına rastlanır. Osmanlı İmparatorluğu'nun kuruluş yıllarının önemli figürlerinden Gazi Mihal ve Evrenos Beylerin de aslen Hıristiyan Türklerden olduğu söylenir

Buna karşılık, 1437 tarihli Basel Konsili'ne sunulan Latince bir raporda, Anadolu'da yaşayan Hıristiyan din adamlarının sadece "Türk kâfirlerin kıyafetlerini giymekle kalmadıkları" onların dillerini de aldıklarından yakınılmaktadır. Rapora göre Yunanca, sadece ilahiler, İncil ve Resulün mektupları okunurken kullanılmakta, buna karşılık vaazlar Türkçe verilmekteydi.

Meram Bağları'na ziyaret

1473'te Gedik Ahmed Paşa ile birlikte Konya'nın Meram Bağları'na giden Gian-Maria Angiolello adlı seyyah, buradaki Rumların tamamen Türkçe konuştuklarını, dinsel törenlerinde kullandıkları kitaplarının da Arap harfleriyle ve Türkçe yazıldığını belirtmişti. Bu bilgi şaşırtıcıdır çünkü Karamanlılar Türkçeyi Arap harfleriyle değil Yunan harfleriyle yazarlardı. 1551'de İstanbul'a gelen seyyah Nicolas de Nicolay ise, Yedikule'deki Karamanlı cemaatinden bahseder. 1554-55 yıllarında Habsburg İmparatorluğu'nun

temsilcisi Ogier G. Busbecq'le birlikte İstanbul'a gelen seyyah Hans Dernschwam da Yedikule semtinde kendilerine Karamanlılar (Caramonos) denilen halkın ibadetlerini Rumca yaptıklarını fakat bu dili anlamadıklarını, yalnızca Türkçe konuştuklarını yazar. Bu bilgileri 17. Yüzyıl yazarları Evliya Çelebi ve Eremya Çelebi Kömürciyan da tekrarlar.

19. yüzyılda Karamanlılar arasında 'millî' bilinç çok düşüktü. Örneğin 1879'da Kapadokya'yı gezen Henry Tozer'e göre Karamanlılar Rusya'ya, Yunanistan'dan daha yakındılar. Yine çeşitli kaynaklara göre, Karamanlılara milliyetleri sorulduğunda 'Türk', 'Rum' veya 'Yunanlı' değil, sadece 'Hıristiyan' olduklarını söylerlerdi. Yüzyılın sonlarında iyice güçlenen milliyetçilik akımlarının etkisiyle, Nevşehir'deki Rum okullarında Karamanlılara Rumca öğretilmesi gibi 'kültürel Helenleştirme' çabalarına rağmen küçük bir azınlık dışında Karamanlılar Yunan milliyetçiliğine kayıtsız kaldılar. Bu kayıtsızlıkları yüzünden de Türk milliyetçiliğinin Fener Rum Patrikhanesi'nin etkisini kırma planlarında önemli rol oynadılar.

Pontuslular

Öte yandan kaynaklarda 'Pontuslular' ya da Pontuslu Rumlar diye anılan ve Rumcanın Romeika denilen bir diyalektini kullanan topluluğun, MÖ 4. yüzyıldan beri Karadeniz kıyılarında koloniler kuran Yunanlıların; bölgenin yerli halklarından olan Gürcülerin MS dördüncü yüzyılda Hıristiyanlaşmış kolları olan Tzanlar ile Lazların ve 1204 yılında Konstantinopolis'in 4. Haçlı Seferleri'ni takiben Latinlerin eline geçmesi üzerine Trabzon'a yerleşen Bizanslı soylu ailelerin karışımı olduğu sanılır. Bu gruplar bölgenin Osmanlı idaresine girdiği 1461 tarihinden sonra zorunlu göç ve zorunlu ya da gönüllü ihtida hareketlerine rağmen varlıklarını sürdürmüşlerdi.

15. yüzyıldan 18. yüzyılın son çeyreğine kadar Karadeniz havzasında yapılan ticareti, Müslümanlar ellerinde tutmuştu. Ancak 1774

tarihli Küçük Kaynarca Antlaşması'yla Rusya, Avusturya, İngiltere ve Fransa'ya verilen ticari imtiyazlar Müslüman unsurların aleyhine bir durum ortaya çıkardı. Bu dönemde Rus Çarı'nın himaye ettiği Rumlar, denizcilik ve tekne yapımında binlerce yıllık geleneğe sahip olmaları ve Batı dillerine yatkınlıkları ile uluslararası ilişkilerde Müslüman meslektaşlarına göre daha avantajlı konuma geçtiler.

1830'lardan itibaren Odessa ve Leipzig'de oturan Ermeni tüccarlarla İngilizlerin işbirliği ile açılan Trabzon-Tebriz hattı sayesinde iyice gelişen ekonomi, 1869'da Mısır'da Süveyş Kanalı'nın açılmasıyla Avrupa ile Basra Körfezi arasındaki yolun kısalması ve Rusların Avrupa-İran arasındaki ticareti kendi lehine çevirmek için Poti-Tiflis arasındaki demiryolunu tamamlaması gibi temel iki faktör yüzünden gerilemeye başladı. İş olanakları daralan ve kalifiye olmayan Müslümanlar köylerine dönerken, Rumlar (ve Ermeniler) bölgede kalmışlardı.

Ekonomide Rumlar ve Ermeniler

Örneğin 1880'lerde, Trabzon'da ihracatla uğraşan 32 tüccardan sadece üçü Türk, 16'sı Ermeni, 14'ü Rum'du. Üstelik sayıları 19 olan Türk tüccarlar fındık, tütün ve gıda maddeleri gibi iç pazara yönelik geleneksel ürünlerin ticaretini yapmaktayken Ermeni ve Rum tüccar arasında, sadece İran'a değil, İngiltere-Manchester'a mal gönderenler de vardı. İdare-i Mahsusa (Osmanlı gemicilik dairesi) ve *Deutsche-Levant Şirketi* dışında, tüm buharlı gemi şirketleri gayrimüslim temsilcilerle çalışıyordu. Bölgede faaliyet gösteren 14 büyük komisyoncudan üçü İranlı, biri İsviçreli, 10'u Rum ve Ermeni idi. 14 sigorta şirketinin temsilcisinin de 10'u Rum ve Ermeni idi. Aynı şekilde, bankacılık faaliyetlerinden en çok bu kesim yararlandığı için, bankaların personeli ağırlıklı olarak gayrimüslimlerden seçiliyordu. Örneğin 1898'de Trabzon Ziraat Bankası'nın müdürü Hanımoğlu Marios, denetçisi Paul Hristo,

veznedarı Honore Ponapace, muhasebecileri Agop Zaariff, Konstantin Artilaris ve Sylvio Lemi, kâtibi İbrahim Kavuksuyan, tahsildarı İstephan Hosbiyan adlı gayrimüslimlerdi.

Canik (Samsun) Sancağı'nda da benzer bir durum vardı. Andavallıoğlu Yuvanaki Efendi'nin özel bankasının kredi verdiği Rum tacirler, bölgedeki tütün bahçelerinin çoğunu ellerine geçirmişlerdi. Rum burjuvazisi esas olarak tütün ve fındık üretimi, kıyı taşımacılığı ile Rusya ve İran'la yapılan ticarette önemli roller oynuyordu. Samsun'da Theodore J.Arzoğlu, I.J. Marcopoli, J. Ioannides, J. Hekimyan, Y.A. Dervişyan yabancı şirketlerin temsilciliğini yaparken bir Osmanlı kuruluşu olan İdare-i Mahsusa'nın temsilcisi bile M. Sevastikoğlu adlı Rum'du. Aynı şekilde Giresun'da, Ordu'da Tirebolu'da pek çok Rum ve Ermeni acenta vardı. Müslümanlar ise hâlâ geleneksel iş kollarında çalışmayı tercih ediyorlardı.

Yunan Devleti ve *Megali Idea*

İster Pontuslu olsun, ister Karamanlı, isterse İstanbul ve Ege Rumları olsun, Osmanlı ülkesindeki Rumların 'millî' uyanışı, hem bu burjuva sınıfının ortaya çıkışıyla hem de 1821'de Osmanlı İmparatorluğu'ndan bağımsızlığını kazanan Yunan Devleti'yle ilintiliydi. Millî sınırları ancak 1832'de Avrupalı devletlerce tanınan Yunanistan, o tarihlerde Yunan Yarımadası ile Ege Denizi'ndeki Kiklad Adaları'nı kapsıyordu. Yunanca konuşanların ağırlıkta olduğu Girit, Ege Adaları, Epir, Teselya, Makedonya ve Trakya, Osmanlı İmparatorluğu sınırları içinde kalmıştı. 19. yüzyılın Yunanlı politikacılarının en büyük hayali bu toprakları Konstantinopolis (İstanbul) merkezli bir imparatorlukta toplamaktı. Bu bağlamda Yunan milliyetçilerinin 'Küçük Asya' dedikleri Anadolu toprakları neredeyse Yunanistan'ın öteki yarısı idi. Çünkü Anadolu'da 1,7 milyon Yunan asıllı yaşarken, aynı dönemde Yunanistan'ın nüfusu yaklaşık 2,6 milyon idi. *Megali Idea* adıyla anılan bu proje ileriki yıllarda da Yunan milliyetçiliğinin en

başat akımlarından biri oldu. Bu projenin en büyük taraftarı 1910'lardan itibaren birkaç defa Yunanistan Başbakanı olacak olan liberal çizgideki Elefterios Venizelos'tu. Ancak Venizelos planlarını gerçekçi tutarak, *Megali Idea*'yı Samsun'dan öteye uzatmamıştı. Nitekim bu görüşün Anadolu'daki temsilcisi, Samsun bölgesinden sorumlu Amasya Metropoliti Germanos Karavangelis'ti. Bu gruba tarih yazımında 'Birlikçiler' dendi.

Buna bir anlamda muhalif olan bir diğer akım ise esas olarak kilise hiyerarşisi içinde kalıp Ortodoks Patriği'nin liderliği altında Bizans'ın yeniden ihyasını hedefliyordu. 1204'te Konstantinopolis'in Latinlerin eline geçmesinden sonra ortaya çıkan Trabzon Rum İmparatorluğu'ndan dolayı Batum'a kadarki bölge bu projenin kapsamına giriyordu. Başını İstanbul'da ikamet eden Rum Ortodoks Patriği III. Yuvakim'in çektiği bu görüşün Anadolu'daki uygulayıcısı Trabzon Metropoliti Hrisantos Filippidis idi. Bu gruba ise tarih yazımında 'Bağımsızlıkçılar' deniyordu.

Birinci Dünya Savaşı sonrasında, Osmanlı İmparatorluğu'nun Rum tebaasının kaderini esas olarak bu iki grup arasındaki çatışmalar ile bu iki grupla Türk milliyetçiliği arasındaki çatışmalar belirleyecekti.

Özet Kaynakça: Stefanos Yerasimos, *Türk-Yunan İlişkileri: Mitler ve Gerçekler, Türk-Yunan Uyuşmazlığı*, Yayına Hazırlayan: Sedat Vaner, Metis Yayınları, 1989; a.g.y., "Pontus Meselesi", *Toplum ve Bilim*, 43/44 Güz 1988-Kış 1989, s. 35-76; Ahmet Halaçoğlu, "İngiliz Konsolosu Longworth'a göre Trabzon Vilayeti (1892-1898)", *Belleten*, LXVII, 250 (2003), s. 881-909; Faik Hurşit Günday, *Hayat ve Hatıralarım*, Çelikcilt Matbaası, 1960; *Armenian Pontus: The Trebizond-Black Sea Communities*, Yayına Hazırlayan: Richard G. Hovannisian, Mazda Publication, 2009; Sula Bozis, "Karamanlılar", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, c.4, Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı ortak yayını, 1994, s.458-459.

ARAP MİLLİYETÇİLİĞİNİN DOĞUŞU

Napolyon Bonapart'ın 2 Temmuz 1798'de İskenderiye'yi, bundan üç gün sonra da Kahire'yi ele geçirmesi sadece Osmanlı tarihinde değil Arap tarihinde de bir dönüm noktası olmuştu. Bir yazarın dediği gibi "Napolyon, Doğu prensesini bin yıllık uykusundan uyandırmıştı." Çünkü Napolyon yanında sadece askerleri getirmemişti, çeşitli disiplinlerden bilim adamlarını, kütüphaneler dolusu kitapları, bilimsel bir laboratuarı, matbaa gibi Batı icatlarını da getirmişti. Napolyon Mısır'da çok kısa kaldı ama 1801'de ayrılırken geride Avrupa kültürü ve Fransız İhtilali'nin düsturlarıyla tanışmış bir Mısır bıraktı. Öyle ki, 1816 yılında Mısır'da hemen hemen her okul kütüphanesinde Voltaire, Rousseau ve Montesquieu'nün fikirlerini anlatan eserler bulunabiliyordu.

Marunî-Dürzî çatışması

Kavalalı Mehmed Ali Paşa Dönemi'nde (1805-1849) özerk bir statüye kavuşan Mısır, Batı tipi modernleşme hamlelerinin Arap dünyasındaki en büyük sahnesi oldu. Ama Arap milliyetçiliği asıl Suriye ve Lübnan'da şekillendi; çünkü Osmanlıların 11. yüzyıldan beri bölgede var olan Batınî mezhebi (Şiîliğin İsmailiye kolundan) olan Dürzîlere dayanarak, kökleri 5. yüzyıla kadar uzanan bir Hıristiyan mezhebi olan Marunîlere karşı baskı kurma politikaları ciddi bir gerginlik kaynağı idi. Bu durum Batılı devletlerin Lübnan'ın iç işlerine karışması için uygun bir ortam yaratmıştı. Fransızlar Marunîleri, İngilizler Dürzîleri desteklediler

ve bölgede Osmanlıların kontrolü giderek zayıfladı. 1860'ta bazı Müslüman oğlan çocuklarının birkaç köpeğin üzerine haç bağlamalarıyla başlayan olaylarda Dürzîler 10 bin Marunî ile Rum Katolik ve Ortodoks Kilisesi mesubunu katlettiler. İstanbul, olayları bastırmak ve suçluları cezalandırarak düzeni sağlamak için bölgeye nüktedanlığı, güzel Fransızcası, şairliği ve salon adamlığıyla bilinen seçkin Tanzimat adamı Keçecizade Fuad Paşa'yı gönderdi. Paşa da düzeni sağlamakla kalmadı, bölgeyi hızla modernleştirmeye koyuldu. Lübnan dağlarını haritaladı, Baalbek'teki ünlü Roma Tapınağı'na giden yolu düzenledi.

Misyoner faaliyetleri

1861'de Marunîlere özerklik vererek Bekaa Vadisi ile kıyı bölgelerinde tekrar egemenlik kurmayı başaran Osmanlı yönetimi, 1866'da Beyrut'ta Protestan Yüksek Okulu'nun (sonradan Beyrut Amerikan Üniversitesi); 1875'te de Fransız Cizvit Okulu'nun kurulmasını önleyemedi. Üstüne üstlük bölgede Fransız Lazaristlerinin, Amerikan Protestanlarının, Rus Ortodoksların misyonerlik faaliyetleri ve okulları vardı. (İlk Lazarist misyoner okulu, Şam'da 1755'te açılmıştı.) Bu okullardan öğrenim dili Arapça olan Suriye Protestan Koleji Amerikan liberalizminin Arap dünyasına taşınmasında önemli rol oynadı. Başlangıçta eski Arap kültürüne dönmeyi ve Arapçaya hak ettiği yeri vermeyi hedefleyen kültürel Arap milliyetçiliği, Araplarca kurulan Beyrut Gizli Cemiyeti, Batılılarla bölgenin Müslüman ve Hıristiyan Arap aydınlarının ortaklaşa kurduğu Sanat ve Bilim Topluluğu, Doğu Topluluğu, Suriye İlim Cemiyeti gibi örgütler aracılığıyla giderek siyasallaştı.

Suriyeli şair İbrahim El Yazıcı 1868'de şöyle yazmıştı: "Uyan ey Arap ve ayağa kalk!" Halbuki 22 Mart 1873 tarihli *İbret*'te Namık Kemal "Arabistan halkı dini bakımdan Osmanlı'ya bağlı olduğu için onların ayrılmasından hiç korkulmaz!" diye yazıyordu.

Gerçekten de Robert Kolej'de eğitim görmüş Filistin eşrafından Yusuf El Halidi, Beyrutlu Marunî Halil Ganem (ki ikisi de 1878'de ilk Meclis-i Mebusan'da üyeydi), Suriye İlim Cemiyeti lideri kültürel Arapçı, siyasal Osmanlıcı, Hıristiyan Süleyman Bustani gibi şahsiyetleri düşününce Namık Kemal'e hak vermemek mümkün değildi. Ancak Arap dünyasında Yeni Osmanlıların bu iyi niyetli çağrısına kulak veren yoktu.

Abdülhamid'in Pan-İslamizmi

İmparatorluğu bir arada tutmak için İslam'ın birleştirici gücüne güvenen II. Abdülhamid'in Arap yanlısı politikaları ise iki farklı sonuç doğurmuş, bir yandan merkezin Arap çevreleri ile barışmasını sağlamış, bir yandan da siyasal İslamcılığın ilk nüvelerinin ortaya çıkmasına yardımcı olmuştu. Abdülhamid, 1877-1881 yılları arasında modernleştirmeci reformların öncüsü sayılan üç önemli devlet adamını Ziya Paşa, Ahmed Cevded Paşa ve Mithad Paşa'yı Şam'a vali olarak atamıştı. Bu kişiler Araplara sempati duymadıklarını gösteren bazı işaretlere rağmen (örneğin Ahmed Cevded Paşa'nın lügatinde "aşağılık Arap"tılar) Suriye'de önemli imar faaliyetleri, kurumsal atılımlar gerçekleştirilmişti.

1881'de İstanbul'daki Arkeoloji Müzesi'nin kurucusu ve müdürü Osman Hamdi Bey Lübnan'da Fenike ve Helenistik alanlarda kazılar yaptı. 1887'de Sidon'da kraliyet mezarı ve Büyük İskender'in lahdi bulundu. Fransız Şarkiyatçı Ernest Renan'ın yardımlarıyla Sidon'daki bazı Fenike tabletleri deşifre edildi. (Osman Hamdi Bey'e göre "bu yerlerin Arapların elinde olması çok acı bir şeydi.") Okuma yazma bilmeyen Arap ahali 1893'te açılan Mekteb-i Anbar'a kaydedildi. 1889'da Harbiye'de, 1896'da Mülkiye'de Arap şeyhlerinin oğulları için özel sınıflar açıldı.

Arapların siyasi temsili de önemli oranda artmıştı. 1877'de faaliyete geçen ilk Osmanlı Meclisi'ndeki 232 mebustan 32'si

Arap'tı. Üstelik Lübnan Sancağı mebus göndermesi için yapılan çağrıya uymamıştı. Aynı tarihlerde Arap İzzet Paşa Saray ikinci kâtipliğine, Suriyeli Naum Paşa Hariciye Nezareti Müsteşar Yardımcılığı'na, Selim Melhame Paşa Orman, Ziraat ve Maadin Nezareti'ne atanmıştı. Abdülhamid'in Arapları çok önemli görevlere ataması o kadar yaygın bir politikaydı ki, sonraları Araplar rejimin işbirlikçileri veya casusları olarak sürekli küçümseneceklerdi. Ayrıca Şeyh Ebul Huda, Medineli Şeyh Muhammet Zafir, Şeyh Esat ve Cemaleddin Afgani gibi kişilerin oluşturduğu 'Şeyhler Grubu' Yıldız Sarayı'nda padişaha Arap ve İslam siyaseti konusunda akıl veriyordu.

Frenkler mi Osmanlılar mı?

Kısacası o yıllarda, Arap milliyetçilerinin genelinin Osmanlı İmparatorluğu'nu zayıflatmak ya da parçalamak gibi niyetleri yoktu. Aksine devleti hem dinî hem de siyasî yönden güçlendirecek reformların yapılmasını hedefliyorlardı. En özgül talepleri eski Arap kültürünün canlandırılması ve Kuran'ın dili olduğu için kutsal sayılan Arapçanın resmî dil olması idi. Nitekim Jön Türkler'in 1890 tarihli Paris toplantısında Mizancı Murad'ın Arap katılımcılara bir Arap devleti kurma niyetlerinin olup olmadığını sorması üzerine Meclis-i Mebusan üyesi Beyrutlu Marunî Halil Ganem şöyle demişti: "Biz Araplar biliyoruz ki, eğer Frenkler ülkemize girerlerse, birkaç yıl içinde topraklarımız onların eline geçecektir ve ülkeyi diledikleri gibi yöneteceklerdir. Türklere gelince, onlar bizim dinimize inanırlar ve âdetlerimizi bilirler. Dört yüz yıllık yönetimleri boyunca bir santimetre mülkümüzü dahi almamışlardır. Arap aydınlarının ve ileri gelenlerinin ümmetlerinin Osmanlı çıkarları çerçevesinde yaşamasından başka bir isteği yoktur."

1908'de Meşrutiyet'in ilan edilmesi, ayrılıkçı talepleri biraz olsun geriletti. Nitekim Aralık 1908'de Paris'te kendilerine Suriye

Merkez Komitesi adını veren grup tarafından yayımlanan beyannamedeki en aşırı talep olan Arap vilayetlerine bir çeşit özerk statü tanınması fikri İstanbul'da Meclis-i Mebusan'daki Arap mebuslar arasında infial yaratmıştı. Hatta deklarasyonu kaleme alan Rashid Mutran'ın ailesinden dahi bu girişimi lanetleyenler olmuştu.

Türk-Arap monarşisi

Pan-İslamist Abdülhamid'in 1909'da tahttan indirilmesinden sonra iktidara yerleşmeye başlayan Pan-Turancı (Türkçü) İttihat ve Terakkicilerin reformları yerleştirmek amacıyla merkezi otoriteyi güçlendirmek için attığı adımlar Arapları kızdırmaya başlamıştı. Özellikle İttihatçıların Suriye'deki idari makamlara kendi adamlarını yerleştirmeleri ve buradaki okullarda, mahkemelerde ve idari birimlerde Türkçe kullanımını mecburi hale getirmeleri muhalefetin 'Arapçılık' hareketi etrafında toplanmasına neden oldu. Ancak bu dönemde bile Araplar arasında Osmanlı İmparatorluğu'na karşı takınılacak tutumda netlik yoktu. Örneğin 1909 yılında Paris'te kurulan El Cemiyyeti'l-Arabiyyeti'l-fetat (Genç Arap Cemiyeti) Arapları hem Osmanlı'nın hem de yabancıların egemenliğinden kurtarmak gibi radikal bir hedefe sahipken, yine 1909'da kurulan el-Kahtaniyye (Arapların ilk atası sayılan 'Kahtan'ın oğulları') adlı gizli örgüt, Osmanlı İmparatorluğu'nu Avusturya-Macaristan İmparatorluğu örneğindeki gibi ikili bir monarşi haline getirmeyi hedefliyordu.

"Ne Arabın yüzü! Ne Şam'ın şekeri!"

Örgütün kurucuları her ikisi de Osmanlı ordusunda görev yapan Çerkez asıllı Aziz Ali el Mısrî ve Cezayir asıllı Selim El Cezairî idi. 1909'da Adana'ya vali olarak atanan Cemal Paşa ile Aziz Ali arasında geçen şu konuşma o günlerde Arapların duygularını anlamamıza yardımcı olabilir:

"Arapların yerden göğe kadar hakları var. Siz Türkler, biz Araplar hakkında şimdiye kadar imhadan, aşağılamaktan, küçümsemekten başka ne yaptınız ki, İstanbul'da köpekleri çağırmak için "Arap!.. Arap!.. Arap!.." dersiniz. En karmaşık meseleleri izah için 'Arap saçı gibi' dersiniz. 'Ne Arabın yüzü! Ne Şam'ın şekeri!', tabiri daima kullandığınız sözlerdendir. Şairinizin 'Şam'dan çıktığım akşama, dedim Şam-ı Şerif' mısraı en beğendiğiniz kinayelerdendir. Bütün bunlar yetmiyormuş gibi, Meşrutiyet'ten sonra bilhassa Arapları aşağılamak için Bağdat ve umumiyetle Irak bölgesinin yıkıcı [Moğol hükümdarı] Hülagü'nün neslinden bir ahlaksız Tatarı, Şam ordusuna müşir [mareşal] tayin ettiniz. Arapların Tatarlar aleyhindeki öfke ve kinini bilmez değilsiniz. Hal böyle iken, Osman Paşa'yı 5. Ordu Müşirliği'ne göndermek, Arapları tahkir etmekten başka şeye yorulmaz..."

Aziz Ali böyle diyordu ama Meclis-i Mebusan'ın Arap üyeleri örneğin, Filistin'e Yahudi göçü gibi önemli bir konuda ya da Fırat üzerinde İngiliz Lynch Şirketi'nin vapur işletmesi gibi ikincil konularda hâlâ milliyetçilikten uzak bir tavır sergiliyorlardı. Kısacası o yıllarda henüz ortak bir Arap tavrından söz etmek mümkün değildi. Ancak 1911 Trablusgarp ve 1912-1913 Balkan Savaşları (daha doğrusu hezimetleri) bir dönüm noktası oldu.

Dört bir yanda ayaklanmalar

Aslında 1911 Trablusgarp Savaşı, ilk başlarda Arapların eski nefretleri bir kenara bırakıp merkezin etrafında toplanmalarına neden olmuştu. Dürzî lider Şekip Aslan'ın yurtsever çağrıları kısa sürede ses vermiş, Irak ve Suriye'deki kabileler, Cezayirli ve Tunuslu göçmenler askere yazılmak üzere kışlaların önüne yığılmıştı. Ama bu birlik duygusu kısa sürdü, eski gerginlikler tekrar su yüzüne çıktı ve önce Havran ve Doğu Ürdün'de yaşayan Dürzîler ayaklandı. Bunu Yemen'de Zeydî (Şiîliğin bir kolu) İmam Yahya ayaklanması ile Suriye'deki Bedevi ayaklanması izledi. Trablusgarp'ın

kaybedilmesiyle Osmanlı İmparatorluğu, Araplar için güvenli bir şemsiye olma niteliğini yitirmiş görünüyordu. Araplar yeni bir hâmî arama çabalarına hız vermişlerdi.

1912'de Mısır'da İngilizlerin göz yummasıyla Suriye'den kaçıp Kahire'ye yerleşen Arap milliyetçileri tarafından Osmanlı İdaresi Adem-i Merkeziyet Cemiyeti kuruldu. Örgüt adından da anlaşılacağı gibi Osmanlı liberali Prens Sabahaddin'in 'adem-i merkeziyetçi' fikirlerinden etkilenen kişilerce kurulmuştu. Balkan Savaşları'nda uğranan başarısızlıklar Halifeliğin elden gideceği korkusunu iyice arttırınca, Mısır Hıdivi İzzet Paşa, Mekke Muhafızı Şerif Hüseyin, Libya lideri Şeyh Senusi ve Necd bölgesi liderlerinden İbn Reşid arasında ilk anlaşma yapıldı. Savaşın mali yükünün Araplara yükleneceği korkusu Arap milliyetçilerini İngilizlere ve Fransızlara yaklaştırıyordu. 1909'da kurulmuş olan gizli El Fetat (Genç Araplar) Cemiyeti'nin öncülüğünde Osmanlıcı ancak Prens Sabahaddinci Araplar 18-24 Haziran 1913'te Paris'te bir 'Arap Kongresi' topladı. (Paris, daha önce İttihatçılar ve Kürt milliyetçileri için olduğu gibi Arap milliyetçilerinin de başkenti idi.) Kongreden bir hafta önce Arap kökenli Mahmud Şevket Paşa şüpheli bir suikasta kurban gitmişti.

1913 Paris Arap Kongresi

Çeşitli yollarla kongreyi engellemeye çalışan İTC bunu yapamayınca cemiyetin umumi kâtibi Mithad Şükrü (Bleda) ile birkaç kişiden oluşan bir heyeti Paris'e gönderdi. Uzun tartışmalardan sonra taraflar bir anlaşma sağladılar. Kongre Heyeti Başkanı sıfatıyla Abdülkerim el-Halil ile İTC adına Dahiliye Nazırı Talât Bey tarafından imzalanan anlaşmanın maddeleri şunlardı: 1. Arap vilayetlerinde ilk ve ortaöğretim Arapça olarak yapılacak, yüksek öğrenim ise bölgede çoğunluğun dilinde yapılacaktır. Ortaöğretimde Türkçe zorunlu ders olarak okutulacaktır. 2. Vali dışında diğer

tüm ileri gelen devlet görevlileri Arapça bilmek zorunda olacaktır. 3. Askerler memleketlerine yakın yerlerde askerlik yapacaklardır. 4. Vilayetlerdeki yerel meclislerin kararları her şart altında geçerli ve yürürlükte olacaktır. 5. Osmanlı İmparatorluğu'nda kurulacak her hükümetin kabinesinde en az üç bakanlığın Araplara verilmesi prensip olarak kabul edilmiştir. Buna ek olarak bakanlıklarda, müsteşar ve danışman olarak bir kısım Arap görevlendirilecektir. 6. Araplar arasından en az beş vali ve on mutasarrıf tayin edilecektir. Ayrıca Adliye ve İlmiye sınıfına emsalleri ölçeğinde Arap tayin edilecektir. 7. Meclis-i Ayan'da her Arap vilayeti için ortalama ikişer temsilci tayin edilecektir. 8. Her Arap vilayetinde kararlaştırılan noktalara yabancı danışmanlar atanacaktır. Bu danışmanların görev ve selahiyetleri özel bir kanun ile belirlenecektir. 9. Vilayetlerdeki bayındırlık işleri yerel idarelere bırakılacaktır. 10. Resmî işlemlerin Arap vilayetlerinde Arapça yapılması prensip olarak kabul edilmiştir.

Ve tutulmayan sözler

Ancak İttihatçılar aynen 1908-1914 arasında Ermenilere yaptıkları gibi, Araplara verdikleri sözleri de tutmadılar. Kongre Başkanı Abdülhamid Zöhravi Ayan Meclisi üyeliğine atandığı halde İTC antlaşmanın diğer koşullarını uygulamayınca Arap milliyetçiliği ayrılma yolunda harekete geçti.

Bağımsızlık mücadelesinin askerî kanadını 1909'da El Kahtaniyye'yi kuran Aziz Ali El Mısri ve Selim El Cezairî tarafından kurulan El Ahd (Yemin) adlı örgüt oluşturuyordu. Bazı kaynaklara göre sadece 500 kadar üyesi olan El Ahd'ın da hedefi bir Türk-Arap monarşisi idi ve örgüt İstanbul'daki Hilafet Makamı'na bağlıydı. Dahası, esas görevini İstanbul'u Batılı güçlere karşı korumak olarak belirlemişti. Ancak İstanbul'un tepkisi sert oldu, çünkü örgüt aslında II. Abdülhamid döneminde başlayan

ancak İTC tarafından sert biçimde uygulanan Türkleştirme politikalarına karşı çıkıyordu. İttihatçıların özellikle Suriye'de devlet kadrolarına yandaşlarını yerleştirmesi, Türkçenin resmî dil ilan edilmesi gibi uygulamaları Araplardan büyük tepki görmüştü. Aziz Ali Mısri, İstanbul gizli polisi tarafından 9 Şubat 1914 günü Tokatlıyan Oteli'nde tutuklandı ve kısa bir yargılamadan sonra idama mahkûm edildi. Gerçi daha sonra İngilizlerin araya girmesiyle idam cezası affedildi ancak bu olay, Arap milliyetçilerinin gözünde İttihatçıların tüm itibarını kaybetmesine neden oldu. İttihatçılar bununla da kalmadılar, bölgeye Cemal Paşa'yı atadılar. Cemal Paşa'nın Suriye ve Lübnan'da izlediği politikalar, Arap milliyetçiliğini ayrılıkçı çizgiye hızla taşıdı.

Özet Kaynakça: Hasan Kayalı, *Jön Türkler ve Araplar. Osmanlı İmparatorluğu'nda Osmanlıcılık, Erken Arap Milliyetçiliği ve (1908-1918),* Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1998; *İmparatorluk Mirası. Balkanlar'da ve Ortadoğu'da Osmanlı Damgası*, Yayına Hazırlayan: L. Carl Brown, İletişim Yayınları, İstanbul, 2000; Ömer Kürkçüoğlu, *Osmanlı Devleti'ne Karşı Arap Bağımsızlık Hareketi*, Ankara Üniversitesi Yayınları, 1982; Selim Deringil, *The Well-Protected Domains: Ideology and the Legitimation of Power in the Ottoman Empire 1876–1909*, London, 1998; Abdülaziz Duri, *The Historical Formation of the Arab Nation*, London, 1987; Ali Bilgenoğlu, *Osmanlı Devletinde Arap Milliyetçi Cemiyetleri*, YARMH Yayınları, 2007.

SÜRGÜNLER DİYARI TRABLUSGARP

Trablusgarp, Osmanlı İmparatorluğu'na 1559'da bağlanmış ve Akdeniz'deki üç Garp Ocağı'ndan ikincisi (birincisi Cezayir'de, üçüncüsü Tunus'tadır) Trablusgarp'ta oluşturulmuştu. Trablusgarp bugünkü Libya'yı oluşturan üç bölgeden biriydi. Diğer bölgeler Bingazi ve Sirenayka idi. Bu üç bölge Trablusgarp Beylerbeyliği'ne bağlanmıştı.

Bölge uzun süre 'Dayı' denen yerel beylerle yönetildi ama bu beylerin gerektiğinde birbirlerine karşı Avrupalılarla işbirliği yaptığı fark edilince, bölgenin idaresi ve güvenliği için merkezden asker gönderildi. Ağırlıklı olarak Aydın, İzmir, Manisa, Muğla gibi Batı Anadolu'dan devşirilen bu levendlerin ve yeniçerilerin evlenmeleri yasaktı. Ancak bu yasak zamanla delindi ve Türk-Arap-Bedevi karışımı Kuloğulları denen toplumsal kesim ortaya çıktı.

Bölgeyi 134 yıl yöneten Kuloğullarından Karamanlılar Hanedanı, 1830'da Fransa'nın Cezayir'i işgal etmesi sırasında güçsüzleşince, 1835'te Trablusgarp, Bingazi ve Sirenayka doğrudan İstanbul'a bağlandıysa da Guma ve Abdülcelil aşiretlerinin yerel bağımsızlığı devam etti, Ticanî ve Vahabî hareketleri de İstanbul merkezli Hilafet'e uzak durdular.

Tanzimat Dönemi'nde devletin diğer bölgeleri gibi bu bölge de modernleşme hamlelerine sahne oldu. 1864'te vilayet olan Trablusgarp'ta belediye teşkilatı kuruldu, evlere borularla su getirildi, kuyular açıldı, posta-telgraf idaresi kuruldu, bir ziraat okulu ve 160 kadar ilkokul açıldı, ilk matbaa kuruldu ve Türkçe-Arapça

Trablusgarp adlı gazete yayımlanmaya başladı, Trablus ve Bingazi limanlarının temelleri atıldı, dut ağaçları dikilerek ipekçilik geliştirilmeye çalışıldı.

İtalya'nın Arz-ı Mev'ud'u

Osmanlı İmparatorluğu 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan yenik çıkınca, Akdeniz'deki Osmanlı nüfuz alanları Avrupalı güçlerin tasallutuna uğradı. Fransa, 1881'de Tunus'u, İngiltere 1882'de Mısır'ı işgal ederken, siyasi birliğini ancak 1871'de kuran İtalya da gözünü Trablusgarp'a dikmişti. Daha 1830'lu yıllarda İtalyan milliyetçiliğinin babası G. Mazzini, Trablusgarp ve Bingazi'yi "İtalyanların vaat edilmiş toprakları" (Arz-ı Mev'ud) olarak tarif etmişti.

Abdülhamid'in bölgeye özel ilgi göstermesi bu dönemde oldu. Trablusgarp'a Ahmed Rasim Paşa adlı yetkin ve çalışkan bir yönetici gönderildi. Abdülhamid yaverlerinden Sadık El Muayyed, 1886 ve 1895'te, yaklaşık 50 yıldır bölgede etkili olan Senusiyye Tarikatı'nın şeyhi Ahmed Senusi'yle işbirliği yolları aradı. İlişki ancak 1908'den az önce kurulabildi fakat uzun soluklu oldu.* Şazeliliğin bir kolu olan Medeniye Tarikatı'nın lideri Şeyh Muhammed Zafir, 'danışman' olarak İstanbul'a çağrıldı. (Şeyh ve ailesi uzun süre Beşiktaş'taki Ertuğrul Tekkesi'nin harem dairesinde oturdu.) Bölgenin diğer önde gelenlerine unvanlar, nişanlar verildi, çocukları 1894'te İstanbul'da açılan Aşiret Mektebi'ne alındı.

Bedevi Hamidiye Alayları

Düzenli askerliğe alışkın olmayan Bedevilerden ve Kuloğullarından Hamidiye Alayları oluşturuldu, halka askerî eğitim verildi. Trablus'tan Selum'a kadarki sahil şeridinde silah depoları kuruldu. Gerçi bir ara fazlaca başına buyruk olan Kuloğullarının Hamidiye Alayları'na alınmasının yasaklanması veya resmî

* Şeyh Senusi 1920'de Anadolu'ya geçti ve Millî Mücadele'ye katıldı.

yazışmaların Türkçe yapılması gibi uygulamalar yüzünden yerel güçlerle merkezî güçler karşı karşıya geldilerse de Abdülhamid 'ceza-ödül' taktikleriyle durumu kontrol altında tutmayı başardı. Ancak, uluslararası durum İstanbul'un aleyhine hızla değişiyordu.

Habeşistan'ı (bugün Etiyopya) sömürgeleştirmeye çalışırken, 1896'da Etiyopyalılara yenilen İtalya kendisine yeni bir sömürge ararken, kıdemli emperyalistler Fransa ve Britanya, 1904'te El Cezire Konferansı'nda Trablusgarp'ı İtalya'nın imtiyaz bölgesi olarak tanımıştı. Osmanlı İmparatorluğu'nun güçsüzlüğünden yararlanan İtalya bölgede ekonomik açıdan egemen olmaya başladı. Abdülhamid Avrupa ülkeleriyle zıtlaşmamak için İtalyanların 'barışçı ekonomik sızma' harekâtına karşı çıkmadı, bunun yerine bölgede reformlar yaparak halkın gönlünü kazanmaya çalıştı. Vergi sisteminde düzenlemelere gidildi ve o güne dek vergiden muaf olan Kuloğullarının ayrıcalığı kaldırıldı. Trablus'ta Ziraat Bankası'nın şubesi açıldı ve çiftçilere kredi verildi. Yine Trablus'ta ticaret odası açıldı, köle ticareti yasaklandı.

Fizan'ı nasıl bilirsiniz

II. Abdülhamid Dönemi'nde (1876-1909) Trablusgarp Vilayeti, siyasi muhaliflerin, Arnavut, Rum, Bulgar komitacılarının, başarısız yöneticilerin, muhalif tarikat şeyhlerinin, eşkıyaların ve daha nice istenmeyen insanın gönderildiği bir sürgün yeriydi. Aslında bölgeye gönüllü olarak gelenler de bir çeşit sürgün psikolojisi içinde yaşardı.

Siyasi sürgünlerin bir kısmı daha Trablusgarp'a varamadan, kimi karaya ayak bastığında, kimi zindandaki ilk aylarında, kimi kaçarken son nefesini verdi. Kimi kaçmayı başardı, sonra bölgeye gönüllü olarak geri döndü, kimi affedilip başka bölgelere atandı, kimi 20 yıl affedilmeyi bekledi.

Sürgünler için en korkunç yer Fizan'dı, çünkü Fizan'dan kaçmak adeta imkânsızdı. Öyle ki, bazı sürgünler deniz kenarındaki

Trablusgarp'ta veya Bingazi'de kalabilmek için can düşmanları Abdülhamid'in şerefine "Çok yaşa!" diye bağırmaktan kaçınmazlardı. Fizan, Büyük Sahra'nın Libya ile bağlandığı 900 bin kilometrekarelik bölgeydi. Fizan'ın merkezi olan Murzuk Kasabası, Trablusgarp'a, 900, Bingazi'ye 1.500 kilometre uzaktı.

Yarı sürgün olarak gönderildiği Gat ve Fizan'da kaymakamlık yaptığı yıllarda, bölgenin sosyo-kültürel dokusundan jeolojik dokusuna, ikliminden siyasasına kadar her konuda olağanüstü zenginlikte gözlemlerini kaleme alan Cami Baykut'a göre 19. yüzyılda 30 kilometrekare başına bir kişinin düştüğü Fizan'a ulaşmak için deve sırtında 45 gün yolculuk yapmak gerekirdi. Akreplerin, çıyanların, zehirli yılanların kol gezdiği çölde geceleri ısı sıfırın altına düşer, gündüzleri 50 dereceye çıkardı. Su bulmanın imkânsız olduğu Fizan yolunda Bedeviler biraz deve sütü ve bir avuç hurmayla karınlarını doyururlardı.

Ünlü sürgünler

Fizan sürgünlerinden en ünlüsü Askerî Tıbbiye öğrencisi iken 1889'da İttihat ve Terakki Cemiyeti'ni kuran dört kişiden biri olan Abdullah Cevded'di. 1895'te Abdülhamid'e muhalefet suçundan tutuklanarak Trablusgarp'a gönderilen Abdullah Cevded, Abdülhamid'in yufka yüreği sayesinde, kısa bir hapislikten sonra Trablus Merkez Hastanesi'nde göz hekimliği yapmış, hastane yakınlarındaki evinde diğer sürgünlere hürriyetçi şiirlerini okumuştu. Ancak Fizan'a gönderileceğini haber alınca, 1897 yazında bir maltız kayığı ile Osmanlı İmparatorluğu'nun Trablusgarp'taki varlığının sembolü olan köhne Muzaffer korvetinin gözünün içine baka baka önce Tunus'a, oradan da Avrupa'ya kaçmıştı.

Bir başka Libya sürgünü, 1890'larda Trablus'ta İstinaf Mahkemesi Reisliği yapan Hacı Mustafa Raşid Bey idi. Sürgün nedeni, Yıldız Sarayı'nda mabeyn kâtibi olarak çalışırken, Çerkez tarihini

yazmaya kalkmasıydı. Bilindiği gibi, Abdülhamid'in büyük kardeşi sabık padişah V. Murad'ı hapis olduğu Çırağan Sarayı'ndan çıkarıp tekrar tahta geçirmek isteyen Ali Suavi'nin işbirliği yaptığı kişilerin arasında Saray'daki Çerkez kadınların olması yüzünden Abdülhamid'in Çerkezlere karşı ciddi bir alerjisi vardı. Ali Suavi Olayı'ndan yedi yıl sonra Kahire'de bir Çerkez Cemiyeti kurulmuş, Hacı Mustafa Raşit Bey de bu cemiyetle ilişki kurmuştu. Durumu haber alan Abdülhamid Raşid Bey'i beş değişik yere sürdükten sonra Trablus'a İstinaf Mahkemesi Reisi olarak göndermişti.

5 Aralık 1896'da İstanbul'dan kalkan Canik vapuru ile Libya'ya gönderilen Hacı Ahmed Efendi'nin suçu ise Abdülhamid'i devirmek için komite kurmaktı. Komitenin üyeleri arasında İstanbul Merkez Kumandanı Müşir Kazım Paşa, Ayan Meclisi üyesi Kürt Seyid Abdülkadir, Numune-i Terakki Mektebi Müdürü Nadir Bey de vardı. Nadir Bey sarhoşlukla ağzından birkaç söz kaçırınca, Abdülhamid'in hafiyeleri olayı derhal Yıldız'a bildirmiş, Hacı Ahmed Efendi, Trablusgarp'ın yolunu tutmuştu. Yanında Kocamustafapaşa'daki Bedevi Tekkesi Şeyhi Naili Efendi ile Humus'a sürülen kardeşi Hakkı Bey ile Bingazi'ye sürülen diğer kardeşi Yümni Bey de vardı. Bu ailenin suçu da Jön Türkler'le ilişki içinde olmaktı. İleride başka tekke şeyhleri de sürgüne yollanacaktı. Yani, Trablusgarp'ta İslam birliği için Senusilerle, Medeniyelerle ilişki kurmak için canla başla çalışan Halife-Padişah, yanı başındaki İslamcılarla pek iyi geçinemiyordu.

Şeref Yolcuları

Trablus sürgünleri arasında Trablusgarp'a Şeref vapuruyla geldikleri için başlangıçta 'Şeref Yolcuları', bir süre sonra 'Şeref Kurbanları', kurtuluşlarından sonra da 'Şeref Kahramanları' diye anılan grup ise hakkında en çok bilgi sahibi olduğumuz sürgünler. Babası Sadullah Koloğlu, 1947-1948 arasında Libya Başbakanı

olan tarihçi Orhan Koloğlu'na göre (ki ailenin soyadı Kuloğullarından geliyor) çoğunluğu Tıbbiye Mektebi öğrencisi olan 77 kişi, 28 Ağustos 1897'de Şeref vapuruna bindirilmiş, ambara doğru yürürken güverte üstünü dolduran sırmalı nişanlı subaylara "Yuha!" diye bağırmışlardı. Çoğu padişaha bağlı memur ailelerinin çocuklarının çektiği bu "Yuha" saltanatın sona ermekte olduğunun bir işaretiydi.

Yol boyunca Abdülhamid'in sadık bendesi Erzincanlı Miralay Mustafa Bey, sürgünleri davalarından vazgeçirmek için uğraşmış, pişman olanların padişaha telgraf çekerek aflarını istemeleri teşvik edilmişti. Bu ve benzeri olaylar yüzünden sürgünler affedilecekleri umudunu içlerinde taşımışlardı. Ancak bu sefer padişah kararlı çıkmış, yolculuk Trablus'ta bitmişti. Padişahın kararına göre 77 kişiden sekizi Trablus'ta kalacak, 69'u Fizan'a gönderileccken, sonunda çölün kanunu padişahın iradesine galebe çalmış, sürgünleri götürecek develer temin edilemediği için Şeref Kurbanları Trablusgarp'ta kalmışlardı.

Şeref Yolcuları dokuz aylık baskı ve beyin yıkama faaliyetinden sonra 21 Haziran 1898 günü valinin huzurunda "Bundan böyle padişaha sadakatle hizmet edeceklerine, fesatlarla meşgul olmayacaklarına, herhangi bir şekilde firar ederek Avrupa'da kötü yayınlar ile uğraşanlara katılmayacaklarına Vallah ve Billâh!" diye yemin ettiler ve "Padişahım çok yaşa!" diye bağırdılar. Rivayete göre bazıları "Padişahım baş aşağı!" diye bağırmıştı. Sürgünlere eski rütbeleri verildi, asker olanlar orduda, mülkiyeliler vilayette, tıbbiyeliler hastanelerde çalışmaya başladı. İttihat ve Terakki'nin 7. Gizli Şubesi oluşturuldu. 1898'de İttihatçı yayınlar *Menfa* ve *Hatıra* basılmaya başladı.

Şeref Yolcuları'nın Trablusgarp'a adım atmalarından 11 yıl sonra aynı nesilden İttihatçı subaylar Makedonya dağlarında çektikleri "Yuha!" sonucu Abdülhamid'e ikinci kez Meşrutiyet'i ilan ettirdiklerinde, Trablusgarp'takilerin çilesi bitti. 198 Jöntürk, 9

Ağustos 1908 sabahı, Fransız Millî Marşı *Marseillaise* ve değişik Türk marşları eşliğinde İstanbul'a doğru yola çıktılar. Çok değil üç yıl sonra, onları uğurlayanlar da benzer bir yolculuğa çıkacaktı.

İttihatçıların rehaveti

23 Temmuz 1908'de Meşrutiyet'in ikinci kez ilanından sonra ortaya çıkan kargaşadan yararlanan Avusturya-Macaristan İmparatorluğu 5 Ekim 1908'de Bosna-Hersek'i ilhak etmiş, Osmanlı İmparatorluğu 2,5 milyon altın emlak bedeli karşılığında bu ilhakı sineye çekmiş, 1878'den beri özerk olan Bulgaristan bağımsızlığını ilan etmiş, Yunanistan, Girit'i ilhak etmek için tekrar harekete geçmişti. Bunlar İtalya'yı da cesaretlendirmişti.

Roma'daki Osmanlı Askerî Ataşesi'nden İtalyanların savaş hazırlıklarına başladığı haberleri geldiğinde, İttihatçılar İtalyanların Trablusgarp'ı işgal edeceklerine çok ihtimal vermediler çünkü çok masraflı olacak böyle bir harekâtı millî birliğini yeni kurmuş olan İtalya'nın kaldıramayacağını düşünüyorlardı. Savaş başlarken Roma Büyükelçisi olan Sadrazam İbrahim Hakkı Paşa ise, devletler hukuku ilkelerine güveniyordu. O kadar ki, İtalyanlar 23 Eylül 1911'de Osmanlı İmparatorluğu'na Trablusgarp'ın teslimi için nota verdiklerinde bile İstanbul'daki İtalyan Elçiliği'nde briç oynamaktaydı. İddialara göre notanın zarfını briç partisini bitirdikten sonra açmıştı.

29 Eylül 1911 günü İtalyan donanmasına ait iki gemi, Derne şehrini topa tutmuş, yöneticiler İstanbul'a akıl danışırken, Trablus'a karşı taarruza geçilmişti. Osmanlı birliklerinin büyük bir bölümü Yemen'deki bir isyanı bastırmakla görevlendirildiği için o sırada bölgede sadece beş bin kişilik bir kuvvet vardı. Trablusgarp'ın savaşçı valisi İbrahim Paşa ise birkaç ay evvel görevden alınmıştı. Başlangıçta 23 bin kişi olan ancak zaman içinde 100 bin kişiye kadar ulaşan İtalyan ordusunun havadan ve denizden yürüttüğü bombardıman başsız kalan halkı da askerleri de paniğe soktu. Halk

iç bölgelere doğru kaçarken, askerler de kışlalara sığınmıştı. Tarihteki ilk hava bombardımanıydı bu. 20 Ekim'e kadar Tobruk, Derne ve Bingazi peşpeşe İtalyanların eline geçti.

Düşman kardeşler

O sıralarda Binbaşı olan Enver Bey Berlin'de askerî ataşeydi. Trablusgarp'ın işgalini duyunca Berlin'den koşup gelmiş, Trablusgarp'a hareket etmişti. Kıdemli Kolağası Mustafa Kemal (Atatürk) Bey de Trablusgarp'a gidenler arasındaydı. Seyahat sırasında kurmay binbaşılığa terfi eden Mustafa Kemal, Mısır'da hastalanmış, İskenderiye'de 15 gün kadar hastanede yattıktan sonra, Nuri (Conker) ve Fuad (Bulca) beylerle buluşup, Tobruk'taki Osmanlı karargâhına ulaşmıştı. Mustafa Kemal'in Trablusgarp'a ikinci gelişiydi bu. İlk olarak İttihat ve Terakki'nin Selanik Komitesi üyesi olarak 1 Ekim 1908'de gelmişti. Geliş nedeni, 1908'de Meşrutiyet'in ilanından sonra birbiriyle çatışan grupları kontrol altına almak, yerel güçlerden milis kuvvetleri oluşturmaktı. Tahminen 2,5 ay sonra bölgeden ayrılan Mustafa Kemal, 1909'daki İTC Kongresi'ne Bingazi veya Trablusgarp delegesi olarak katılmıştı. Trablusgarp'a ikinci gelişi sırasında yanında 'fedai' olarak tanınan kişilerin bulunmasını eleştiren Rauf (Orbay) Bey'e Mustafa Kemal, "Ömer Naci ile eski dostluğumuz var. Sohbetinden hoşlanırım. Ama hiçbiri ile fikir birliğim yok. Ne yaparsınız, zorlayıcı haller beni yol arkadaşlığına mecbur etti" diyecekti.

Trablusgarp'taki birliğin başında Halepli Ethem Paşa bulunuyordu. Gönüllü zabitan içinde, ileride Mustafa Kemal'in yaveri olacak Cevad Abbas (Gürer), İsmet (İnönü) Bey'in yaveri Atıf (Kamçıl), Teşkilat-ı Mahsusa'nın reislerinden Süleyman Askerî ve Kuşçubaşızade Eşref, Afyonkarahisarlı Ali (Çetinkaya), İttihatçıların tetikçisi Yakup Cemil, Doktor İbrahim Tali (Öngören), Enver Paşa'nın amcası Halil (Kut) ve kardeşi Nuri (Killigil), Trablusgarplı Süleyman el-Baruni ile Türk adlı pasaportlar taşıyan beş de Alman subay vardı.

Tobruk ve Derne savaşları

Trablus'ta yerli Arapları teşkilatlandırarak (ki bazı kaynaklara göre, bunun için epey para saçılması gerekmişti) savunmaya katılmalarını sağlayan Enver Bey askerî birlikleri üç komutanlığa ayırdı: Trablus Komutanlığı'na Kurmay Albay Neşet Bey, Bingazi Komutanlığı'na Kurmay Binbaşı Enver Bey, Derne Komutanlığı'na Kurmay Binbaşı Mustafa Kemal'i getirmişti. Mustafa Kemal, 8 Aralık 1911'de Trablusgarp'a geldi ve 22 Aralıkta Tobruk Savaşı'nı kazandı. 16/17 Ocak 1912 günü Derne Taarruzu'nda gözünden yaralandı. Bir ay hastanede tedavi gördükten sonra, 6 Mart 1912'de Derne Komutanı oldu ve Derne'de başarılı savunma muharebeleri yaptı.

Bu yenilgiler üzerine Trablusgarp ve Bingazi işgalinin pahalıya patlayacağını anlayan İtalyanlar Almanya aracılığıyla İstanbul'u barış için sıkıştırmaya başladılar. İstanbul'dan bir cevap gelmeyince, 30 Mart 1912'de 42 gemiden oluşan bir İtalyan donanması, Toronto Limanı'ndan hareket etti. Amaç Çanakkale Boğazı'nı geçerek İstanbul'u tehdit etmekti. Ancak Osmanlı İmparatorluğu Boğaz'a mayın döşeyince, İtalyan donanması yönünü değiştirdi ve 24 Nisan 1912'de Rodos ve Ege Denizi'ndeki Oniki Ada'yı işgal etti. (İrili ufaklı 20'den fazla adadan oluşan Oniki Ada, adını, ada sayısından değil, adaların 12 kişilik meclislere dayanan yönetim şeklinden almıştı.)

Uşi Antlaşması ile elveda

8 Ekim 1912'de Birinci Balkan Savaşı patlak verdiğinde Osmanlı İmparatorluğu'nun yapacağı pek bir şey kalmamıştı.18 Ekim 1912 günü, Büyük Devletlerin arabuluculuğunda İtalya ile Osmanlı İmparatorluğu arasında Uşi (Ouchy) Antlaşması imzalandı. Buna göre, Osmanlı İmparatorluğu, Trablus ve Bingazi'yi; İtalyanlar da Rodos ve Ege Adaları'nı tahliye edeceklerdi. (İtalya Oniki Ada'yı 1947'de Yunanistan'a terk etti.) Osmanlı Padişahı 'Naib'üs-Sultan' unvanıyla Trablusgarp'ta bir temsilci bırakacak,

hutbeler padişah adına okunacaktı, ancak Düyun-u Umumiye'ye, Trablus ve Bingazi'den vergi aktarılmaya devam edilecekti. Bu miktar senede iki milyon İtalyan liretinden veya 900 Osmanlı altınından aşağı olmayacaktı. Buna karşılık, Kapitülasyonlar konusunda İtalya Osmanlı İmparatorluğu'na yardım edecekti. Bu antlaşma, Trablusgarp'ta savaşan subaylara ve yerel halka açıklanmamış, bunun yerine iki devlet arasında mütareke (ateşkes) yapıldığı söylenmişti.

Fakat İtalya 5 Kasım 1911'de Trablusgarp ve Bingazi'yi topraklarına kattığını dünyaya ilan etti. Böylece, Osmanlı İmparatorluğu Afrika'daki son toprağını da kaybetmiş oldu. Aynı günlerde Balkan orduları Çatalca'ya dayanmış, Trablusgarp ve Bingazi'deki Osmanlı subaylarının bir bölümü İstanbul'u savunmak üzere geri çağrılmış, bir bölümü de başka bölgelere kaydırılmıştı. Binbaşı Enver, 25 Kasım 1912 tarihli günlüğüne şunları yazmıştı: "Nihayet! Karar verildi. O halde İstanbul'a dönmek, orada yarbay olarak tekrar görev yapmak için çok sevdiğim krallığım Sirenayka'yı ve gerçekten bağımsız bir görevi terk ediyorum (...) Düşmanlarım bu kararımı kendilerine göre yorumlayacak ve benim şeref ve haysiyetime leke sürmek için fırsatı ganimet bilecekler. Bence hava hoş. Ben vatanın çıkarları nerede gerektiriyorsa, orada göreve devam edeceğim..."

Özet Kaynakça: Orhan Koloğlu, *Fizan Korkusundan Libya Mücahitliğine*, Truva Yayınları,2008; a.g.y, "Mustafa Kemal'in 1908 Ekim-Kasım'ında Trablus ve Bingazi Gezisi", *Türk Kültürü*, S. 343, 1991, s. 674-684; Celal Tevfik Karasapan, *Libya, Trablusgarb, Bingazi ve Fizan*, İnkılâp Kitabevi, 1960; Cami Baykut, *Son Osmanlı Afrikası'nda Hayat*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2009.

BALKAN SAVAŞLARI

Trablusgarp hezimetinin ardından gelen Balkan Savaşları (iki dönem halinde gerçekleşmişti) ise sonun başlangıcı oldu. Savaşın arkaplanını oluşturan siyasi olaylara gelince; 21 Kasım 1911'de sabık Ahrar Fırkası'ndan bir grup Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nı (HİF) kurmuştu. Dönemin tanıklarına göre iki parti arasında ciddi bir fark yoktu. Örneğin İstanbul'daki Rus Sefareti'nin Baştercümanı A. Mandelştam'a göre İtilafçıların ayırdedici özelliği Jön Türklere (İttihatçılara) duydukları kişisel nefretti. Zaten partinin sloganları "İttihatçıların tümü masondur, Yahudi'dir", "Yahudiler Osmanlı borçlarının başını çekiyor", "Kırmızı-beyaz mason renkleridir", "Yahudilerin hepsi İttihatçıların casusudur", "31 Mart'ı hazırlayanlar dönmeler, Yahudiler ve İttihatçı masonlardır" gibi laflardı. Buna rağmen Prens Sabahaddin'in formüle ettiği adem-i merkeziyetçiliğe bağlılığını açıkladığı parti programı özellikle 26 Rum mebusunun dahil olduğu Rum fırkasını etkilemişti. Radikal görüşlü Ermenilerin bir bölümü de sırf Taşnaksutyun'a muhalif konumda kalabilmek için İTC'nin muhalifi HİF'te birleşmişti. O sırada artık boy vermeye başlayan Türk burjuvazisi Rum ve Ermenilerin ülkedeki egemenliğini zayıflatmakta umut verici görünüyordu.

İki taraf kozlarını, İstanbul Mebusu ve Hariciye Nazırı Rıfat Paşa Londra Büyükelçiliği'ne atanınca ortaya çıkan boş üyelik için Aralık 1911'de yapılan ara seçimde paylaştılar. HİF'in adayı tanınmamış genç bir gazeteci olan Tunuslu Tahir Hayreddin Bey, İTC'nin güçlü adayı Dahiliye Nazırı Memduh Bey'e karşı tek oy

farkla (195'e 196 oyla) kazanınca İTC'de alarm zilleri çalmaya başlamıştı.

Halaskâr Zabitanlar işbaşında

Bu arada İTC karşıtları da boş durmuyordu elbette. 1912 yılının haziranında İstanbul'da 'Halaskâr Zabitan' (Kurtarıcı Subaylar) adı altında örgütlenen subaylar bir muhtıra yayımlayarak ülkenin II. Abdülhamid devrindeki gibi bir buhran geçirmekte olduğunu ve çökme tehlikesiyle karşı karşıya bulunduğunu ve vatanın kurtarılmasının "yine en çok askerlere düştüğünü" ilan etmişlerdi. Muhtırada Meclis'in dağıtılması ve Kıbrıslı Kâmil Paşa başkanlığında yeni bir hükümetin kurulması da isteniyordu. Sonunda İttihatçılar razı oldu ve Gazi Ahmed Muhtar Paşa başkanlığında yeni bir hükümet kuruldu. Ancak, Balkanlar'da savaş tamtamlarının çaldığı o günlerde yeni hükümet güvenoyu alamadı, Padişah Meclis'i feshetti.

Bunlar olurken Osmanlı İmparatorluğu komitacılık faaliyetlerini önlemek için Balkanlar'da askerî yığınak yapmaya başladı. 1912 yılının Mart ayında Bulgarlar, Sırplar ve Yunanlılar arasında oluşturulan 'Balkan Ligi'ne Karadağ da katıldı. Aynı yılın ağustos ve eylül aylarında Balkanlar'daki Müslüman ahaliye yönelik komitacı saldırılarına Osmanlı İmparatorluğu çok sert karşılık verince, İtalya ve Karadağ'ın tahrikleriyle Arnavutlar ayaklandı. Büyük Devletlerin Osmanlı İmparatorluğu'nu Makedonya'da ıslahat yapmak için sıkıştırması, Osmanlı İmparatorluğu'nun tepkisini çekti ve Karadağ 8 Ekim 1912'de Osmanlı İmparatorluğu'na savaş ilan etti.

Bu durum İstanbul'da büyük bir şaşkınlık yaratmıştı. Çünkü kısa süre önce Sofya Sefiri Asım Bey, Bulgaristan Kralı Ferdinand'ı ziyaret etmiş, romatizma tedavisi gören kral kendisine "Görüyorsunuz, savaşacak halim mi var?" demişti. Asım Bey de İstanbul'a

çektiği telgrafta "Balkanlardan imanım kadar eminim. Hiçbir harp zuhur edemez," diye yazmıştı. İstanbul savaşın çıkmayacağından o kadar emindi ki, 120 bin askeri terhis etmişti.

Siyasi ve askerî kriz

17 Ekim 1912 günü Bulgaristan ve Sırbistan; 19 Ekim 1912 günü ise Yunanistan savaşa girdi. Oysa Osmanlı İmparatorluğu savaşa hazır değildi. 480 bin kişilik Balkan ordularına karşılık 290 bin kişilik Osmanlı ordusu vardı. Silah, cephane ve malzeme stokları tükenmiş durumdaydı. Alman askerî uzmanlarının yardımıyla orduda yapılan ıslahat hareketleri henüz sonuç vermemişti. Ordu kadroları hâlâ Trablusgarp meselesiyle meşguldü. Ayrıca ülkede siyasi bir kriz vardı. 29 Ekim 1912 tarihinde Gazi Ahmed Muhtar Paşa, Sadrazamlık (başbakanlık) görevinden istifa etmiş ve yerine Kâmil Paşa Hükümeti kurulmuştu.

İşte bu koşullar altında savaşa giren Osmanlı İmparatorluğu, Balkanlar'da iki ordu ile savaştı. İlk saldırıyı Osmanlı orduları yaptı, çünkü en iyi savunmanın saldırı olduğu düşünülüyordu. Ama sonuç hezimetti. Bulgarlara karşı mevzilenen Doğu Ordusu ekim sonlarında bozguna uğradı ve Lüleburgaz'a doğru çekildi. Burada da tutunamayarak Çatalca'ya kadar geriledi. 17-19 Kasım günleri uçurumun kenarından dönüldü ve Bulgarlar Çatalca'da durduruldu. Bu günlerde İstanbul kolera salgını ile baş etmeye çalışıyordu.

Avrupa'yı bile şaşırtan hezimet

Sırplara karşı mevzilenen Batı Ordusu da bir varlık gösteremedi. 23-24 Ekim 1912'de Kumanova'da yenilgiye uğrayan ordu Manastır'a çekildi. Sırplar Üsküp'e girdiler. Bu arada Yunanistan tek kurşun atmadan Selanik'i teslim aldı. Bozcaada, Limni, Samotraki ve Taşoz adaları Yunan donanmasına direnemedi. Adaların yitirilmesiyle Osmanlı İmparatorluğu'nun Makedonya ile denizden

bağlantısı koptu. Nihayet Karadağlılar İşkodra'yı kuşattılar. Sonuç kesin bir yenilgiydi ve Osmanlı İmparatorluğu'nun bu kadar kısa sürede hezimete uğraması Avrupa devletlerini bile şaşırtmıştı.

Burada bir parantez açalım: Savaş sırasında Osmanlı Ermenilerinin bir bölümü (örneğin Zeytun'da olduğu gibi) Osmanlı'ya karşı bağımsızlığı için savaşan Balkan halklarına karşı silah kullanmak istemeyerek askerden kaçmışlardı. Dahası pek çok Hınçak ve Taşnak militanı Sırp ve Bulgar ordularına katılmıştı. Ancak madalyonun arka yüzü de vardı. Bir kere aynı anda Osmanlı ordusunda da pek çok Ermeni asker vardı. Nitekim Harbiye Nazırı Nâzım Paşa Ermenilerin cesareti ve özverisi konusunda görüşlerini basına açıklamıştı. İkincisi cepheden kaçanların büyük bir bölümü Türk askerleriydi. Öyle ki, Şevket Süreyya Kırklareli kaybedildiğinde "Türk piyadesinin kaçışı, Bulgar süvarisinin ilerleyişinden daha hızlıydı!" diye yazacaktı.

Londra Konferansı

Savaşın ilk evresinde ortaya çıkan fiili durumu hukuki çerçeveye kavuşturmak için 17 Aralık 1912'de Londra'da bir konferans toplandı. Bir dizi görüşme sonrasında Arnavutluk'un bağımsızlığı tanındı, Girit Adası Yunanistan'a bırakıldı. Edirne ise Bulgaristan'la çizilen yeni sınırın öte yakasında kaldı. Ancak Makedonya'nın paylaşımı bu kadar kolay olmadı. Sonunda, Arnavutluk ve Makedonya'yı kontrol etmek isteyen Rusya, İtalya ve Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun desteğindeki Balkan ülkeleri yeniden birbirlerine girdiler. 29-30 Haziran 1913 gecesi Bulgar ordularının Sırbistan ve Yunanistan ordularına saldırmasıyla Balkan Harbi'nin ikinci evresi başladı.

Ancak "evdeki hesap çarşıya uymadı" ve Bulgar orduları yenilgiye uğradı. Yunan ordusu Kavala'yı geri alırken, Romanya Bulgar Dobrucası'na girdi. Osmanlı İmparatorluğu da Edirne'yi geri

aldı. 29 Eylül 1913 tarihli İstanbul Barışı, 14 Kasım 1913 tarihli Atina Barışı ve 13 Mart 1914 günü Sırbistan'la imzalanan antlaşmadan sonra Osmanlı İmparatorluğu tüm topraklarının üçte birini, nüfusunun beşte birini, Rumeli'nin yüzde 89'unu, Rumeli nüfusunun yüzde 69'unu kaybetmiş, dolayısıyla sadece küçülmekle kalmayıp, bir 'Avrupa devleti' olma niteliğini yitirmişti.

Averof'un Osmanlı'ya ettiği

Osmanlı İmparatorluğu'nun Balkan Savaşları sırasında kaderini biraz da Averof Zırhlısı çizmişti. Bunun nasıl olduğunu anlamak için hikâyeyi biraz geriden almak gerek. Bilindiği gibi Osmanlı İmparatorluğu'nda Batılı anlamdaki ilk modernleşme hareketleri III. Selim zamanında başlamıştı. 1804'te gelenekscl bir kurum olan Tersane Amirliği kaldırılmış yerine Umur-u Bahriye Nezareti kurulmuştu. Ancak 1807 yılında, bu modernleşme hareketlerine tepki gösterenlerin destek verdiği Kabakçı Mustafa adlı bir yeniçerinin başlattığı isyan sonunda III. Selim tahttan indirilince bu atılımlara ara verilmiş, 1827'de Osmanlı-Mısır donanmasının Navarin'de Fransız-İngiliz-Rus donanmasına yenilmesinden sonra da deniz gücü diye bir şey kalmamıştı. Deniz gücünün yokluğunda ise Tunus, Cezayir ve Mısır gibi ülkelerin Osmanlı'dan kopması çok kolay olmuştu. 1839'da Tanzimat'ın ilanından sonra durum değişmeye başladı. Abdülmecid döneminde Bahriye Meclisi, Abdülaziz döneminde de 30 zırhlı ve 74 ahşap gemi olmak üzere 106 parçalık bir donanma oluşturulmuştu. Bu gemilerin yapılması için harcanan büyük paralar, ileriki yıllarda, Osmanlı borçlarının büyük bölümünü oluşturacaktı.

II. Abdülhamid döneminde yine başa dönüldü ve donanma ihmal edilmeye başladı. Çünkü aşırı temkinli ve kontrolcü bir padişah olan Abdülhamid, hem gemi alımını çok pahalı buluyor, hem de donanmayı kontrol edemeyeceğini düşünüyordu. Bu yüzden daha ucuz ve kontrolü daha kolay olan demiryollarına ağırlık veriyordu. Bu dönemde, Osmanlı Donanması'nın geriye

kalan birkaç gemisi de Haliç ve Çanakkale'de çürümeye terk edilmişti. Abdülhamid'in tahttan indirilmesinden sonra, İttihatçıların ilk işi donanmayı güçlendirmek oldu. İttihatçıların yayın organı *Tanin*'de yer alan bir dilek üzerine, halktan bağış toplanarak iki kruvazör alınması ve bunlara 'hürriyet kahramanları' Enver ve Niyazi'nin adlarının verilmesi uygun görülmüştü.

Elde kalan İtalyan gemisi

Bunlar olurken, İtalyan Donanması, İtalya'nın Livorno şehrindeki Fratelli Orlando Kardeşler tezgâhlarına üç adet gemi sipariş etmiş, bunlardan Pizza ve Sar Giorgio gemileri donanmaya katıldıktan sonra, İtalyan hükümeti üçüncü gemiyi almaktan vazgeçmiş, gemiyi alması için Osmanlı İmparatorluğu'na teklif götürmüştü. Ancak, hâlâ "donanma mı demiryolu mu?" tartışmasını bitiremeyen Saray, bu teklifi reddetmişti.

Orlando Kardeşler bunun üzerine, Yunanistan'a yönelmişlerdi. Yunan Donanma Bakanı Damianos, gemiye büyük ilgi göstermiş ancak 24 milyon drahmiye denk düşen bedelini hazinenin karşılayabilmesi konusunda tereddüt etmişti. İşte o günlerde, George Averof adlı Mısır doğumlu, Rum asıllı bir Osmanlı vatandaşı geminin satın alınmasında kullanılmak üzere sekiz milyon drahmi bağışladı. Bu cömert yardımdan mahcup olan Yunan hükümeti de, geri kalan parayı borç harç toplayıp, 1909 yılında gemiyi satın aldı. Bağışçısının adı verilen gemi 1910'da denize indirildi ve ilk seyahatini V. George'un taç giyme törenlerine katılmak üzere İngiltere'ye yaptı.

Bu durum Osmanlı İmparatorluğu'nda büyük bir endişe ve kıskançlık yarattı. Çünkü Balkanlar'da savaş tamtamlarının çaldığı bir dönemde, Osmanlı'dan ayrılmış küçücük bir devlet olan Yunanistan, koskoca Osmanlı İmparatorluğu'nun almaya cesaret edemediği bir gemiyi satın alarak, deniz gücünde büyük bir avantaj sahibi olmuştu. Duyulan rahatsızlık öyle büyüktü ki, Almanya'dan alelacele iki gemi alındı. Ancak, Barbaros Hayreddin ve Turgut Reis adları verilen bu gemiler 18 yaşındaydılar, yani Osmanlı'yı Yunanistan'ın önüne geçirmeleri mümkün değildi.

'Şeytan Vapur'

Averof Zırhlısı özellikle 16 Aralık 1912 tarihli İmroz, 18 Ocak 1913 tarihli Mondros deniz muharebelerinde, Osmanlı Donanması'nın iflahını kesti. Çünkü Osmanlı gemilerinin en yenisi saatte 16 mil sürat yapabilirken, Averof 22 mile ulaşıyordu. Osmanlı gemileri üç dakikada bir mermi atabilirken, Averof merkezî sistemli modern toplarıyla dakikada üç mermi atıyordu. Buna rağmen İmroz Muharebesi sırasında Averof isabet alarak yan yatmış, ancak Osmanlı Donanması'nın komutanları durumu fark etmeyerek, savaş alanından ayrılmışlardı. Dolayısıyla, Averof'u denize gömme fırsatı kaçırılmıştı. Daha sonra toparlanan gemi Mondros Muharebesi'nde Osmanlı Donanması'na karşı ezici bir üstünlük sağlamış, Osmanlı gemileri Çanakkale içlerine kaçmak zorunda kalmıştı. Bu muharebelerden sonra Averof'un kaptanı Kunturiotis Yunanlılar tarafından 'Şanslı Yorgo' diye anılırken, Türkler gemiye 'Şeytan Vapur' adını takmışlardı.

Özet Kaynakça: Zafer Toprak, "Cihan Harbi'nin provası Balkan Harbi", *Toplumsal Tarih*, S. 104, Ağustos 2002, s. 44-51; Richard Hall, *Balkan Savaşı*, Homer Kitabevi, 2003; Sacit Kutlu, *Milliyetçilik ve Emperyalizm Yüzyılında Balkanlar ve Osmanlı Devleti*, Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2007; Aram Andonyan, *Balkan Savaşı*, Aras Yayıncılık, İstanbul, 2002; Zafer Toprak, "Osmanlı donanması, Averof zırhlısı ve ulusal kimlik", *Toplumsal Tarih*, S. 113, Mayıs 2003, s. 10-19.

DARBECİLİĞİN MİLÂDI: BABIALİ BASKINI

1909'dan itibaren kademeli olarak iktidara yerleşen İTC, 1911'deki ara seçimlerde adayını seçtiremeyince, önce Kanun-i Esâsî'de değişiklik yapmaya teşebbüs etmiş, başarısız kalınca meclisi Kanun-i Esâsî'nin 35. Maddesine dayanarak feshetmişti. Yeni meclisi oluşturmak için Aralık 1912'de yapılan seçim, ülkedeki ilk genel seçimdi ancak İTC militanları tarafından muhaliflere uygulanan şiddet yüzünden tarihe 'Sopalı Seçim' olarak geçti. İttihatçıların yaygın terörü karşısında, fiilen 278 üyeli meclise ancak 15 muhalif mebus girebildi. Bu 15 üye de açıktan muhalif olmayıp bir kanuna red oyu verdikleri için sonradan 'muhalif grup' sayılmışlardı.*

Seçimlerden sonra kendilerine güvenleri iyice artan İttihatçılar Balkan Savaşları'nda hezimetin suçlusu ilan ettikleri bir aylık Kâmil Paşa Hükümeti'ni devirmeye karar verdiler. Darbe yapma konusu ilk olarak 7 Ocak 1913 gecesi Beşezade Emin Bey'in Vefa'daki evinde düzenlenen gizli toplantıda ele alındı. Toplantıya Talât Bey, Said Halim Paşa, Mithad Şükrü (Bleda), Binbaşı İsmail Hakkı, Hacı Adil (Arda), Ali Fethi (Okyar), Mustafa Necip, 'Kara' Kemal ve Cemal Bey (daha sonra Paşa) katıldı. 10. Kolordu Kurmay Başkanı Yarbay Enver Bey (daha sonra Paşa) toplantıda

* 1912 seçimlerinde İTC Ermenilere 19 mebusluk vaat etmişti. Bu durum Taşnaksutyunculara son derece motive etmişti. Ancak sonuç tam bir hayal kırıklığı idi. İttihatçılar seçimleri kazanacaklarını anlar anlamaz 19 mebusluğu dokuza düşürdüler. Üstelik de bunları kendileri tayin edecekti. Halbuki daha önceden parlamentoda 14 Ermeni mebus vardı. Böylece seçimlerden İttihatçılar güçlenerek, İTC-Taşnak ittifakı ise zayıflayarak çıktı.

yoktu çünkü o sırada komutasındaki birlikleri denetlemek için İzmit'teydi. Enver Bey toplantıyı duyunca hemen İstanbul'a dönmüş ancak Örfi İdare Komutanlığı akşam ezanından sonra deniz taşıtlarının sefer yapmasına izin vermediği için geceyi Haydarpaşa'daki karakolda geçirmek zorunda kalmıştı.

Darbe planları yapılıyor

Enver Bey'in yokluğundaki toplantıda Talât Bey'in (sivil olduğu halde daha sonra o da Paşa olacaktı) hükümeti düşürme teklifine, sadece Ali Fethi Bey karşı çıkmış, diğerleri ise ses çıkarmamıştı. Katılımcıların bu gönülsüz tutumu yüzünden darbe girişiminden "şimdilik" vazgeçilmişti. Ertesi gün duruma el koyan Enver Bey, aynı kişileri 10 gün sonra ikinci bir toplantıya çağırmış, katılımcılara "Memleketi bu hükümetin kurtaracağına inanıyorsanız, bu hükümete güveniyorsanız mesele yok," demişti. Kimse "güveniyoruz" demeyince de "Öyleyse ne duruyorsunuz? Yarından tezi yok hükümeti devirmek için çalışmaya başlayalım" demiş ve darbeciler çalışmaya başlamışlardı.

İlk iş, Kâmil Paşa'nın yerine getirilmesi gereken Mahmud Şevket Paşa'nın iknası olmuştu. Paşaya iki kez aracılar gönderilmiş, sonunda gönülsüzce de olsa teklifi kabul etmesi sağlanmıştı. Darbe için, Büyük Devletlerin savaşla ilgili notasının görüşüleceği 22 Ocak 1913 tarihli Meşveret Meclisi toplantısının ertesi günü olan 23 Ocak 1913 günü seçilmişti. Çünkü İttihatçılara göre, o gün Edirne'nin Bulgarlara bırakıldığı açıklanacak, böylece halkı galeyana getirmek kolay olacaktı. Ama yanılıyorlardı, çünkü Kâmil Paşa Hükümeti, Edirne'yi Bulgarlara terk etmemeye karar vermişti. Ama bu durum İttihatçıları ilgilendirmiyordu, çünkü onlar için Edirne meselesi, iktidara el koymak için bahaneden başka bir şey değildi. Nitekim darbeden sonra Edirne'yi kendileri Bulgarlara terk edeceklerdi.

Darbeciler Babıali yolunda

23 Ocak 1913 günü hava soğuk ve yağışlıydı. İTC'nin esnaf örgütlerinin lideri Kara Kemal'in adamları sabahtan hükümet merkezi olan Babıali'nin telefon ve telgraf bağlantısını kesmişlerdi. Babıali'yi korumakla görevli bölük eğitim bahanesiyle dışarı çıkarılmış, yerlerine Anadolu redliflerinden zayıf bir müfreze yerleştirilmişti. Böylece baskın sırasında ciddi bir direniş ihtimali ortadan kaldırılmıştı. İttihatçıların Alman ve Avusturya elçiliklerini de durumdan haberdar ettikleri anlaşılıyordu, çünkü bu iki ülkenin elçiliğinden bazı kişiler olay yerinde hazırdı.

Saat 15.00 civarında, kır bir ata binmiş Enver Bey, amcası Halil Paşa, İttihatçıların ünlü hatibi Ömer Naci, Teşkilat-ı Mahsusa fedailerinden Sapancalı Hakkı, İzmitli Mümtaz, Filibeli Hilmi ile Kara Kemal'in silahlı adamlarının öncülüğündeki 100 kişilik bir grup, ellerindeki bayrakları sallayarak ve Edirne için sloganlar atarak Babıali'ye doğru yola koyuldular. Yürüyüş kolu Nafıa Nezareti'nin (bugün İran Konsolosluğu binası) önünden geçerken Ömer Naci elindeki tabancayı sallayarak "Yaşasın millet! Yaşasın İttihat ve Terakki Cemiyeti!" diye avaz avaz bağırmaya başlamıştı. Halkın şaşkın bakışları ve Ömer Naci'nin bağırışları arasında topluluk Babıali'nin girişini tuttu. Silah ve kırılan cam seslerini duyan Kâmil Paşa, kapıları kapatma emrini vermiş ama geç kalmıştı. Çünkü girişteki arbedede Sadaret Yaveri Ohrili Nafiz Bey, Harbiye Nazırı Kıbrıslızâde Tevfik Bey, Komiser Celal Bey ile Tevfik Bey'in silahından çıkan kurşunla darbecilerden Mustafa Necip ölmüştü bile.

Nâzım Bey'in acı sonu

Bunlar olurken kılını kıpırdatmayan Harbiye Nazırı Nâzım Paşa'nın darbecilerle karşılaştığında söylediği sözler hakkında iki rivayet vardır. Birincisine göre "Ne var, nedir bu? Haddinizi

bilmiyorsunuz, münasebetsizlik ediyorsunuz!" demişti. Diğerine göre ise "Pezevenkler! Siz beni aldattınız, bana verdiğiniz söz böyle miydi?" demişti. İlk cümleler doğruysa, Nâzım Paşa olaydan habersizdi, ikincisi doğruysa olaydan haberdardı. İkinci şık doğru olmalıydı çünkü Nitekim daha sonra, Talât Paşa "Biz ona Sadrazamlık teklif ettik" diyecekti.

Ancak Nâzım Paşa ister haberli olsun, ister habersiz, çok yakında hakkın rahmetine kavuşacaktı. Çünkü Paşa kızgınlıkla söylenirken, İttihat Terakki'nin ünlü tetikçisi Yakup Cemil, silahını çekip kendisini şakağından vurmuştu. Bu olay karşısında Enver'in şoka girdiği söylenecekti. Çünkü hesapta bu iş yoktu ve Çerkez asıllı olan Paşa'nın öldürülmesinin orduda hep kumanda kademesinde bulunmuş Çerkezleri kızdıracağı açıktı. "Eyvah! Yakup ne yaptın, şimdi ne olacak?" diyen Enver'e "Ne olacağını sen bilirsin. Uzun uzadıya bu adamı mı dinleyecektik yani?" diyen Yakup Cemil tabancasında kalan son kurşunları da yerde can çekişen Nâzım Paşa'ya boşaltmıştı. Enver belki de Yakup Cemil'in de Çerkez olmasına güvenerek, "İnkılâptır! Ne yapalım arkadaşlar? Vazifemize devam edelim!" diyecekti. İddialara göre, Yakup Cemil, hiçbir şey olmamış gibi, ölen arkadaşı Mustafa Necip'in silahını hatıra olarak almış, ayakkabılarını da darbecilerden Cafer'e hediye etmişti.

"Asker ve milletin isteğiyle"

Ardından, darbeye meşruiyet kılıfını giydirmeye sıra gelmişti. Şakağına silah dayanan 85 yaşındaki Kâmil Paşa, titreyen elleriyle Padişah'a hitaben "Askerden gelen teklif üzerine huzur-ı şahanelerine istifaname-i acizanemin arzına mecbur olduğum göz önüne alındıkta bu bakımdan ve her halde emir ve ferman efendimizindir" diye birkaç satır karalamıştı ki, Enver Bey bunu yeterli görmedi ve "askerden gelen teklif üzerine" lafının önüne bir

de "ahaliden gelen" ifadesini ekletti. Böylece bir avuç zorbanın silah zoruyla iktidarı ele geçirmesi olayı, halkın ve askerin ortak isteği haline getirildi.

Ardından darbeciler yine Ömer Naci'nin "Yaşasın İttihat ve Terakki, Yaşasın millet!" haykırışları arasında Dolmabahçe Sarayı'na gittiler. Enver Bey, görülmemiş bir cüretle silahlı olarak Sultan V. Mehmed Reşad'ın karşısına dikildi ve Mahmud Şevket Paşa'yı sadrazam tayin etmesini istedi. Karşısında silahlı adamları gören Padişah'ın, Nâzım Paşa'nın kaza ile öldüğüne, Sadrazam Kâmil Paşa'nın kendi rızasıyla çekildiğine çabucak inanmasına şaşmamak gerekir. Rivayete göre "Allah hayırlı etsin. Allahıma şükür beni o aciz adamlardan kurtardınız" demişti.

İttihatçıların keyfi yerinde

Mahmud Şevket Paşa'nın sadrazamlığı onaylatıldıktan sonra Talât'ın ilk işi Dahiliye Nazırı imzası ile vilayetlere telgraflar çekmek oldu. Telgraflarda Kâmil Paşa Hükümeti'nin Edirne'yi Bulgarlara terk ettiği, bu yüzden de halkın hükümeti devirdiği yazılıydı. Enver Bey, 10. Ordu Kurmay Başkanlığı'nı, Cemal Bey İstanbul Muhafızlığı'nı, Cemal Azmi Bey Polis Müdürlüğü'nü, Halil Bey Merkez Komutanlığı'nı ele geçirdiler. Aynı gün Nâzım Paşa'nın cenazesi kalktı. Enver Bey, cenazenin "pek parlak olmasına" özellikle itina etmişti.

Mahmud Şevket Paşa kabinede Talât Bey'e yer vermedi ama İttihatçıların keyfi yerindeydi. Hemen sıkıyönetim ilan ettiler. İstanbul Muhafızlığı hafiye teşkilatına döndürüldü. Muhalifler hapishanelere tıkıldı, sayısı bilinmeyen muhalif darağacında can verdi. Diş geçiremedikleri müstafi Sadrazam Kâmil Paşa, Şeyhülislam Cemaleddin Efendi, sabık Maliye Nazırı Abdurrahman Bey ve sabık Dahiliye Nazırı Reşid Bey ülke dışına sürüldüler. Böylece Abdülhamid dönemine taş çıkartan bir baskı dönemi başladı.

Peki, cephedeki durum değişmiş miydi? Hayır, değişmemişti. 30 Mayıs 1913 tarihli Londra Antlaşması ile birçok ağır şarta razı olunmuş, daha kötüsü Babıali Baskını'nın görünüşteki nedeni olan Edirne Bulgaristan'a terk edilmişti. Bu durum İttihatçıların itibarını biraz sarstı ancak, Mahmud Şevket Paşa'nın 11 Haziran 1913'te muhaliflerce öldürülmesi üzerine durum tersine döndü. İstanbul Muhafızı Cemal Paşa ile Mahmud Şevket Paşa'nın arasında tatsız bir olayın geçmesinden dolayı bazı çevreler suikasttan Cemal Paşa'yı sorumlu tuttu. Cemal Paşa'ya göre ise olayın arkasında Prens Sabahaddin, Damad Salih Paşa vardı. İngilizler de işin içindeydi. Sonuçta Damat Salih Paşa idam edildi. Aralarında devlet memurlarının da bulunduğu 320 kadar muhalif Bahr-i Cedid Vapuru ile Sinop'a sürüldü. Bu arada İkinci Balkan Savaşı patlak verdi. Edirne'nin bir şans eseri tek kurşun atılmadan geri alınmasıyla İttihatçıların itibarı tazelendi ve bu durum Birinci Dünya Savaşı'na kadar sürdü. Savaşın sonunda İmparatorluk tarihe gömülürken İttihatçıların başlattığı darbeci gelenek günümüze kadar ayakta kalmayı başardı.

Özet Kaynakça: Ahmet Bedevi Kuran, İnkılap *Tarihimiz ve Jön Türkler*, Kaynak Yayınları, 2000; Galip Vardar, İttihad ve Terakki İçinde Dönenler, İnkilâp Kitabevi, 1960; Ali Fuad Türkgeldi, *Görüp İşittiklerim,* Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1949; Hüsamettin Ertürk, *İki Devrin Perde Arkası*, Sebil Yayınevi, 1996; Hasan Amca-Alpay Kabacalı, *Bir İhtilalci'nin Serüvenleri*, Cem Yayınevi, 1989; Necdet Sakaoğlu, "İttihatçı Önderlerin Babıali Baskını," *Yeni Yüzyıl*, 23 Ocak 1995.

1913-1914'TE EGE RUMLARININ KAÇIRTILMASI

İttihatçıların, iktidarı tamamen ele geçirdikten sonraki ilk icraatları devletin gayrimüslim tebaasının elindeki malların Müslüman burjuvaziye aktarılması alanında oldu. Bilindiği gibi Osmanlı İmparatorluğu'nun kuruluşundan itibaren Müslüman-Türk unsurlar kendilerine sadece çiftçiliği ve askerliği yakıştırmışlar, gayrimüslimleri ise 1856'ya kadar 'cizye' (baş veya kelle vergisi) ile, 1909'a kadar 'bedel-i askerî', 1914'ten sonra ise 'amele taburları' gibi uygulamalarla askerlik dışında tutmuşlardı. Gayrimüslimler de başka yolları kalmadığı için ticaret ve zanaata yönelmişlerdi. 18. yüzyıldan itibaren askerî alanda bir dizi başarısızlık sonucu durumları giderek kötüleşen Müslüman-Türk kesim gözlerini değişen dünya koşullarına ayak uydurarak zenginleşen gayrimüslimlerin servetlerine dikmişlerdi.

Millî İktisat'ın ilk uygulaması

İTC'nin ünlü yöneticisi 'Küçük Efendi' lakaplı Kara Kemal ('Büyük Efendi' Talât Paşa'ydı) "Avrupa'da Hükümetler ya işçiye ya da burjuva tabakalarına dayanırlar. Güç anlarında güvenecekleri toplumsal desteğe sahiptirler. Biz hangi sınıfa dayanacağız? (...) Böyle güçlü bir sınıf Türkiye'de var mı? Bulunmadığına göre biz neden yaratmayalım?" diye özetlemişti o günlerdeki hedefi. Peki bu yeni sınıf nasıl yaratılacaktı? İttihatçıların 'Millî İktisat' adıyla kamufle ettiği servet transferinin ilk uygulaması 1910'ların başında Ege'de yapıldı. Hedef M.Ö. 1200'lerden beri kesintisiz olarak bölgede yaşayan Rumlardı.

Balkan Savaşları sonrasında devletlerarası ilk nüfus mübadelesi 29 Eylül 1913'te Bulgaristan'la yapılan antlaşma uyarınca sınır bölgesindeki 9.714 Müslüman aile ile 9.472 Bulgar ailenin karşılıklı olarak değiştirilmesi biçiminde olmuştu. Osmanlı Hükümeti Bulgaristan'la yapılan mübadelenin bir benzerini Yunanistan'la yapmak istediğini Başbakan Venizelos'a 21 Mayıs 1914'te bildirmiş; Venizelos 22 Mayıs 1914'te bunu prensip olarak benimsediğini bildiren bir mektup yazmış, resmî Yunan görüşü ise 27 Haziran 1914'te iletilmişti. Buna göre Yunanistan sadece halkın arzusu ile olursa mübadeleyi kabul ediyordu. Ancak İttihat ve Terakki, antlaşmanın imzalanmasını beklemeden Ege ve Trakya bölgesinde, devlet için bir risk veya tehdit kabul edilen Hıristiyan varlığını asgari ölçüye indirmek için daha 1913'te harekete geçmişti.

"Rumlar ürkütülecek"

Dönemin Meclis-i Mebusan Başkanı Halil (Menteşe) Bey anılarında kafalarındaki planı şöyle açıklar: "Talât Bey, Balkan Harbi'ndeki hıyanetleri tebarüz eden anâsırdan (unsurlardan) memleketi temizlemeyi ön safa almıştı (...) İstanbul Muahedesi ile Edirne, Kırkkilise ve civarındaki Bulgarlar, Bulgaristan'a sevk edilmişlerdi. Sıra Trakya'daki Rumlara gelmişti. Fakat bu çok ihtiyat isteyen bir işti. Zira yeni bir harbi doğurabilirdi. Alınan tedbir şu oldu: Valiler ve diğer memurin resmen işe müdahale eder görünmeyecek, Cemiyet'in teşkilâtı işi idare edecek. Bir vak'a ihdas edilmeyerek, yalnız Rumlar ürkütülecek..."

Teşkilat-ı Mahsusa'nın Reisi Kuşçubaşı Eşref'in sözleriyle "Ege havalisindeki temizleme işini, Ordu olarak Pertev Paşa'nın (Sayın Pertev Demirhan) kumandasında olan Dördüncü Kolordu'nun Erkânı Harbiye Reisi Cafer Tayyar Bey (rahmetli General Cafer Tayyar Eğilmez), mülkî amir olarak İzmir Valisi Rahmi Bey (merhum), İttihat ve Terakki Fırkası namına da mes'ul murahhas Mahmud

Celâl Bey (sabık Reisicumhur Celâl Bayar) ifa edeceklerdi. Devletin bütün kuvvetleri, bu plânın tatbiki için Harbiye Nezareti'nin ve Başkumandanlığın verdiği emirlere göre hareket edeceklerdi."

Foça ve İzmir'de katliam

Ekip kolları sıvadı. Kuşçubaşı Eşref'in yönetimindeki çeteler Rum köylerine baskınlar yapıyorlardı. Eli silah tutan Rum gençleri, Amele Taburları adı altında toplanıyor, bunlar yol, orman ve yapı işlerinde çalıştırılıyorlardı. O günlerde binlerce nüshası halka dağıtılan bir broşürden, imlasına dokunmadan ama kısaltarak aktaracağım şu satırlar, İttihatçıların zihniyet dünyasını gayet güzel anlatıyor:

"Ey Müslümanlar! Hanımlar... Efendiler!

Sizlerle biraz hasbıhal etmek istiyorum. Allah bir daha tekrarını göstermesin. Son Balkan muharebelerini hepimiz biliyoruz (...) yalnız can, yalnız insan değil, büyük memleketler, koca koca ülkeler de kaybettik. İskeçe, Kavala, Drama, Siroz, Selanik, Yanya, Manastır, Kosova, İşkodra... Bütün bu güzel vilayetleri kaybeden ve kendi memleketlerimizin üzerine düşman bayrakları diken kimin elidir biliyor musunuz?

Kemal-i teessürle söyliyeyim: Bizim elimiz (...) Evet, kendi ellerimiz! Çünki, Çanakkale Boğazı'ndan dışarı çıkamadık. Çünki, Selanik'e, Adalara imdad edemedik. Çünki, Yunan'a karşı koyamadık. Çünki, karşımızda düşmanın Averof zırhlısı vardı.

Bütün ülkesi, yalnız Rumeli'deki vilayetlerimizin hatta yarısı kadar bile olmayan Yunan hükümetinin Averof zırhlısı! (...) Evet, o küçücük, o miskin ve züğürt Yunan hükümeti kendisine kalsa, kabil değil böyle zırhlılar alamaz. Çünkü almak için para bulamaz. Fakat zırhlıyı alan hükümet değil millet! (...) İşte Averof zırhlısını alan da Averof adında bir Rum. (...) Evet, bir Rum vatandaş! Yunan hükümetine koca bir harp kazandırdı ve bütün Yunanistan'ı bir buçuk misli büyüttü!..."

Büyük Devletlerin baskısı

Zorunlu göçler 1914 Martı'ndan sonra sistematik hal aldı ancak gerek Büyük Devletlerin, gerekse Yunanistan'ın ve Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Rum cemaatinin tepkisi üzerine Hükümet, Talât Paşa başkanlığında bir delegasyonu, çeşitli elçiliklerden birer memur eşliğinde, inceleme yapmak amacıyla Ege bölgesine yollamak zorunda kaldı. 1 Temmuz 1914'te Osmanlı kabinesine bir rapor sunan Talât Paşa, bölgede Rumlara terör ve şiddet uygulandığını itiraf ediyordu. Sadece Haziran 1914'te Foça'da meydana gelen katliamda Amerikan ve Alman kaynaklarına göre sadece bir hafta içinde 50 kişi katledilmişti. 25 Haziran 1914 tarihli bir başka rapora göre, bu dönemde İzmir ve civarında katledilenlerin sayısı ise 500-600 civarındaydı.

Venizelos Ekim 1914'teki bir görüşmede, Atina Büyükelçisi Galib Kemali (Söylemezoğlu) Bey'e bu durumdan açıkça şikâyet edecek ve Rumların sürgününe son verilmesini ve anlaşma yapıldıktan sonra sürülmelerin yapılmasını isteyecekti. Bir Alman belgesinde şöyle yazıyordu: "Talât Bey (...) hiç çekinmeden hükümetin Dünya Savaşını bahane ederek, dış ülkelerin diplomatik müdahalelerine aldırmaksızın, ülkeyi iç düşmanlardan –her türlü mezhebe bağlı tüm Hıristiyanlardan– tamamen temizlemek istediğini anlattı."

Venizelos'un şartı

Bunlar olurken Birinci Dünya Savaşı patlak vermiş, Osmanlı İmparatorluğu Almanya'nın yanında savaşa girmişti. İstanbul'daki Alman Büyükelçiliği'nde askerî ataşe olarak görev yapan Hans Humann, 1 Kasım 1914'te merkeze yolladığı bir raporunda, Venizelos'un Almanya'nın Atina Sefiri'ne, Türkiye ile İttifak güçleri arasındaki savaşta kesinlikle "tarafsız kalacağı" sözünü verdiğini aktarmıştı. Venizelos'un savaşta tarafsız kalmak için iki önemli şartı

vardı: Osmanlı İmparatorluğu, Ege Adaları'na yönelik provokasyon yapmayacak ve Rum vatandaşlarını zorla sürgün etmeyi durduracaktı. Ancak köy boşaltmaları devam etti.

Kaç kişi kaçırtıldı?

Bu dönemde ne kadar Rum nüfusunun zorla Yunanistan'a sürüldüğüne dair değişik rakamlar var. Örneğin resmî Yunan rakamlarına göre 1914 Ocak ayı ile Haziran 1914 arasında 15.572 aile (60.926 kişi) Doğu Trakya'dan zorla Yunanistan'a sürülmüşlerdi. Sadece 1914 yılı için Batı Anadolu sahillerinden Yunanistan'a sürülen Rumların sayısı 150 bindi. Atina'daki ABD Büyükelçisi Skinner 1930 yılında merkeze yolladığı bir raporda savaşın başlamasından önce 150-200.000 Rum'un Yunanistan'a göçtüğünü bildirmişti.

Rum kaçırtmasının başındaki isimlerden Celal Bayar, Birinci Dünya Savaşı öncesi sadece İzmir ve civarından 130.000 dolayında Rum'un zorla Yunanistan'a göç ettirilmiş olduğunu aktarır. Halil Menteşe'ye göre "100.000'e yakın Rum, kimsenin burnu kanamaksızın Yunanistan'a çekilip gittiler. Bundan sonra aynı tarzda İzmir civarında teşebbüs ele alındı. (...) İzmir civarından da 200.000'e yakın Rum Yunanistan'a" gitmiştir. Kaçırtma işlerinin fiilen yürüten Kuşçubaşı Eşref ise sadece 1914 içinde ve harbin ilk aylarında, "Ege mıntıkasında ve bilhassa sahillerde yuvalanmış ve kümelenmiş olan" Rum-Ermeni nüfustan 1.150.000 kişinin sürüldüğünü ileri sürer.

1915'in provası mıydı?

İstanbul'daki ABD Büyükelçisi Morgenthau ise 16 Temmuz 1914'te yolladığı bir raporda, İzmir bölge konsoloslarının yörede yaptıkları araştırmalar sonucu, sadece 28 Mayıs ile 12 Haziran 1914 arasında göçertilen Rum sayısının 117.000 olarak tespit edildiğini aktarmıştı. İstanbul Polis Müdürü Bedri'nin kendisine "Rumları

büyük bir başarı ile sürdüklerini ve aynı yöntemi imparatorluğun öteki milletlerine de uygulamaya karar verdiklerini" söylediğini aktaran Morgenthau, 18 Kasım 1915 tarihli raporunda da bu paralelliğe dikkat çekecek ve 1914 Mayıs-Haziran aylarında, büyük devletlerin gözü önünde 100–150 bin kişinin, herhangi bir zorlukla karşılaşmadan sürgün edilmiş olmasını, Birinci Dünya Savaşı sırasında Ermenilerin tehcir edilmesinde ciddi bir cesaretlendirici faktör olduğunu ileri sürecektir.

Özet Kaynakça: Yusuf Hikmet Bayur, *Türk* İnkılabı *Tarihi*, C. II, TTK Yayınları, 1983; Galip Kemali Söylemezoğlu, *Hatıraları, Atina Sefareti (1913-1916)*, Türkiye Yayınevi, 1946; Celal Bayar, *Ben de Yazdım*, C. 5, Baha Matbaası, 1967; Kuşçubaşı Eşref, I. *Dünya Harbinde Teşkilat-ı Mahsusa ve Hayber'de Türk Cengi*, Ercan Yayınları, 1962; Cüneyt Okay, "*Müslüman Boykotajı ve İstiklal-i İktisad-i Milli Cemiyeti*", *Toplumsal Tarih*, S.31, Temmuz 1996, s.47-51; Taner Akçam, *Ermeni Meselesi Hallolunmuştur*, İletişim Yayınları, 2009.

1914'TE CİHAN HARBİ'NE NASIL GİRDİK?

1914 yılına girildiğinde havada savaş bulutları dolaşıyordu. Almanya'da Pan Germenistler, Rusya'da Pan Slavistler, Fransa'da İntikamcılar, İtalya'da İrredendistler, Britanya'da İmparatorlukçular Avrupa'yı savaşın eşiğine getirmişlerdi. İş bahane bulmaya kalmıştı.

Kıvılcımı 28 Haziran 1914'te Almanya'nın müttefiki Avusturya-Macaristan İmparatorluğu Veliahtı Franz Ferdinand ve karısının bir Sırp milliyetçisi olan Princip tarafından öldürülmesi çaktı. Sırbistan'ın özrünü yeterli görmeyen Avusturya-Macaristan 28 Temmuz'da Sırbistan'ın başkenti Belgrad'ı bombaladı, 31 Temmuz'da Rusya seferberlik ilan etti, 1 Ağustos'ta Almanya Rusya'ya savaş açtı. 3 Ağustos'ta Almanya Fransa'ya, 5 Ağustos'ta da Britanya Almanya'ya savaş açınca eski tabirle 'Cihan Harbi', yeni tabirle Birinci Dünya Savaşı başlamış oldu.

Bunlar olurken, bu yeniden-paylaşım savaşından kendi paylarını almak isteyen İttihatçı paşalar savaşa kimin yanında girerlerse kârlı çıkacaklarını belirlemek için nabız yokluyorlardı. Bir yanda 1894, 1904 ve 1907 yıllarında çeşitli vesilelerle ittifaklar kurmuş Fransa, Britanya ve Rusya; öte yandan uluslaşma süreçlerini geç tamamladıkları için koloniler edinmekte geç kalmış Almanya, Avusturya-Macaristan ve İtalya vardı. Aslında Osmanlı İmparatorluğu kiminle ittifak kurarsa kârlı çıkardı sorusundan çok, kim görünüşü heybetli, içi kof Osmanlı İmparatorluğu'nu sırtında taşımayı göze alırdı sorusu daha anlamlıydı ama o günlerde kimse bunun farkında değildi.

Önce Ruslar, sonra İngilizler

İttihatçıların (ve günümüzdeki temsilcilerinin) iddiasına göre, savaşa girmeden önce bütün ittifak olasılıkları denenmiş, sonunda çare kalmadığı için Almanya ile ittifak kurulmuştur. Ancak söz konusu ülkelerin arşivlerinde bu iddiayı destekleyen ciddi belgeler yoktur. Sadece İttihatçı kadroların ilcriki yıllarda anlattığı hikâyeler vardır.

İttihatçıların iddiasına göre Osmanlı İmparatorluğu'nun Britanya ile ilk ittifak girişimi, 30 Eylül 1911'de, Trablusgarp Savaşı sırasında Ruslar gemilerini Boğazlardan geçirmek istediğinde; ikincisi ise 12 Haziran 1913'te Ruslar, 1878 Berlin Antlaşması'nın 61. maddesi uyarınca Doğu Vilayetlerinde yapılması gereken Ermeni Islahatı için sıkıştırdığında yapılmıştı. Ama İngilizler her iki teklifi münasip gerekçelerle geçiştirmişlerdi.

Yine İttihatçıların iddiasına göre Talât Paşa, savaş tamtamlarının çaldığı 1914 Mayısı'nda yaz tatilini geçirmek üzere Kırım'a gelen Rus Çarı'nı selamlamak üzere Livadya'ya gittiğinde Rus Hariciye Nazırı Sazanov'a askerî ittifak teklifinde bulunmuştu. (Osmanlı İmparatorluğu Kırım'ın 1783'te Rusya tarafından ilhakını hiçbir zaman kabul etmemişti. Bu nedenle, Çar ne zaman Livadya'ya gelse, sanki ev sahibi Osmanlı İmparatorluğu imiş gibi, Livadya'ya bir 'hoş geldin heyeti' gönderilmesi adettendi. Talât Paşa da bu geleneği devam ettiriyordu.) Teklifte Balkan Savaşları'ndan sonra Yunanistan'a geçen Midilli, Sakız ve Sisam adalarının Osmanlı İmparatorluğu'na geri verilmesi karşılığında Rusya ile birlikte davranılması vardı. Ancak Ruslar bu teklifi reddetmişti. Bunda da şaşılacak bir yan yoktu çünkü 12 Şubat 1914'te Rusya'nın baskısıyla ilan ettirilen Ermeni Islahatı tarafların arasını iyice soğutmuştu.

Ruslar için Türk tehlikesi

Burada bir parantez açalım. Rusların sıcak denizlere inme projesi, Fransız ve İngilizlerin engellemesi yüzünden gerçekleştirememişti. 1878'den beri bu kalkan ortadan kalktığı halde bu konuda bir adım atılamamasının nedenleri ise 1904-5'teki Rus-Japon Savaşı ve 1905 Devrimi'nden beri Rus ordularının içinde bulunduğu durumdu. Pasifik ve Baltık filoları yok olmuş, üç yıldır savaşta olan ordunun düzeni ve morali bozulmuştu. Karadeniz filosu demode altı zırhlı, üç kruvazör ve küçük gemilerden oluşuyordu. Tersaneler yarım kapasiteyle çalışıyordu. Rusya hükümeti, Osmanlı'nın zayıf durumunu bildiği için bütçe ödeneklerini Baltık Donanması'na ayırmıştı. Ancak İttihatçıların Almanya ile flörtü ileri götürmeye başlamaları Rusya'da alarm zillerinin çalmasına neden oldu. 1911'de İstanbul'daki son Rus Sefiri Çarikov'un Boğazların açılması karşılığında Osmanlı İmparatorluğu'nun toprak bütünlüğünü garanti etme teklifi Alman ve Britanya baskısı yüzünden reddedilince Rusya daha da endişelendi. Üstelik bu arada Osmanlı hükümeti Almanya, Fransa ve Britanya'ya kruvazörler, destroyerler sipariş etmekteydi.

Yani o günlerde 'Osmanlı için Rus tehlikesi' kadar 'Rusya için Osmanlı tehlikesi' söz konusuydu. Nitekim İttihatçıların önemli ideologlarından Munis Tekinalp'in (asıl adı Moiz Kohen'di) yazdığı iddia edilen ve 1914'te yayımlanan "Türkler Bu Muharebede Ne Kazanabilirler?" adlı broşüründeki şu ifadeler Ruslara bakışı gayet güzel anlatıyordu: "Durumumuz silahlı bir tarafsızlık olarak ortaya çıktı. Ancak doğal müttefikimiz [Almanya] bizim her zaman düşmanımız olan Rusya ile savaşırken biz boş durabilir miyiz? Üçlü itilaf için bir zafer, bizim ölüm fermanımız olmaz mı? Şimdi tüm enerjimizle bu tehlikeyi göğüslemeye çalışmazsak bu delilik olmaz mı? (...) Dünya savaşında yalnız böyle bir felakete karşı kendimizi savunmak için yer almayacağız. Bu aynı

zamanda bizim için çok daha önemli olan ulusal ülkümüz için gereklidir. Ulusal ülkümüz bizi, bir taraftan Moskova'daki düşmanımızı yok ederek ırkımızın tüm dallarını içine alıp birleştirecek bir imparatorluğun tabii sınırlarını bulmaya yöneltir. Öte yandan dini ilkelerimiz, bizi Müslüman dünyasını inanmayanların hakimiyetinden kurtarmaya ve Hz. Muhammet'in izinden gidenlere bağımsızlık vermeye yöneltmektir. Bu yüzden eninde sonunda dünya savaşına katılmalıyız."

Turan ülküsünün peşinde

Bu metinde geçen 'tabii sınırlar'dan kasıt nedir diye merak edenler için yine İttihatçı hareketten gelen yazar Şevket Süreyya'nın (Aydemir), *Suyu Arayan Adam* adlı kitabından yaptığım şu alıntı cevap olabilir: "Biz gençler, şimdi de muallim mektebinin dershanelerinin duvarlarına asılı olan haritaların başına toplanıyorduk. Bu haritaların üstünde yeni Türk vatanının sınırlarını çizmeye çalışıyorduk. Osmanlı Afrikası, Yemenler, Hintler, Bosna-Hersekler artık gözümüze görünmüyordu. Bir elimizi Balkan geçitlerinin, Tuna-Meriç havzalarının üzerine koyardık. Sonra diğer elimizi Kırım'ı, Kafkasya'yı, Başkırdistan'ı, Türkistan'ı sıralayarak Altaylara, Çin Türkistanı'na, Çangari'ye, Altın dağa uzatırdık: Buraları hep bizim! Derdik. Buralarını hep biz kurtaracaktık. Rumeli'de sınırlarımız, gerçi bizim mektebin kapısından iki kilometre ileride, Edirne'nin şehir istasyonunda bitiyordu. Ama bu bizim gözümüze görünmüyordu. Bizim gözümüz dünyanın öbür ucunda, Kafkasya'larda, Türkistan'larda, Çin sınırlarındaydı. Oralara gidecektik. Köylere, avullara, obalara koşacaktık. Elde asa ayakta çarık, sırtta kitap çantalarını Anadolu'ya, Azerbaycan'a, Türkistan'a taşıyacaktık (...) Yakın mazi artık kasvetli bir rüyaydı. Hakikat, yalnız istikbaldeydi. Avrupa'da Birinci Dünya Harbi işte bu hava içinde patladı."

Yani o günlerde İttihatçı aydınlar Turan ülküsünün önündeki en büyük engel olarak gördükleri Rusya'ya saldırmak için bahane arıyorlardı.

Fransızlar reddedince

Son olarak, Cemal Paşa, ölümünden sonra yayımlanan hatıratında 1914 yılının Temmuz ayında Fransızlardan gelen teklif üzerine Paris'e gittiğinde Osmanlı hükümetinin de onayıyla bir Osmanlı-Fransız ittifakı tesisi yolunda temaslarda bulunduğunu iddia ediyorsa da Fransız arşivlerinde bu konuda herhangi bir kayıt yok. Dolayısıyla Cemal Paşa'nın ciddi bir ittifak girişimi olarak sunduğu görüşmelerin en fazla gayri resmî görüşmeler olduğunu söylemek mümkün.

İttihatçılara göre, hal böyle olunca da Osmanlı İmparatorluğu Almanlara bir anlamda mahkûm olmuştu. Aslında Alman Genelkurmayı ve Hükümeti Osmanlı Ordusu'nun geriliği ve yıpranmışlığı yüzünden ittifakı istemiyordu. Örneğin İstanbul'daki Alman Büyükelçisi Wangenheim, Sadrazam Said Halim Paşa'ya "Avusturya-Sırp ilişkilerinin pek ciddi bir biçim alabileceği, dolayısıyla durum aydınlanmadan herhangi bir ittifak yapmamak gerektiği"ni söylemişti. Aynı şekilde İstanbul'daki Alman askerî misyonundan Liman Von Sanders'in Mart 1914 ortalarında gönderdiği raporlara dayanarak bir değerlendirme yapan Alman Genelkurmay Başkanı Moltke, Avusturyalı meslektaşı General Conrad Von Hötzendorff'a şunları yazmıştı: "Türkiye askerî bakımdan bir sıfırdır. Askerî heyetimizin raporları tamamen umut kırıcıdır. Ordu, anlatılması olanaksız bir durumdadır. Daha önce Türkiye'den 'Hasta Adam' olarak söz edildiğine göre şimdi ölen adamdan söz edilmesi gerekiyor. Artık yaşam gücü kalmamıştır ve kurtarılması olanaksız bir can çekişme halinde bulunuyor. Askerî heyetimiz, şifasız bir hastanın ölüm döşeği başında bulunan doktorlar heyetine benziyor."

Ancak Kayzer II. Wilhelm Almanya'nın yeni sömürgeler bulmazsa yok olacağına inanıyordu. Nitekim kısa süre sonra Sanders, Kayzer'i mutlu etmek için olsa gerek, "Osmanlı ordusunun yeniden teşkilatlandığını, üç büyük savaş kaybetmiş olmasına rağmen gücünü toparladığı ve beklenenden daha fazlasını yapabileceği" yönünde raporlar yazmaya başlayacaktı.

Sultan Osman ve Reşadiye

Enver Paşa Alman Büyükelçisi Wangenheim'a, Said Halim Paşa da Avusturya-Macaristan Büyükelçisi Pallavicini'ye anlaşma teklif ettiğinde takvimler 22 Temmuz 1914'ü gösteriyordu. Altı gün sonra bu yakınlaşmaya gözdağı vermek isteyen Britanya Donanma Bakanı Churchill'in emriyle, Newcastle tersanelerinde inşa edilmekte olan Sultan Osman I ve Reşadiye dretnotlarına el konuldu. Bu karar halkta büyük öfke uyandırdı, çünkü gemilerin 30 milyon sterlin tutan inşa masraflarının büyük bir kısmı halktan bağış olarak toplanmıştı. Bu atmosfer, İttihatçıların ve Almanların ittifak yanlısı kanadının arayıp da bulamadıkları fırsatı sundu.

Enver Paşa'nın 28 Temmuz 1914 günü Alman Büyükelçisi Wangenheim'a önerdiği 'savunma amaçlı ittifak' (Defensivbündnis) metni üzerinde 31 Temmuz günü karar verildi. Yine iddiaya göre 2 Ağustos 1914'te, Sadrazam ve Hariciye Nazırı Said Halim Paşa'nın yalısında toplanan Alman Büyükelçisi Baron von Wangenheim, Harbiye Nazırı Enver Paşa, Dahiliye Nazırı Talât Paşa ve Meclis-i Mebusan Başkanı Halil (Menteşe) Bey gizli bir anlaşma imzaladılar. Benzer bir anlaşma Said Halim Paşa'nın aracılığıyla Avusturya Sefiri Pallivicini ile de imzalandı. Talât Paşa ve şürekâsının devletin geleceği için bu anlaşmaya ne kadar bel bağladıkları, anlaşmanın 1920'ye hatta 1926'ya kadar uzatılması için verdikleri mücadeleden anlaşılıyordu.

İbn-i Haldun'dan dersler

Anlaşmanın imza töreni için evini açan Sadrazam Said Halim Paşa'nın İttihatçı liderlere İbn-i Haldun'un tarih felsefesini hatırlatarak "Turan ve Mısır fütuhatı (fetihleri), Trablus, Tunus, Cezayir vesaire gibi âmâli (emelleri) rica ederim bırakalım. Biliyorsunuz ki her milletin üç devri vardır. Fütuhat (fetih) devri, Tevakkuf (durma) devri, İnhitat (çökme) devri. Binaenaleyh inşallah bizimki 'devr-i inhitat' değildir, fakat herhalde 'fütuhat devri' (fetihler devri) olmadığı da bellidir ve devrimiz 'devr-i tevakkuf'tur. Hudutlarımızı muhafaza edelim, bu suretle bitaraf (tarafsız) kalırız. Memleketi harp felaketinden kurtarmak için hiç olmazsa fiilen bitaraf kalalım, tecavüz ve taarruz etmeyelim. Bu suretle bitaraflığımızı muhafaza etmiş oluruz ve memleket de harp felaketinden kurtulur" dediği, ancak bu sözlerin muhatapları tarafından alaycı bir ifadeyle dinlendiği ileri sürülür. İddiaya göre İttihatçıların en aklı başında adamlarından Ziya Gökalp bile sessizce dinlemişti kendisini.

Eğer inanmak gerekirse, antlaşmadan bu kişiler dışında kimsenin, örneğin Maliye Nazırı Cavid Bey'in, örneğin Bahriye Nazırı Cemal Paşa'nın, örneğin Şeyhülislam Hayri Efendi'nin haberi olmamıştı. Dahası devletin başı padişahın bile haberi yoktu!

Savunma amaçlı mıydı?

Resmî tarihçiler bu gizli anlaşmayı 'savunma' amaçlı bir anlaşma olarak sunmayı çok severler. Buna dayanak olarak da anlaşmanın 2. maddesindeki "Eğer Rusya askerî olarak karışır ve Avusturya ile Rusya savaşır ve Almanya da Avusturya'nın yardımına gitmek zorunda kalırsa Osmanlı İmparatorluğu da savaşa girecektir" ifadelerini gösterirler. Halbuki imzadan bir gün önce Almanya Rusya'ya savaş ilan etmişti. Yani savaşa girmenin koşulu oluşmuştu. Nitekim aynı gün seferberlik ilan edilmiş, ülkenin eli silah tutma yaşındaki nüfusu silah altına alınmaya başlamıştı.

Seferberlikten sonra sıra Rusları kışkırtma planlarını yürürlüğe koymaya gelmişti. Bu iş için Alman Amiral Souchon'un kumandasında, İtalya'nın Messina Limanı'nda bekleyen Alman savaş gemileri Goeben ve Breslau seçilmişti. Resmî teze göre 4 Ağustos 1914 tarihinde veya birkaç gün sonra, gemiler "İngiliz gemilerinin kovalaması sonucu Osmanlı İmparatorluğu'na sığınmışlardı."

Buradaki anahtar kelimeler 'kovalanmak' ve 'sığınmak zorunda kalmak'tı. Bugün biliyoruz ki, ittifak anlaşması imzalandıktan sonra Wangenheim'in Souchon'a gemileri derhal İstanbul'a götürme emri verilmişti. Öte yandan gemiler kovalanmışlarsa da bunun nedeni iki geminin İstanbul'a gelirken, Fransız sömürgesi Cezayir'deki iki limanı bombalamasıydı. Gemilerin Boğazlardan içeri alınmasıyla ilgili emri Başkumandan Vekili ve Harbiye Nazırı Enver Paşa kabineye danışmadan vermişti. Emrin tarihi de 4 Ağustos 1914 idi. O günlerin hukukuna göre, İstanbul'un geçişe izin vermesi, savaşta tarafsız olmadığını ilan etmesi anlamına geliyordu. Kısacası Osmanlı tarafı 'savunma' pozisyonundan 'saldırı' pozisyonuna doğru hızlıca yol alıyordu.

Gemiler satın alınmış mıydı?

Gemiler 10 Ağustos'ta Çanakkale Boğazı'nın önüne gelmiş, hükümetin geçiş izni vermesinden sonra mayınlara çarpmaması için kılavuz eşliğinde Marmara'ya getirilmişti. Enver Paşa, Said Halim Paşa'nın yalısında kendisini bekleyenlere "Bir oğlumuz dünyaya geldi" diye vermişti müjdeyi. 16 Ağustos'ta İstanbul Limanı'na giren gemiler, Halil (Menteşe) Bey'in önerisi ile "80 milyon marka satın alınmış gibi yapılarak" Osmanlı donanmasına katıldı. (Satışın göstermelik olduğunun bir kanıtı, Birinci Dünya Savaşı boyunca Alman-Osmanlı yazışmalarında gemilerin orijinal isimlerinin kullanılmasıydı.) Goeben gemisine, 'Yavuz Sultan Selim' (ileriki yıllarda kısaca 'Yavuz' diye anıldı), Breslau'ya ise 'Midilli'

adı verilerek Alman Amirali Souchon'un yönetimine teslim edildi. Mürettebata Osmanlı askerleri katıldı, Alman askerlerine fes giydirildi, göndere Osmanlı bayrağı çekildi. 'Yavuz' adının Cemal Paşa'nın hayalindeki Mısır seferini ima ettiği, 'Midilli' adının ise hem Cemal Paşa'nın Midilli doğumlu olmasından hem de Balkan Savaşları'nda kaybedilen Midilli'den vazgeçilmediğini ima ettiği anlaşılıyordu.

Gelişmelerden haberdar olan İtilâf Devletleri, Osmanlı İmparatorluğu'na 19 Ağustos'ta sözlü olarak, 28 Ağustos'ta yazılı olarak savaşta tarafsız kalması karşılığında toprak bütünlüğü garantisi verdi. Dahası Britanya Dışişleri Bakanı Sir Edward Grey, Osmanlı İmparatorluğu'nun tarafsız kalmaması durumunda "geleceğinin ne olacağının kestirilemeyeceği" tehdidinde bulundu. Bu tarafsızlığın şartları ise Alman gemileri ve askerî personelinin sınır dışı edilmesi, seferberliğin durdurulması ve İtilaf Devletleri korumasının kabul edilmesiydi. Ama artık ok yaydan fırlamıştı. İttihatçılar kararlarını vermişlerdi. 8 Eylül'de Osmanlı İmparatorluğu malî ve adlî kapitülasyonları kaldırdığını ilan etti. 9 Eylül'de Souchon resmen Osmanlı donanmasının başına getirildi. Sıra Almanya ile işin parasal yanını konuşmaya gelmişti.

Alman yardımı yolda

Çünkü Eylül ayının son günlerinde Babıali'nin kasasında memur maaşlarını ödeyecek kadar bile para kalmamıştı. Devletin dış borçları 154 milyon, geliri 26-27 milyon lira civarında idi. (Bu durum yıllardır böyleydi ama seferberlik üstüne tüy dikmişti. O yıl pek çok yerde hasat yapılamamıştı. Halbuki 1914 ürünün çok iyi olduğu bir yıldı. Kısacası İttihatçılar savaş kararı alarak zaten bozuk olan ekonomiyi daha da bozmuşlardı.) İttihatçılar Almanya'dan 5 milyon altınlık bir yardım talebinde bulundular. Berlin'deki Osmanlı Sefiri Ahmed Muhtar Paşa, Almanlara, 500 bin altınlık bir

ön ödemenin Alman-Osmanlı ittifakını savunanların elini güçlendireceğini söylemişti. Almanlar teklifi kabul ettiler.

İttihatçıların Maliye Bakanı Cavid Bey, 12 Ekim 1914 tarihli günlüğüne şöyle yazmıştı: "[Almanlar] Anlaşma imzalandıktan on gün sonra 250 bin lira, Rusya'ya ya da İngiltere'ye karşı savaşa girmemizden on gün sonra 750 bin lira ve geri kalanı (4 milyon lira) savaş ilanından 30 gün sonra 400 bin lira aylık taksitler halinde verecekler."

Para, umulandan daha hızlı gelmeye başladı. Çünkü Almanlar Marn'da ve Varşova'da durdurulmuşlardı. 2 milyon altın lira iki parti halinde İstanbul'a ulaştığında Enver Paşa 22 Ekim'de Donanma Kumandanı Amiral Suchon Paşa'ya hem Almanca hem de Türkçe şu emri yazdı: "Donanma-yı Hümayûn, Karadeniz'de hakimiyet-i bahriyeyi kazanacaktır. Bunun için Rus donanmasını, nerede bulursanız ilân-ı harp etmeden ona hücum ediniz."

Yavuz ve Midilli Karadeniz'de

27 Ekim'de Amiral Suchon kumandasındaki Yavuz, Midilli, Hamidiye, Berk, Gayret ve Numune gemilerinden oluşan Osmanlı filosuyla Karadeniz'e açıldı. 29/30 Ekim'de Rusya'nın Sivastopol ve Odessa limanları topa tutuldu, iki de Rus gemisi batırıldı. Suchon'un, olayı Bahriye Nezareti'ne anlatan 29 Ekim 1914 tarihli telsiz raporunun arkasında, kimi çevreler tarafından 'savaşa karşı' olduğu iddia edilen İttihatçıların üçüncü adamı Cemal Paşa el yazısı ile şunları yazmıştı: "Karadeniz olayı için yarın basında resmî bir bildiri yayınlanması uygun olur. Herhalde Rusları en evvel saldırgan göstermek pekâlâ olur. Ve yarın büyük devletlere Rusların bu harekâtını protesto etmek üzere resmî yazı dahi gönderilmelidir."

Bütün bunlar olurken Alman görevlilerin başkanlığındaki Teşkilat-ı Mahsusa elemanları Erzurum'a ve Trabzon'a gönderilmişler,

cezaevlerinden salınan mahkûmlar ve Gürcü sabotajcılar, Arhavi'den Rusya'ya sızmışlar ve sabotajlara başlamışlardı. O sırada Harekât Dairesi Şefi olan Ali İhsan (Sabis) Paşa, örtülü ödenek bütçesinden finanse edilen ve devletin resmî kurumlarından gizli olarak faaliyet gösteren bu birliklerden "Karargâh-ı Umumi'nin (Genelkurmay Başkanlığı'nın) haberdar olmadığını, bu birliklerin Harbiye Nezareti'nde, Enver Paşa'nın emri altında çalışan bir büro tarafından yönlendirildiğini söyler. Paşa'ya göre bu iş için ayrılan ödenek, 300 bin lira gibi büyük bir miktardır.

En sonunda tahrikler meyvesini verir. 4 Kasım'da Rusya, 5 Kasım'da da Britanya ve Fransa Osmanlı İmparatorluğu'na savaş ilan ederler. Britanya ayrıca 1878'de II. Abdülhamid tarafından kiralanan Kıbrıs'ı ilhak eder. Düyun-u Umumiye'deki İngiliz temsilcisi Sir Adam Block, o günlerde İstanbul'dan ayrılırken şöyle diyecektir: "Eğer Almanya kazanırsa, Alman kolonisi olacaksınız. Eğer İngiltere kazanırsa mahvoldunuz!"

Cihad-ı Ekber'in ilanı

11 Kasım 1914'te İtilaf Devletleri'ne savaş ilan etmesinden hemen sonra, İstanbul'daki Alman misyonu Harbiye Nazırı Enver Paşa ile Dahiliye Nazırı Cemal Paşa'ya bir cihad çağrısının faydalı olacağını hatırlatmıştı. Pozitivist İttihatçılar dinin propaganda aracı olarak kullanılmasını çok akıllıca buldular ve Sultan V. Reşad'a baskı yaptılar. Sonunda, Şeyhülislam Ürgüplü Hayri Efendi, 14 Kasım 1914'te beş fetvadan oluşan bir 'Fetva-yı Şeriye' çıkardı.

II. Mahmud tarafından Hayri Efendi'nin atalarından Hacı Nuri Bey'e hediye edilmiş bir kalemle imzalanan fetva 14 Kasım sabahı Süleymaniye'deki Meşihat binasından Fatih Camii'ne büyük bir merasimle götürüldü ve camiin avlusunda bekleyen binlerce kişiye Fetva Emini Ali Haydar Efendi tarafından okundu. Bu törene, savaşın başında Almanlara esir düşmüş Kuzey Afrikalı Müslüman

esirlerden oluşan ve meşakkatli bir yolculukla Romanya üzerinden İstanbul'a getirilen 14 kişilik bir 'esirler heyeti' de katılmıştı. Enver Paşa'nın Müslüman esirleri propaganda aracı olarak kullanma fikrinin ürünü olan bu heyetin üyeleri, talimatlar uyarınca basına İtilaf Devletleri'nin kendilerini nasıl yem olarak ön cephelere sürdüklerini, buna karşılık esir düştükleri Almanların kendilerine nasıl hürmet gösterdiğini anlatmışlardı.

Mallarıyla ve vücutlarıyla

15 Kasım 1914 tarihli *İkdam* gazetesinde yayımlanan fetvaların ilkinde İslam padişahının cihad ilan ettiği, bütün Müslümanların "mallarıyla ve vücutlarıyla" bu cihada katılmalarının farz olduğu söyleniyordu. İkinci fetvada İngiltere, Fransa ve Rusya'daki Müslümanlar bu üç devlete karşı birleşmeye çağırılıyordu. Üçüncü fetvada, cihad emrine uymayanların Allah'ın gazabına ve musibete uğrayacakları hatırlatılıyordu. Dördüncü fetvada İngiliz, Fransız ve Rus ordularındaki Müslüman askerlerin İslam (Osmanlı) Ordusu'na karşı zorlansalar bile savaşmalarının ve bir başka Müslüman'ı öldürmelerinin haram olduğunu anlatıyordu. Beşinci fetvada ise İngiltere, Fransa, Rusya, Sırbistan ve Karadağ Müslümanlarının İslam (Osmanlı) Hükümeti'ne yardım eden Almanya ve Avusturya'ya karşı savaşmalarının Hilafet'in aleyhine olacağı söyleniyor, bu işe kalkışan bir Müslüman'ın büyük günah işlemiş sayılacağı, her türlü fenalığa müstahak olacağı ihtar ediliyordu. Bir hafta sonra dünyanın bütün Müslümanları anlayabilsin diye Osmanlıca, Arapça, Farsça, Urduca ve Tatarca olmak üzere dört dilde 500 bin adet bastırılan fetvanın altında üç eski şeyhülislamın, 11 kazaskerin ve devrin önde gelen 14 din âliminin imzası vardı.

Rus Abidesi yıkılırken

İttihatçıların savaşa kendi iradeleriyle girdiklerine hâlâ inanmayanları herhalde 18 Kasım 1914 günü, '93 Harbi'ni kazanan Rusya'nın

Florya Şenlikköy'de yaptırdığı Ayastefanos Rus Abidesi, İttihatçıların organize ettiği kitleler tarafından yıkılırken Cemal Paşa'nın kalabalığa haykırdığı şu sözler ikna edecektir:

"Karadeniz'de donanmamız tarafından vukubulan hareketler, bazı korkakların zannettikleri gibi sırf Alman amiralinin Hükümet-i Osmaniyeyi bir emrivaki karşısında bulundurmak için kendiliğinden yaptığı bir teşebbüs değildir. Bu hareket, emr-i mahsus (özel emir) ile yapılmıştır. Alman generalleri ve amiralleri Hükümet-i Osmaniye'nin emrinde birer icra vasıtasından başka bir şey değildirler. Osmanlı milletinin mukadderatını idare etmek mesuliyetini deruhde etmiş olan insanlar, kimsenin nüfuz ve tesiri altında olmayıp fikir ve kararlarında müstakildirler. Türkler zelilâne yaşamaktan ise, millî istiklal ve haklarını silahlariyle temin etmek veyahut şeref'le ölmek için harbe girmişlerdir..."

'Kayzer'in Casusu' Oppenheim

İçinde geçmediği halde özel ve kutsal bir anlam kazandırmak için 'Cihad-ı Ekber' olarak anılacak 14 Kasım 1914 tarihli 'Cihat Fetvası'ndan sonra Almanlar Müslümanları örgütleme işini profesyonelce ele almışlar ve muhtemelen Aralık ayında Şark İçin İstihbarat Servisi'ni (Nachrichtenstelle für den Orient, NfO) kurmuşlardı. Alman Genel Kurmayı tarafından desteklenen servisin ilk başkanı 'Kayzer'in Casusu' unvanlı Max Freiherr von Oppenheim'dı.

1860'da Yahudi kökenli Köln'lü bir banker ailesinin oğlu olarak dünyaya gözlerini açan Oppenheim erken yaşlarda Hıristiyanlığı seçmiş, önce devlet memuru olmuş, kariyerine arkeolog ve şarkiyatçı olarak devam etmişti. Mükemmel Arapçası ile 13 yıl boyunca Libya, Suriye, Irak, İran, Muskat, Aden, Zanzibar ve Doğu Afrika'da dolaşan Oppenheim 1883-4 yıllarında İzmir ve İstanbul'a gelmiş, 1895'daki ikinci ziyaretinde ününü duyan Abdülhamid tarafından huzura kabul olunmuştu. Oppenheim, 1896-1910 yılları arasında Kahire konsolosluğu yaptı. 1899'da

Habur nehri'nin kıyısında yer alan ve Kalkalitik döneme tarihlenen Tell Halaf kalıntılarını keşfetti. 1908'de henüz Mekke Şerifliğine atanmadığı için İstanbul'da ikamet Hüseyin'le bir görüşme yaptı. Konu siyasi meseleler ve Hüseyin'in arkeoloji merakı idi ve Hüseyin Oppenheim'i çok etkilemişti. Oppenheim'la bir kazı alanında karşılaşan T. E. Lawrence ise hakkında bir sürü şey duyduğu Oppenheim'dan "korkunç ama ilginç biri" diye bahsedecekti.

Servisin diğer uzmanları

İstanbul'da *Der Osmanische Lloyd* adlı bir gazete yayınlayan servisin diğer önemli mensupları İslam uzmanı Eugen Mittwoch, diplomat Karl Emil Scabinger von Schowingen, Hinduca uzmanları Helmuth von Glasenapp ve Oskar Mann, Farsça ve Kürtçe uzmanı Dr. Pröbster, Schröder ve Dr. Buka, Arapça uzmanı Martin Hartmann, İslam uzmanı Rudolf Tschudi ve Georg Kampffmeyer, dilbilimci Hans Stumme ve ileriki yıllarda modern Türkiye'nin hukuk ve politikasında uzmanlaşacak olan Gotthard Jäschke, gazeteci Max Roloff, şarkiyatçı ve kütüphaneci Bernhard Moritz, arkeolog ve antropolog Leo Frobenius, arkeolog Friedrich Sarre, Avusturyalı rahip Alois Musil'di. Bu 'uzmanlar', Irak'taki Necef ve Kerbelâ gibi Şii merkezlerindeki, Cidde (Suudi Arabistan), Etiyopya, Sudan, Fas gibi Sünni merkezlerdeki Müslüman liderlerin desteklerini sağlamak için bölgeyi boydan boya katetmişti. Büroya İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin istihbarat servisi Teşkilat-ı Mahsusa'nın elemanları da yardımcı oluyordu. Bunlar arasında en ünlüleri Tunuslu Salih es Şerif et Tunisi ve Ali Baş Hamba, Mısırlı Abdülaziz Caviş ve Dürzî Şekip Aslan gibi, Kuzey Afrika ve Ortadoğu'daki İslami duyarlılıkları yönlendirme yeteneği olan şahsiyetlerdi.

'Cihad-ı Ekber' ve ekindeki beyannameden milyonlarca adet bastırılarak Müslümanların yaşadıkları bölgelere dağıtılmasını bu misyon örgütlemişti. İtilaf Devletleri ise çağrıya karşı Kuzey ve Batı Afrika'da birçok tarikat şeyhini, ulemayı, aşiret reislerini,

müftüleri, hatta Fas Sultanı, Tunus Beyi'nin mektup yazmasını sağlamışlardı. Bu mektupların yayımlandığı *Revue du Monde Musulman* adlı Fransız dergisinin ilk 160 sayfası milyonlarca çoğaltılarak Fransız sömürgesi olan Moritanya, Senegal, Mali ve Gine'de halka dağıtılmıştı.

Cihad ilanının Hicaz ve diğer bölgelerdeki Araplara duyurulması için Mekke Şerifi Hüseyin'e de başvurulmuştu. Şerif, kendi yetkilerinin yeniden tanımlanması, Şerifliğin babadan oğla geçmesi, Suriye ve Irak'ta 'adem-i merkezi' (özerk) bir yönetim kurulması, siyasi tutuklulara af ilan edilmesi gibi bir dizi şart ileri sürmüştü. Bu durum, Şerif Hüseyin'in gelecekteki planları hakkında epey ipucu veriyordu ama o günlerde İstanbul'da bunu anlayan yoktu.

Özet Kaynakça: *Hatıralar, Cemal Paşa*, Hazırlayan: Alpay Kabacalı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2001; Ali İhsan Sabis, *Harp Hatıralarım*, Birinci Dünya Harbi, C. I, Nehir Yayınları, 1991; Kâzım Karabekir, *Cihan Harbine Neden Girdik, Nasıl Girdik, Nasıl İdare Ettik*, C.2, Emre Yayınları, 1994; Güngör Şenkal, "Bir Başka Açıdan 'Goeben' ve Braslau'", *Resmi Tarih Tartışmaları-3*, Editörler: Fikret Başkaya, Sait Çetinoğlu, Özgür Üniversite Kitaplığı, 2007; Ulrich Trumpener, "Turkey's Entry into World War I: An Assesment of Responsibilities", *The Journal of Modern History*, Vol. XXXIV, December 1962, No: 4, s. 369-380; Kadir Kon, "Jihad Made in Germany", *Kültür*, Bahar 2008, *Birinci Dünya Savaşı Özel Sayısı*, s. 122-131; Donald M. McKale, "The Kaiser's Spy: Max von Oppenheim and the Anglo-German Rivalry before and during the First World War", *European History Quarterly*, 27 (1997), s. 199-219; a.g.y., "Germany and the Arab Question Before World War I", *Historian,* Vol. 59/2, December 1997, s. 311–325; R. L. Melka, "Max Freiherr von Oppenheim: Sixty Years of Scholarship and Political Intrigue in the Middle East," *Middle Eastern Studies,* Vol. 9 (1973), s. 81-93.

1914'TE SARIKAMIŞ'TA NELER OLDU?

Almanya ile 2 Ağustos 1914'te imzalanan gizli dostluk anlaşmasından sonra Alman ve Türk subaylarının ortaklaşa kontrol ettiği Genel Karargâh, 3. Ordu birliklerini Rusları mümkün olduğu kadar geriye püskürtmek ve fırsat bulduğunda taarruz etmekle görevlendirmişti. Ancak 11 Kasım 1914'te Osmanlı İmparatorluğu resmen savaşa girdiğinde Enver Paşa dışında kimsenin aklında bir kış taarruzu yoktu. Çünkü bozgunla sonuçlanan Balkan Savaşları'ndan henüz çıkan ordunun eksikleri sayılamayacak derecede çoktu. Sarıkamış coğrafyası çok çetindi ve o yıl çok ağır bir kış yaşanıyordu. Ama Rusları gafil avlayarak tarihî bir başarıya imza atmayı arzulayan Enver Paşa'nın uyarılara kulak asmaya niyeti yoktu. Ona göre eksiklikler yolda tamamlanırdı.

Yemen'den Sarıkamış'a

Enver Paşa ilk iş olarak kıdem ve tecrübeyi hiçe sayarak Harbiye Mektebi'nden hocası Hasan İzzet Paşa'yı 3. Ordu Kumandanlığı'na atadı. Ardından birliklerin bölgeye sevkine geçildi. Adsız bir asker günlüğünde şunları yazmıştı: "Bu yaz, iki alayımızla Yemen'den buraya naklolunduk. Yola koyulmamızdan dört ay sonra buraya ulaştık ki, Arabistan'ın cehennemî sıcağı Köprüköy'deki (Eleşkirt) ayaz yanında nimet-i ilâhi imiş. Burada çadırın perdesi buza kesmiş oğlak kulağı gibi kırılmakta ve kopmakta. Bölük kumandanım, beni sıhhiyeye nakletmiş ise de, tabip ve ilaç yokluğundan çaresiz kalıp tekrar takımıma döndüm. Akşam yaklaşınca Köprüköy'e civar

dağlardan tipi boşanır. Kumandanımız, gelecek cuma Başkumandan Enver Paşa Hazretleri'nin teftiş ve hücum için geleceğini müjdeledi. O gelinceye kadar da yün içlik, çorap ve paltoların verileceğini ve Yemen yazlıklarını atacağımızı müjdeledi. Allah, devlete ve millete zeval vermesin. Başkumandan Paşa Hazretleri'nin gelmesi ile, Moskof'un kahrolacağından ve kâfirin, karşımızdaki tepelerde geceleri seyrettiğimiz ocaklı ve mutfaklı karargâhlarını ele geçireceğimizden subaylarımız çok emin..."

Enver Paşa komutayı alıyor

Bütün olumsuzluklara rağmen 9-18 Kasım 1914'te 3. Ordu, Rusları Köprüköy'de durdurdu. Ama Kumandan Hasan İzzet Paşa, askerin giyim ve iaşesinin yetersizliğini ve kış şartlarını düşünerek çekilen Rusların peşine düşmedi. Enver Paşa 25 Kasım 1914 tarihinde durumu yerinde tetkik etmesi için Harbiye'den sınıf arkadaşı Yarbay Hafız Hakkı'yı cepheye gönderdi.

Enver Paşa, 7 Aralık'ta karısı Naciye Sultan'a şöyle yazdı: Sevgili Meleğim, Gece bir türlü gözüme uyku girmedi. Sabaha karşı dalmışım. Fakat dalmamla gözümün açılması bir oldu. Rüyamda sizi kollarını bana doğru uzatmış çağırır bir halde gördüm, yine gözlerim doldu, dumanlandı, fakat ağlayamıyordum... Naciye'ciğim artık bu hal ile akşamı nasıl edeceğimi düşün. Haritayı önüme aldım, odamda biraz bakmaya başladım. Gözüm bakıyor fakat anlayamıyordum. Hep müfekkirem (düşüncelerim) sizde." Ertesi gün, daha ertesi gün, daha ertesi gün de karısına benzer mektuplar yazan Enver Paşa, 15 Aralık'ta şöyle yakınıyordu: "Ya Rab, bu harp ne kadar sürecek?"

"Eğer hocam olmasaydınız..."

Vücudu cephede, aklı karısında olan Enver Paşa, 16 Aralık'ta Alman kurmay ve generalleriyle Erzurum'a geldi ve hocası Hasan

İzzet Paşa'ya şöyle bağırdı: "Hatalı davrandınız, başarılı olamadınız! Rus Ordusu burada yok edilmeliydi. Şimdi hemen harekete geçip, Rus Ordusu'nu yok edeceksiniz!" Yaşlı asker cesaretle cevap verdi: "Olmaz! Havaları görüyorsunuz. Her yerde kar var. Karakış başlamıştır. Bu şartlar altında bir harekât faciaya dönüşebilir. Kış şiddetini kaybetsin, yollar açılsın, düşmana haddini bildiririz!" Enver öfkeyle haykırdı: "Eğer hocam olmasaydınız, sizi idam ettirirdim!"

Aynı gün Naciye Sultan'a şu satırları yazıyordu: "Naciye, güzel melek! Ben yakında avdeti umarken şimdi zuhur eden bir hal beni daha bir müddetçik buraya bağladı. Üçüncü Ordu Kumandanı Hasan İzzet Paşa bundan böyle orduyu idare için kendisinde cesaret göremediğini söylüyor... Bakınız hep umduğum adamlar böyle çıkıyor. Ne yapalım, yeni iş yeni adam istiyor. Zararı yok. Şimdilik Üçüncü Ordu'yu ben idare edeceğim. Tasavvurumda kimi olduğunu bilirsiniz. Artık ne yapalım, siz de razı olursunuz değil mi?... Allah kısmet eder de şu Moskofları bir ezersem, o vakit cicimi açık alınla kucaklarım... Güzelim Naciye'ciğim müsaade et de vücudunun her güzel yerini koklayıp öpeyim. Sizi kollarımın arasında bî-buş edeyim."

Eksi 39 derecede donan askerler

22 Aralık günü, 3. Ordu'ya bağlı 9, 10, 11. Kolordular harekâta başladı. Zemheri denilen kışın en soğuk günleriydi. Kar kalınlığı bazı yerlerde bir metreyi geçiyordu. Sıfırın altında 39 derecelik soğuklar, düşmandan daha tehlikeliydi. Gündüz başlayan yürüyüşte yumuşayan çarıklar gece donmaya, ayakları mengene gibi sıkmaya başlıyordu. Adım atmak neredeyse imkânsızdı. Askerler donmamak için oldukları yerde atlıyor, zıplıyor, kendilerini yerden yere vuruyordu ama nafile. Ayak parmaklarından başlayan donma, yavaş yavaş tüm vücutlarına yayılıyordu. Kimi yere

çömeldi, kimi oturdu, kimi yuvarlandı, kimi bir ağaç gövdesine dayandı. Ortalık kardan heykellerle doldu.

24 Aralık'ta Beyköy'le Kuruköy'e ulaşmayı sadece 3.200 kişi başarmıştı. "Onları teslim alamadım. Çünkü bizden çok evvel Allahlarına teslim olmuşlardı" diye yazdı Rus Kurmay Başkanı Pietroroviç raporuna. Ama Enver Paşa inadından dönmedi. Acımasız emrini verdi: "Geri adım atanı üstü vuracaktır!" Ardından örnek olması için 40-50 kişi kurşuna dizildi. Daha sonraki infazlar zaten az olan kurşunların ziyan olmaması için iple yapılacaktı. Ağaçlarda donmuş insan cesetleri sallanıyordu.

30 Aralık'ta Enver Paşa, yatağında donmuş ayaklarıyla yatan yaveri Kazım Bey'e kayıtsız ifadelerle bakıyordu. Bu arada 29. Tümen Kumandanı Albay Arif Bey'i "emirleri dinlemedi" diye kurşuna dizmeye kalktı.

Zaten ölecek değiller miydi?

1 Ocak 1915 günü Albay Hafız Hakkı Paşa başkumandan vekiline itiraf etti: "Bitti paşam, ordumuzun kısm-i küllisi mahvoldu." Her şeyin bittiğini anlayan Enver Paşa, Albay Hafız Hakkı Bey'i 'Paşa' yaparak 3. Ordu'nun başına geçirdikten sonra Erzurum'a doğru yola çıktı. Enver'i götüren kızak, yolda bir Rus karakol birliği ile karşılaştı ancak Rus askerleri kendisini tanımadıkları için kurtuldu. 4 Ocak 1915'te Hafız Hakkı Paşa geri çekilme emri verdi ve Sarıkamış Harekâtı sona erdi. Paşa durumu şu Fransızca sözlerle tanımlamıştı: "Şeref hariç, her şey bitti!" Bir yandan cepheden firar hazırlıkları yapan Enver Paşa ise 8 Ocak'ta Harbiye Nezareti'ne "Ruslara karşı başlamış olan harekât Rus ordusunun kat'i surette mağlubiyeti ile neticelenmediyse de, düşmanı hudut haricine çıkarmaya ve düşman arazisinin bir kısmını istilaya ve hasım ordusunun iyiden iyiye sarsılmasına meydan verdi" diye yazmayı ihmal etmemişti.

10 Ocak 1915'te önce Erzurum'a, oradan da otomobille Refahiye-Suşehri üzerinden İstanbul'a ulaşan Enver Paşa, ilk iş olarak cepheden her gün en az bir, bazen iki mektup yazdığı karısı Naciye Sultan'a sarılmış, ardından da Cercle d'Orient Kulübü'nde verilen ziyafete katılmıştı. İstanbul gazetelerinde Genel Karargâh'ın zafer bildirisi yayımlanmıştı: "Ordumuz Sarıkamış'a dek ilerleyerek kesin başarı kazanmıştır." O günlerde kendisine, 3. Ordu mıntıkasında yaklaşık 600 bin civarında askerin 'zayi olduğunu' söyleyen Harbiye Nezareti'nin Ordu İkmal Dairesi Müdür vekili Miralay Behiç (Erkin) Bey'e şöyle demişti: "Bunlar nasıl olsa bir gün ölecek değiller miydi!"

Esirler Sibirya yollarında

Enver Paşa bunları söylerken, Hafız Hakkı Paşa, Erzurum'da tifüsten son nefesini verirken, Rusların esir aldığı on binlerce Osmanlı askeri Hazar Denizi'ndeki kıraç ve susuz Nargin (Nergis) Adası'nda, merkezî Rusya'daki Varnavino, Sibirya'daki Krasnoyarsk, Priamur, Novanikolaievsk, Novosibirsk, Omsk kamplarına doğru götürülüyorlardı.

24 Nisan 1915 günü, yabancı basından ve kaçan esirlerden Sarıkamış faciasının aslını öğrenen halkı yatıştırmak için gazetelerde Ermenilerin düşmanla ittifak yapıp orduyu arkadan vurduğuna dair yazılar boy göstermişti. Bu konuda başı çeken *Harb Mecmuası*'nı çıkaran Albay Seyfi'nin de içinde bulunduğu gizli komite bir karar aldı ve İstanbul'daki Ermeni cemaatinin önde gelenlerinden oluşan 235 kişilik ilk kafile Ayaş ve Çankırı'ya doğru yola çıkarıldı. Bu kişilerin çoğundan bir daha haber alınamadı.

Sarıkamış sansürü

Ancak halk bunları hiç bilmedi. Sadece askere gönderdikleri evlatlarından uzun süredir haber alamadıkları için olan biteni

hissediyor ama "hiç haber almamak, kötü haber almaktan evladır" deyip tevekkülle büyüklerinin açıklamalarını bekliyorlardı. Bırakın halkı, dönemin sadrazamı Said Halim Paşa bile "Sarıkamış felaketini çok sonra haber aldığını" söyleyecekti. Çünkü İttihat ve Terakki, savaş aleyhine yayınları önlemek için hükümetin resmî gazetesi sayılan *Tanin* haricindeki bütün gazeteleri kapatmıştı. Askerî sansür ancak 11 Haziran 1918'de kaldırıldı. Fakat Sarıkamış konusundaki sansür ancak 1921 yılında kırıldı. 9. Kolordu Kurmay Başkanı Yarbay Köprülü Şerif (İlden) Bey, 3,5 yıllık Sibirya esaretinden sonra İstanbul'a geldiğinde askerliğe dönmek istemiş ama emekli edildiğini öğrenmişti. Köprülü Şerif Bey *Sarıkamış İhata Manevrası ve Meydan Muharebesi* adlı hatıratını ancak 1921 yılında, *Akşam* gazetesinde tefrika edebildi. Yedi yıllık suskunluk nihayet bozulmuştu. Bunu başka yayınlar izledi. Ancak Sarıkamış'ın gerçek bilançosu hiçbir zaman ortaya çıkmadı.

Kaç şehit, kaç esir, kaç firarî?

Yıllardır tartışılır, Sarıkamış'ta cepheye kaç kişi sürülmüştü, kaç kişi şehit olmuştu? Bu konuda ilk rakam 1933'te telaffuz edildi. Genelkurmay tarafından yapılan açıklamaya göre 'zayiat' yani 'kayıp' sayısı 109.274 idi. Bu kayıpların ne kadarı 'şehit', ne kadarı 'yaralı', ne kadarı 'esir', ne kadarı 'firarî' açıklanmamıştı. Daha sonra faciadan beri halk arasında yaygın kanaate uygun olarak "90 bin şehit verildi" dendi, ama sonra bu sayının Enver'in prestijini sarstığı görülünce sayı düşürülmeye çalışıldı. Ordunun tüm mevcudu 75 bin kişiyken, nasıl 90 bin şehit verilebilirdi ki? Tüm arşivler elinin altında olduğu halde yıllardır bu konuda bilimsel bir araştırma yayınlamamış olan Genelkurmay 18 Aralık 2007'de internet sitesine koyduğu 'bilgi notu'yla rakamı sessizce revize etti: Sarıkamış'ta tek kurşun atmadan şehit olanların sayısı 60 bindi!

Peki, bu sayılar doğru muydu? Sarıkamış'ta yaşanan hezimeti sayesinde öğrendiğimiz 9. Kolordu Kurmay Başkanı Yarbay Köprülülü Şerif (İlden) Bey'e göre 3. Ordu'nun mevcudu 190 bindi. Yani pekâlâ 90 bin şehit verilmiş olabilirdi.

Sayılar konusu bir yana bırakıldığında daha önemli soru ortaya çıkıyordu: Bu 'zayiat' kimin suçuydu? Harekâta karar veren, bunu komuta kademesine zorla kabul ettiren, askerleri giysisiz, iaşesiz -39 derecede cepheye süren Enver Paşa'nın suçlandığını sanıyorsanız yanılıyorsunuz. Kimi çevreler, o günlerin İttihatçıları gibi Ermeni çetelerini suçladı, kimi Köprüköy'de düşmanı takip etmeyen 3. Ordu Kumandanı Hasan İzzet Paşa'ya attı suçu, kimi en az Enver Paşa kadar hırslı ama strateji ve taktik cahili olan 10. Kolordu Kumandanı Hafız Hakkı Paşa'ya, kimi Osmanlı Genelkurmayı'nın başındaki Alman generali General Bronsart von Schellendorf'a...

2007'de Genelkurmay, "Sarıkamış Kuşatma Harekâtı; düşman kuvvetlerinin arkasına düşmeyi hedef alan başarılı bir plandı. Ancak stratejinin faktörlerinden zaman ve iklim şartları iyi değerlendirilemediği için bu sonuç kaçınılmaz olmuştur" diyerek durumu idare etmeyi seçti.

Kendini Napolyon sananlar

Enver'le düştüğü anlaşmazlık yüzünden Irak'a gönderilen Alman Goltz Paşa ise günlüğüne şöyle yazmıştı: "Kafkasya'da maalesef Napolyon Bonapart olduğunu iddia eden ve cahil yetişen birçok adam var. Bunlar, ordularına güçleriyle bağdaşmayan görevler vermişler ve bu yüzden ordularını büyük zarara uğratmışlardır."

Goltz Paşa'nın kibarlık edip adını anmadığı sözde Napolyon'un kim olduğunu tahmin etmişsinizdir. Goltz Paşa'nın 'zarar' diye tabir ettiği büyük yıkımı ise Mehmed Akif Ersoy'un güçlü dizelerinden daha iyi anlatan olamaz herhalde: "Gitme ey yolcu,

beraber oturup ağlaşalım/ Elemim bir yüreğin kârı değil, paylaşalım/ Ne yapıp yeisimi kahreyleyeyim, bilmem ki/ Öyle dehşetli muhitimde dönen matem ki!/ Ah! Karşımda vatan namına bir kabristan yatıyor şimdi..."

Özet Kaynakça: Şerif Köprülü İlten, *Sarıkamış İhata Manevrası ve Meydan Muharebesi,* Hazırlayan: Murad Çulcu, Kastaş Yayınevi, 2005; İsmail Bilgen, *Sarıkamış Beyaz Hüzün*, Timaş Yayınları, 2005; Alptekin Müderrisoğlu, *Sarıkamış Dramı*, Kasdaş Yayınları, 1988; Metin Tekin, *Birinci Dünya Savaşı Anıları-Sarıkamış'tan Sibirya'ya*, Timaş Yayınları, 2006; Samih Aziz, *Büyük Harp'te Kafkas Cephesi Hatıraları*, Büyük Harbiye Matbaası, 1934; Maslofski, *Umumî Harp'te Kafkas Cephesi,* Çeviren: Mütekaid Kaymakam Nazmi, Genelkurmay Matbaası, 1935; Nikolski, *Sarıkamış Harekâtı,* Çeviren: Emekli Kaymakam Nazmi, Genelkurmay Basımevi, 1990; *Enver Paşa'nın Özel Mektupları*, Yayına Hazırlayan: Arı İnan, İmge Kitabevi, 1997.

CEMAL PAŞA'NIN ARAP POLİTİKALARI

Cemal Paşa'nın 18 Kasım 1914'te, hem İngilizlere karşı Kanal seferini icra ve bölgedeki asayişi temin etmek maksadıyla, IV. Ordu Kumandanlığı'nın yanı sıra Suriye, Filistin, Hicaz ve Kilikya Bölgeleri Umumi Valiliği'ne atanmasından sonra İstanbul'un Arap politikası iyice sertleşecekti.

Dönemin tanıklarından Ali İhsan Sabis Paşa'ya göre bu atama İTC içindeki Enver-Cemal çekişmesinin bir sonucuydu ve esas olarak Cemal Paşa'yı İstanbul'dan uzaklaştırmak için yapılmıştı. Halbuki Cemal Paşa daha savaş başlamadan önce, İstanbul'daki Fransız Elçisi Bompard'a "Mısır benim Alsas-Loren'imdir," demiş ve savaşa girildiği takdirde Mısır'ı almakla uğraşacağını söylemişti. Yani ortada bir çekişme olsa bile, Suriye görevi Cemal Paşa'nın hedefleri açısından çok isabetliydi.

Cemal Paşa'ya yazılan kasideler

Cemal Paşa, Şam'a giderken geçtiği Konya-Pozantı-Tarsus-Adana-İskenderun-Halep'te halk tarafından coşkuyla karşılanmış, Arap şairleri Cemal Paşa için kasideler, şiirler okumuştu. İki haftalık bir yolculuktan sonra 8 Aralık 1915 günü Şam'a varan Cemal Paşa, burada adeta taç giyen krallar gibi görkemli bir törenle karşılanmış ve karargâhını Damaskus Palas Oteli'nde kurmuştu.

Emir Subayı Falih Rıfkı'ya (Atay) göre Cemal Paşa'nın Cuma selamlıkları aynen Padişah Mehmed V. Reşad'ınkilerle yarışıyordu: "Dördüncü Ordu Karargâhı'na gidiş, hele Şam'dan sonra,

artık bir mabede çıkılıyor gibi baş döndürür. Bir terör havası vardır. Ses daha pestir ve Cemal ismi Tevrat'tan, İncil'den alınma mukaddes bir ada benzer."

Cemal Paşa'nın Kurmay Subayı Ali Fuad (Erden) ise Cemal Paşa'ya yazılmış kasidelerden birini aktarır: "Celâl-i Cemâl'in önünde müluk ve hükümdaran titrer/Ve cemâl-i Cemâl'in önünde şems-ü kamer iğtirap eder. (Cemal'in şiddeti karşısında melikler ve hükümdarlar titrer/Cemal'in yüzü önünde güneş ve ay gözden kaybolur.)"

Benzer ifadeler başka kaynaklarda da vardı. Kimine göre Cemal Paşa "Suriye ve Arabistan'ın taçsız kralı", kimine göre "bölgenin mahvına sebep olan bir zalim", kimine göre "her şeye yetkili bir lord" idi.

Dört bir yana dostluk mesajları

Sonsuz yetkilerle donatılmış Cemal Paşa'nın ilk işi Bağdat, Kerbela, Necef eşrafıyla bölgedeki Arap şeyhlerine, Hicaz'daki İbn'ür-Reşid ve İbn'i-Suud'a, Yemen'deki İmam Yahya'ya dostluk mesajları göndermek olmuştu. Sonra uzun süredir İstanbul ile kavgalı olan Dürzîleri yanına çekmeye çalıştı. (Bu konuda en büyük yardımcısı Dürzî lider, Teşkilat-ı Mahsusacı Emir Şekip Arslan'dı. Ancak sonra ikilinin arası bozulacaktı.) Şam ulemasından Şeyh Bedreddin ve Şeyh Ebül-Hayr Abidin'le yakın dostluklar kurdu. Arap ahaliyi savaş yükümlülüklerinden muaf tuttu ve kendilerinden satın alınacak her malın parasının peşin olarak ödeneceği güvencesini verdi. Bu arada Alman İmparatoru II. Kayzer'in projesi olan cihad fikrini işliyordu.

Buna karşılık Hıristiyan ahaliye karşı sert bir politika izliyordu. Örneğin Mısır'da bulunan Rum Melkit Patriği'ni azletmiş ve yerine yenisini atamıştı. Sis (Kozan) Kataliğosu'nu Kudüs'e sevk etmiş, Baalbek ve Harran metropolitleri hakkında cezai işlemler

yapmıştı. Kudüs Ermeni Patriği Sehak Efendi'ye İstanbul'a değil kendisine hesap vermesini emretmişti. Cebel-i Lübnan'ın Ermeni Katolik Mutasarrıfı Ohannes Kuyumcuyan'ı (Şam'a geldiğinde kendisi atamıştı) azledip yerine İttihatçı Ali Münif Bey'i getirmiş, Marunî lider Huveyk'i Şam'da oturmaya mecbur etmişti. Ama esas kıyamet Cemal Paşa'nın birlikleri Şubat ve Ağustos 1915'te Süveyş Kanalı'nı koruyan İngiliz birliklerine yönelik iki saldırıda başarısız olunca kopacaktı. Cemal Paşa bundan sonra her iki tarafı da ezen politikalar izlemeye başladı.

21 Ağustos 1915'te casusluk ve yabancı devletleri destekleme suçlamasıyla 11 Arap milliyetçisi Beyrut'ta idam edildi. Paşa durmadı ve bölgenin ileri gelen Arap ailelerinden iki bin kadarını Anadolu ve Rumeli'ye sürdü. Paşa "Bu bir ceza değildir" demişti ama emirnamesinde "bir suç işleyeni başkalarına ders olacak şekilde cezalandırma" anlamına gelen 'tedip' terimini kullanmıştı. Sürgünler gittikleri yerlerde sıkı takibe alındılar. Kaçmaya çalışanlar daha uzak yerlere sürüldü vs. Sürülenler arasında İstanbul'a, Osmanlıcılık fikrine bağlı pek çok kişinin olması İstanbul'da büyük bir şaşkınlık yaratmış, ancak Cemal Paşa'yı kararından caydırmak mümkün olmamıştı.

Kıtlık, açlık ve veba

1915 yılı sonunda Suriye'de zahire fiyatları aşırı arttı, bölgede büyük bir kıtlık yaşandı. Buna ertesi yıl veba salgını eklendi. Bütün bu felaketlerin üzerine Cemal Paşa'nın cepheye mühimmat sevkinde kullanılan trenlerin yakıt ihtiyacı için bölgedeki sedir ormanlarını katletmesi, ordunun hayvan ve yiyecek ihtiyacını karşılamak için halkın elindekilere geçersiz Osmanlı banknotları vererek el koyması eklenince Osmanlı idaresi ile bölge halkı arasındaki bağlar kopma noktasına geldi.

Bunlar olurken, Cemal Paşa'nın emriyle 1915 yılının son günlerinden başlayarak 1916 yılının Nisan ayına kadar Suriye ve Lübnan'da

bir dizi tutuklama yapıldı. Suçlama devlete ihanet etmek, Fransa ve İngiltere'nin himayesinde bir Arap devleti kurmak ve Osmanlı halifeliğinin yerine bir Arap halifeliği tesis etmekti. Suriye'nin Aliye kasabasında kurulan mahkemede 200 kadar kişi yargılanmış ancak sadece üç kişi idama mahkûm edilmişti. Diğerlerine gıyaben idam, kalebentlik, kürek gibi cezalar verilmişti. Cemal Paşa kararı beğenmedi ve kendini mahkeme yerine koyarak geri kalan 23 kişinin de idam edilmesine karar verdi. İddialara göre, Mahkeme Başkanı Şükrü Bey, Cemal Paşa'nın idam cezası verirken dayandığı belgelerin eski tarihli (1913 yılına ait) olduğunu hatırlattığında Cemal Paşa "Tarih kafanda paralansın!" diye bağırmıştı.

İnfazlar 6 Mayıs 1916'da gerçekleştirildi. Yedi kişi Şam'da, 14 kişi de Beyrut'ta idam edildi. Özetle Cemal Paşa'nın Suriye ve Lübnan'daki "gaddarane idaresi' ve özellikle idamlar Arap milliyetçiliğinde bir dönüm noktası oldu. (6 Mayıs bugün bile Suriye ve Lübnan'da 'Şehitler Günü'dür.) İdamlardan 1,5 ay kadar sonra Mekke Şerifi Hüseyin'in kendi adına çıkardığı bir fetva ile başlayan sözde 'Arap İsyanı', Türk tarih yazımında 'Arapların Türkleri arkadan hançerlemesi' olarak anılıyor.

Cemal Paşa'nın sultanlığı meselesi

Cemal Paşa'nın Suriye ve Lübnan'da adeta bağımsızlığını ilan etmiş gibi davranması, gösteriş düşkünlüğü, İTC'nin lider kadrolarıyla yaşadığı sorunlar İtilaf Devletleri'nin (Fransa, Britanya ve Rusya) dikkatinden kaçmamıştı. Örneğin 27 Kasım 1915 tarihli L'Illustration dergisinde Atina kaynaklı haberlere dayanılarak Cemal Paşa'nın İstanbul'a karşı bir isyan hazırlığında olduğu iddia ediliyordu. Bu üç ülke yetkilileri arasındaki yazışmalardan anlaşıldığına göre, İstanbul'daki bazı Ermeniler Cemal Paşa'nın Almanlara olan antipatisinden ve 1915-1917 Ermeni Kırımı sırasındaki olumlu tavırlarından cesaret alarak Rusya'daki Ermeni

cemaati aracılığıyla Rusya Dışişleri Bakanlığı'na bir öneride bulunmuşlardı.

Sazanov'un mektubu

Önerinin ne olduğunu 25 Aralık 1915 tarihinde, Rusya Dışişleri Bakanı Sazanov'un İngiltere, Fransa ve İtalya hükümetlerine yazdığı telgraftan öğrenelim:

"İstanbul Ermeni çevrelerinden bildiriliyor ki, güya eğer devletler [İtilaf Devletleri] kendisine aşağıdaki şartları teklif edecek olursa, Cemal'i İstanbul Hükümeti aleyhine açık bir ayaklanmaya meylettirmek için ümit vardır. 1) Bir sultanın başkanlığı altında Suriye, Filistin, Irak, Arabistan, Kilikya ile Ermenistan ve Kürdistan özerk eyaletlerinden oluşacak Türkiye Asya'sının [Anadolu] dokunulmazlığını ve bağımsızlığını devletler garanti edecekler. 2) Babadan büyük oğla veraset suretiyle geçmek üzere sultan olarak Cemal Paşa ilan edilecek. 3) Cemal Paşa, İstanbul Hükümeti'ni ve Sultan'ı Almanların elinde esir ve daha sonra da ilga edilmiş sayarak bunlar aleyhine sefer açmayı taahhüt edecek. 4) Cemal Paşa'mn İstanbul üzerine sefer açması halinde devletler onu silah, erzak, teçhizat ve topçu ile teçhiz edecekler. 5) Savaşın sonunda devletler, Cemal'e mali yardımda bulunacaklar. 6) Cemal İstanbul'un ve Boğazların zayiine (kaybına) razı olacak. 7) Cemal şimdiden itibaren Ermenileri kurtarmak ve savaşın sonuna kadar onları beslemek için tedbirler almayı üstleniyor."

Sazanov, Cemal Paşa'nın sultanlığının İtilaf Devletleri'ne ne faydası olacağını şu sözlerle açıklıyordu: "Her türlü iç karışıklıklar yalnız ve ancak Türklerin gücünü azaltır ve bize yarar. Dolayısıyla, bize sadık Ermeniler vasıtasıyla Cemal ile gizli görüşmelere girilmelidir. Cemal, Almanları kovmağa ve İstanbul Hükümeti'ni devirmeğe muvaffak olmasa dahi, Osmanlı İmparatorluğu'nda fesat ve karışıklık çıkarılması bile bizim için faydasız değildir."

"Bu kadar cesur değildir"

Cemal Paşa'nın böyle bir plandan haberi olup olmadığını bilmiyoruz. Ancak tarihçi Frank Weber'e göre İngiliz arşivlerinde Cemal Paşa'nın Ermenilere özerklik vermeye razı olduğuna dair belgeler var. Cemal Paşa ve İzmir Valisi Rahmi Bey, İttihatçılar arasında gayrimüslimlere nispeten yumuşak davranan şahıslardı. Nitekim Cemal Paşa 1915-1917 Ermeni Kırımı sırasında Şam'da Ermeni yetimlerini korumaya almış, Ermenilere karşı suikast hazırladıkları iddiasıyla iki İttihatçıyı idam ettirmişti. Dolayısıyla hayalindeki Mısır Krallığı'nın kapısını açmak için Ermeniler aracılığıyla Rusları kullanmak istemiş olabilir. Paşa'nın Emir Subayı Falih Rıfkı'ya göre ise Cemal Paşa, Ermenilerin Suriye'de siyasal ve sosyal açıdan herhangi sakınca doğurmayacağını, aksine, Arap milliyetçiliğine karşı güçlü bir tampon olacağını düşünüyordu, "ancak böyle cüretkâr bir plana evet diyecek çapta biri" değildi.

Bu sultanlık meselesinin İTC liderleri arasındaki çatışmaları abartan Ermeni çevrelerinin fantezisi olması daha büyük ihtimal. Ancak hangi ihtimal söz konusu olursa olsun, Sazanov'un önerisi kabul görmemiş, konu daha o günlerde kapanmıştı.

Boşa giden imar faaliyetleri

Cemal Paşa, Suriye ve Lübnan'da bölgede önemli imar ve eğitim faaliyetleri de yürüttü. İmar faaliyetlerinin önemli bir bölümü, İngilizlere karşı yürütmeyi planladığı Kanal Harekâtı'na hizmet edecek karayolu ve demiryolu inşaatı idi. Bu kapsamda 650 kilometre yeni yol yapıldı, 450 kilometre eski yol tamir edildi. Yollar üzerinde son derece gösterişli menziller oluşturuldu. Örneğin Sina Çölü'nün başlangıç noktası kabul edilen Birü'ş-Şeba'daki menzil noktasında binalar, bahçeler, ormancıklar, un fabrikaları, 'ziraat tecrübe sahaları', hatta elektrik üretme tesisleri bulunuyordu. Enver Paşa, 1916 yılında bölgeye yaptığı teftiş seyahatinde, bu yoldan geçerken "Çölün bu kadar değişeceğine hiç ihtimal vermezdim!"

demişti. Cemal Paşa ayrıca 500 kilometre yeni demiryolu inşa ettirdi ve Yafa-Kudüs hattını Hicaz Demiryolu'na bağladı.

Paşa'nın askerî amaçlı olmayan imar faaliyetleri de vardı. İsviçreli şehir planlamacısı Zürcher'in, IV. Ordu mıntıkasında kalan şehirlerde hayata geçirdiği projelerinden bazıları şunlardı:

1) Kudüs'te Mescid-i Aksa'nın silüetini bozan unsurların kaldırılması, iç kalenin müze haline getirilmesi, bitişiğindeki arsaya hükümet dairesi ve küçük bir saray yapılması ve şehrin havasını bozan Bereke deresinin kurutulması; 2) Şam'da iç kalenin tanzim edilmesi, parklar yapılması, yeni bulvarlar yanında, banka, hamam, otel ile adliye, posta-telgraf ve belediye gibi resmî dairelerin inşa edilmesi; 3) Beyrut'ta, limandan hükümet konağına uzanan görkemli bir merdiven, bir saray ve posta-telgraf binası inşa edilmesi; 4) Halep'te iç kalenin tamiratı, hükümet konağı ve posta-telgraf binasının inşası.

Cemal Paşa, ayrıca Şam'daki Emeviyye ve Selimiye camilerinin; Süleymaniye İmaret ve Tekkesi'nin, Selahaddin Eyyubî Türbesi'nin restorasyonu için de girişimlerde bulundu, bölgedeki tarihî eserlerin bir envanterini çıkarmaya çalıştı.

Cemal Paşa'nın devletin meteliğe kurşun attığı bir dönemde, üstelik savaş koşullarında, Kanal seferlerinde başarısız olduğu halde, devletin ve ordunun tüm imkânlarını kullanarak giriştiği imar faaliyeti hakkında Falih Rıfkı'nın yargısı şu olmuştu: "İhtisası onun kadar iyi kullanan ve verimleştiren devlet adamına pek az rast geldim. Yazık ki bütün eseri, şimdi bizim olmayan topraklar üstünde kaybolup gitmiştir."

Özet Kaynakça: Nevzat Artuç, *Cemal Paşa, Askeri ve Siyasi Hayatı*, TTK Yayınları, 2008; Cemal Paşa, *Hatıralar*, Yayına Hazırlayan: Alpay Kabacalı, İş Bankası Kültür Yayınları, 2006; Ali Fuad Erden, *Birinci Dünya Harbi'nde Suriye Hatıratı*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2003; Falih Rıfkı Atay, *Zeytindağı*, 1981; Ali Güler, "Cemal Paşa ve Ona Atfedilen Bir Ermeni-Rus Projesi", *Askeri Tarih Bülteni*, S. 45, 1998, s. 9-23.

1915 ÇANAKKALE SAVAŞI: EFSANELER VE GERÇEKLER

Ruslar Sarıkamış yönünde ilerlerken, İngilizler de Çanakkale Boğazı'na doğru askerî harekâta başlamıştı. Osmanlı İmparatorluğu'nun kendisini neredeyse zorla savaşın içine atmasından sonra İtilaf Devletleri'nin Osmanlı İmparatorluğu'na 'saldırması' savaşın genel mantığı için hiç de garip değildir. Ancak neden Çanakkale'nin seçildiği sorusu sorulabilir. Genel olarak, Çanakkale'de bir cephe açılması fikrinin ilk kez, Yunanistan Başbakanı Venizelos'un Yunanistan'ın tüm askeri gücünü İtilaf Devletleri'nin emrine vermeyi, buna bağlı olarak da Gelibolu Yarımadası'na çıkarma yapmayı teklif etmesi üzerine, 31 Ağustos 1914'te Donanma Birinci Lordu olan Winston Churchill tarafından dile getirildiği kabul edilir. Öte yandan, Churchill'in 1897'de Birmanya'da savaş muhabiri olarak çalıştığı sırada yazdığı "Savrola: Lauraniya'daki Ayaklanmanın Öyküsü" başlıklı kısa makalede anlatılanlar, bu fikrin Churchill'in kafasında epeydir olduğunu düşündürür.

100 yıl önceki başarı

Aslında 1906 yılında Britanya Savaş Bakanlığı, olası bir savaşta Çanakkale Boğazı'na yönelik bir saldırı ile ilgili bir rapor hazırlamış, ancak Genelkurmay böyle bir harekâtı çok riskli gördüğünü belirterek konuyu kapatmıştı. Ama bunun da öncesi vardı. Neredeyse 100 yıl önce, 19 Şubat 1807'de, Napolyon Savaşları sırasında, Rusya'ya yardım etmek amacıyla, Amiral Sir

John Duckworth'un komutasında bir İngiliz filosu, hiçbir direnişle karşılaşmadan Çanakkale'yi geçmiş, Nara'daki Osmanlı gemilerini yaktıktan sonra İstanbul önlerine kadar gelmişti. Neyse ki gemiler, İstanbul'u tehdit edemeden gerisin geriye dönmüştü. Dönmüştü ama bu sefer de topa tutulan İngilizler olmuştu. 130 denizcisi ölmüş, 412'si yaralandıktan sonra Bozcaada'da güvenli bir koya demirleyen Sir "ucuz kurtulduk" demişti. Bazıları, İtilaf Kuvvetleri'nin Çanakkale'ye saldırmak için 19 Şubat 1915 tarihini seçmesini, bu olaya bir gönderme olarak kabul ederler.

Çanakkale'ye ilk bomba 3 Kasım 1914'te atılmıştı ama Çanakkale ile ilgili kapsamlı bir plan ortada hâlâ yoktu. Aralık sonunda Savaş Konseyi Sekreteri Yarbay Maurice Hankey, eğer İstanbul alınırsa, tek cephane fabrikasıyla bağı kesilen Osmanlı ordusunun savaşa devam etmesinin zorlaşacağını, böylece Balkan Devletleri'nin umutlarını İtilaf Devletleri'ne bağlayacaklarını, Almanya'nın hem Doğu'da hem Batı'da savaşıyor olmaktan dolayı dikkatinin dağılacağını, Çanakkale Boğazı'nın yeniden açılmasıyla da Rusların Avrupa'nın ihtiyacı olan buğday ihracına tekrar başlayabileceğini içeren planını sundu. Başından beri Çanakkale'yi gözüne kestirmiş olan Churchill bu planı pek beğendi. Askerî uzmanların kara harekâtı ile desteklenmeden yapılacak bir deniz harekâtına karşı çıkmalarına kulak asılmadı ve 1 Şubat 1915'te Bulgaristan'ın Almanya'nın yanında savaşa katılacağı haberleri eşliğinde Fransız ve İngiliz güçleri büyük bir hızla Limni Adası'nın doğal limanı Mondros'ta toplanmaya başladı.

Deniz harekâtı başlıyor

19 Şubat 1915 günü başlayan harekât, mayın ve lağım bölgelerini koruyan bataryalar susturulduktan sonra açılan geçitten Marmara'ya girilmesi üzerine kurulmuştu. Bu yüzden sadece iki deniz piyade taburu harekâta katılmıştı. Savaşın başlaması İngiliz halkını çok heyecanlandırdı. Herkes Rusya'dan gelecek buğdayları

beklemekteydi. Aynı heyecan Rusya'da da görülüyordu. Onlar da bir an önce ellerindeki buğdayı paraya çevirmeyi hayal etmekteydi. Balkan ülkeleri Osmanlı İmparatorluğu'nun yenileceğine ilk kez inanmışlardı. Venizelos, tekrar Gelibolu'ya çıkartma yapmayı teklif etti ama bu sefer Ruslar hayır dediği için savaşta yerini alamadı. İngilizler Yunan takviyesinin olmamasına üzülmekle birlikte iyimserliklerini bozmadılar. Hatta Lord Kitchener, daha önce kararlaştırıldığı halde, 29. Tümen'in savaşa katılmasına gerek olmadığını açıkladı. Onun yerine Mısır'da toplanan Avustralya ve Yeni Zelanda birlikleri (Anzaklar) gönderilecekti.

Nusrat Mayın Gemisi

Ancak bir süre sonra, Osmanlı ordusunun da, Çanakkale coğrafyasının da fazlasıyla küçümsendiği ortaya çıktı. Önce, 29. Tümen'in gönderilmesine karar verildi. Merkez Kuvvetler Komutanlığı'na Ian Hamilton atandı. 17-18 Mart gecesi Boğazı tarayarak mayın olmadığını tespit eden İtilaf Donanması 18 Mart'ta büyük saldırıya başladı. Ama Nusrat (Nusret) mayın gemisinin 7-8 Mart'ta Erenköy Koyuna döşediği 26 mayın, Bouvet, Inflexible, Irresistable, Ocean, Galoise gemilerinin sonunu getirecekti. Daha sonra bir İngiliz askerî yetkili "O uğursuz Mart ayında, üç tümenlik bir askerî güç Gelibolu Yarımadası'na çıkarılsaydı, ordumuz Bolayır'a kadar şan ve şerefle yürürdü" diyecekti. Bu yargı doğru mudur bilinmez ancak, 25 Nisan'da başlayan kara harekâtı da İtilaf Devletleri'nin kaderini değiştirmeyecekti.

Çünkü aradan geçen bir ayda, Osmanlı İmparatorluğu, Çanakkale'de 5. Ordu'yu kurmuş, başına Liman von Sanders'i atanmıştı. Askerler yerlerini almışlar, mevzilerini sağlamlaştırmışlar, yolları, gözetleme yerlerini yenilemişler, yarımadayı boydan boya dikenli tellerle çevrelemişlerdi. Artık boğazın her santimetrekaresi topçu ateşinin alanına giriyordu. Hazırlıklar mükemmeldi, ama coğrafya ev sahibinden yanaydı. Sahil hattının hemen

yanında yükselen girintili çıkıntılı tepeler, sel yataklarından oluşan derin ve bozuk hendekler, vadiler ve dağlar, sert ve tuzlu toprak da düşmana geçit vermeyecektir.

Kara harekâtı başlıyor

Karaya çıkış için dört nokta seçilmişti. Suvla (Anafartalar) Limanı veya çevresi, Kabatepe'nin hemen kuzeyi veya güneyi, yarımadanın güney ucundaki İlyas Burnu ve Seddülbahir çevresi. Anafartalar boğazın dar yerinden ve Kilitbahir'den uzak olduğu için elendi. Kabatepe'nin kumsalları çıkartmaya uygundu ama çevresi çok iyi tahkim edilmişti. En uygun yer Seddülbahir'di. Buraya yapılacak bir çıkartma Kabatepe'ye yapılacak ikinci çıkartma ile birleştirilebilirse başarı garanti görünüyordu. Seddülbahir'e 29. Tümen ile Fransız kuvvetleri, Kabatepe'ye ise Avustralyalı ve Yeni Zelandalı Anzaklar çıkacaktı. Ayrıca Bolayır'da bir şaşırtma operasyonu yapılacaktı. Ancak 29. Tümen'in cephane stoku çok kısıtlıydı. Tüfek başına 500, top başına 623 şarapnel mermisi vardı. Göğüs göğse bir çarpışmada bu hiçbir şey demekti. Cephane ve su sevkiyatını Hindistan Katır Birliği ile sürgün Rus Yahudilerinden oluşan Siyon Katır Birliği yapacaktı.

25 Nisan 1915 günü, sabaha karşı üzerlerine "Türk Lokumu", "İstanbul'a", "Harem'e" yazılı pankartlar asılmış olan gemiler günün sevilen müzikleri eşliğinde çıkartma yapmak üzere harekete geçtiğinde 11. Tabur'dan Onbaşı Thomas Louch annesine şöyle yazmıştı: "Herkesin olayları böyle sakin kabul ettiğini görmek ne kadar iyi. Birkaç saat sonra kıyamet kopacak, ama şimdi herkes neşeli, kimi kâğıt oynuyor, kimi şarkı söylüyor, kimi de benim gibi yazıyor. Gören birkaç mil ötede savaş olduğuna asla inanmaz. Altın Boynuz'a vardığımızda benden bir mektup bekleyebilirsin ama şimdi söyleyecek başka şey kalmadı."

Bundan sonra büyük bir kargaşa yaşandı. Filikalar karmakarışık bir halde Arıburnu çevresine yaklaştılar ve hiçbiri önceden

planlanan yere çıkamadı. Türk tarafı bunu çıkartma yerini işaretlemek için konulan dubanın yerini değiştirmeleri ile açıklarken, İngilizler şiddetli akıntıyla açıklanmıştır. Ancak altmış yıl sonra, askerlerini Kabatepe'den gelecek bir ateşten korumak isteyen Metcalf adlı bir astsubayın filikasını 22,5 derece kuzeye çektiğini, onu izleyen diğerlerinin de doğal olarak kuzeye kaydığı ortaya çıktı. Aslında Metcalf haklıydı. Hakikaten de Kabatepe tarafı çok iyi tahkim edilmişti. Belki de oraya çıkılsa da durum değişmeyecekti ama bu durum, yıllarca acaba "Kabatepe'ye çıkılsaydı sonuç farklı mı olurdu?" sorusunun sorulmasına neden oldu.

Gün ağarırken filikalar büyük bir sessizlik içinde kıyıya yaklaşmışlardı. Askerlerin ilk duyduğu ses bir kuş sesiydi ancak bunu hemen silahların sesi izledi. Ortaya çıkan korkunç durumu Teğmen R. B. Gillet şöyle anlatmıştı: "Filikalar şimdi hemen hemen birbirlerine yanaşmış olarak kıyıya kadar uzanıyordu ve içleri parçalanmış cesetlerle doluydu. Sonuncu filika ile kıyı arasında cesetlerden bir iskele vardı. Ölülere basmadan kıyıya çıkmak mümkün değildi ve koyun suları kandan kıpkırmızı kesilmişti."

İkinci çıkartma

25 Nisan'da Seddülbahir'e yapılan çıkartma ise son derece karmaşıktı. Beş ayrı kumsala aynı anda çıkartma yapılması planlanmıştı. İki kanat çıkartması büyük başarı ile tamamlandı Ancak üç yerde filikalar kıyıda demir atacakları bir yer bulamadılar. O sırada kıyıdan açılan ateşle filikalardaki askerler "kapana kısılmış fareler gibi" öldürüldü. Deniz kıpkırmızı kesilmiştir. Kıyıdaki bir tek tümsek askerleri kurtaracaktır. Daha sonra Yüzbaşı David Frenc "Türkler o toprak parçasını yok etselerdi, hiçbirimiz kurtulamayacaktık" diyecektir. Olayı çıkartma gemileri River Clyde'dan izleyen askerler filikalara binmeyi reddederler. River Clyde'ın yanındaki mavnalardan oluşan iskelenin darlığı askerleri zorunlu olarak bir noktada toplanmaya itti. Toplanan askerler de tek tek avlandılar.

Kıyıya her nasılsa çıkmayı başaran askerler derhal siper kazmaya koyuluyorlardı ama ağaç kökleriyle örülmüş taş gibi sert toprak onlara geçit vermiyordu. Çaresizce içeriye ilerleyenleri yoğun top ve mermi sağanağı, ondan kurtulanları dikenli teller karşıladı. Dikenli teller, adeta bir canlı gibi askerlerin bacaklarına, kollarına sarılıyor, kurtulmak için debelenenleri teller daha da çok sarıyordu.

Her iki tarafın askerini de etkileyen, hiç kuşkusuz gündüz yakıcı sıcaklar, geceleri dondurucu soğuklar, karasinekler, bitler, toz ve kum bulutları, susuzluk, bunların neden olduğu hastalıklar idi. Bir asker üç gündür buz kalıbı içinde kalan gömleğinde bitlerin hâlâ yaşadığını hayretle anlatırken, bir başkası "Milyonlarca sinek vardı. Siperin bir yanı kara bir kütleyle kaplıydı. Açtığın her şey, örneğin bir teneke et, bir anda sineklerle örtülürdü. Bir kutu reçel bulacak kadar talihliysen açtığında önce sinekler dolardı içine. Sinekler ağzının çevresinde, yaraların, çıbanlarının üzerindeydi. Vücudunun bir yerini açtığında hemen sineklerle kaplanırdı. Bu gerçek bir lanetti" diye yakınıyordu.

Ama en korkuncu şu satırlar olmalı: "Bu berbat koku da ne diye sordum. 'Siperimizin önünde yatan ölüler' dedi. 'Bizim önümüzde Hant ve Worcester'lardan 700, sağda da Anson Taburu'ndan 800 kişi yatıyor.' Orası iki mil ötedeydi ve koku bizim bulunduğumuz yere kadar geliyordu. Eğer ölü bir fare koklamışsan, işte onun yüzlerce ve yüzlerce katı berbat bir koku. Bu ölüm kokusunu içinden çıkarıp atamazsın. Onu hâlâ hissediyorum..."

Gelibolu sadece ceset kokmuyordu, aynı zamanda vücutlardan yükselen kir, yaralardan yükselen irin, taşların arasından yükselen dışkı da kokuyordu. "Sonunda dizanteriden öyle bitkin düşersin ki, kolunu kaldıracak gücün kalmaz... Doktor bana gecede kaç kere tuvalete gittiğimi sorunca on altı kere demiştim" diyor bir er. Günler süren ağır ishalden sonra, pantolonlarının paçasından kan sızan askerler halsizlik içinde yerlerde sürünüyorlardı. Sarılık, paratifo, sıtma, kolera ve bağırsak humması da hastalık kokteylinin

diğer parçalarıydı. Bir de yorgun, aç, uykusuz, heyecanlı, gergin, korkmuş askerlerin tutulduğu 'Asker Kalbi' hastalığı vardı. Ama en kötüsü kollarını, bacaklarını, gözlerini kaybedenlerin durumuydu. Ameliyatlar çoğu zaman uyuşturucu kullanılmadan, canlı canlı yapılıyordu. Ölmek pek çok durumda yaşamaktan evlaydı...

Düşman değil insan

Çanakkale Savaşı, isimsiz kahramanlarının insanlık öyküleri açısından da eşsizdir. Özellikle Avustralyalı ve Yeni Zelandalı askerler, Osmanlı askerlerinin kahramanlığını, mertliğini, yiğitliğini, insanlığını övmekten hiç çekinmemişlerdir. Örneğin şu satırların samimiyetinden kim kuşku duyar: "Çanakkale'de bulunduğumuz günlerde, bir gün bizim dini bayramımızdı. O günü neşe içinde geçirmek ve eğlenmek istiyorduk. Ama harp halinde bulunduğumuz için bunu imkânsız görüyorduk. Son çare olarak, Türklere bir elçi gönderip onlardan bugün olsun ateş açmamaları için söz aldık. Ama hile olup olmayacağı kuşkusu içindeydik. Bununla beraber eğlencemize devam ederken, bize Türk tarafından hediyeler gönderildiği haberini alıp, elçiyi kabul ettik. Bize adına 'ayran' dedikleri içeceklerini göndermişlerdi. Türklerin bu hareketi beni son derece duygulandırmıştı."

Peki şu satırlara ne dersiniz: "...karşımızdaki Türk siperlerinden silahın ucuna takılmış beyaz bir mendil yukarı kaldırılarak sallandı. Her taraf sessizliğe gömülmüştü. Her iki tarafın da askerleri silahlarını doğrultmuş, dikkatle mendili takip ediyorlardı. Siperin içinden iri yapılı bir er çıktı. Ucuna mendil bağladığı silahını yere attı. Kolları açtı. Sonra kendine güvenen tavırlarıyla yavaş yavaş yaralı yüzbaşımıza doğru yürümeye başladı. Karşı tarafla, çevresiyle, hiç kimseyle ilgilenmiyor, herkes donmuş kalmış, cesur Türk askerini hayranlıkla seyrediyordu. Şaşkınlıktan kurtulan İngiliz askerleri ona nişan almaya çalışıyorlardı. O ise hiçbir şeye aldırmadan yüzbaşının yanına geldi. Nazik ve yumuşak hareketlerle yaralının kıyafetini düzeltti. Onu yerden kaldırdı.

Omuzlayarak yavaş yavaş bizim siperlere doğru yöneldi. Siperlerimizin hemen önüne yüzbaşıyı nazikçe yatırdı. Sonra arkasını döndü. Yine kendinden emin adımlarla siperlerine doğru yürüdü. Hepimiz donmuştuk. Hayrete düşmüştük. Sonradan her iki tarafın siperlerinden alkışlar ve ıslıklar yükseldi."

Bir tane daha: "Karaya ayak basmak üzereyken pantolonum kan içindeydi. Halsiz ve bitkindim. Tam o esnada tüfeğine süngüsünü takmış bir Türk askerinin bana doğru hızla koşarak geldiğini gördüm. Güçlükle sahile çıkabildim. Kurtulmuştum ama bana doğru gelen askerin süngüsünden nasıl kurtulacaktım? ... Türk askeri yanıma yaklaştı. Yere diz çöktü. Cebinden çıkardığı sargı beziyle yaramı sardı. Sonra da sırtından kaputunu çıkardı, titreyen ıslak vücuduma örttü. Üzerimize yağan mermi yağmuruna rağmen hiç aldırış etmeden koluma girdi. Yavaş yavaş geriye yürüdük. Türk siperlerine yaklaştık. Beni orada da iyi karşıladılar. Türkler bana sıcak çay ikram ettiler..."

Aslında, Çanakkale'de taraflar, birbirine 8-10 metre yakınlıktaki siperlerde günlerce, aylarca yan yana yaşamıştı. Bu yakın temas, askerlerin soyut bir düşmanla değil, gerçek bir insanla savaştıklarının farkına varmalarına yardımcı olmuştu. Nitekim kendi siperinden yanlışlıkla düşman siperine geçeni, usulca geri döndürmek, savaşırken birbirlerine el sallamak, ıslıklamak, birbirlerine yiyecek, sigara atmak, bayram, Noel kutlamaları, futbol maçları yapmak, birbirinin yaralılarını tedavi etmek, ölüleri birlikte gömmek bu savaşın olağan sahnelerindendi. Öte yandan savaşta 100 binden fazla insan ölmüş bunun iki katı insan yaralanmış olduğuna göre, savaşın 'centilmenler savaşı' olduğunu söylemek zordu. Öyle olması da işin doğasına aykırıydı zaten.

Anafartalar Savaşı

9 ve 21 Ağustos 1915 tarihlerinde Anafartalar Grup Komutanı Kurmay Albay Mustafa Kemal'in emrindeki 12. ve 7. Tümenlerin

başarılı direnişinden sonra İngiliz savaş lordları çekilmeyi düşünmeye başladılar ama harekete geçmek için Kasım ayındaki don olayında bir miktar daha askerin ölmesi gerekti. 7 Aralık'tan itibaren hazırlıkları başlayan çekilme harekâtı 9 Ocak 1916 gecesine kadar sürdü.

Ancak, bugün bile, askerî uzmanlar, nasıl olup da Osmanlı tarafının çekilmeyi fark etmediğini merak ederler. Fark etmediklerini Liman von Sanders'in anılarında bunu açık yüreklilikle kabul etmesinden biliriz. Ancak Edwin Pope adlı bir erin anılarında da şu satırlar okunur: "Noel günü biraz eğlenmek için karşı tarafa bir konserve et tenekesi attık. Teneke üç dört gün sonra geri geldi. İçine ağırlık olarak taş konulmuştu. İyi bir İngilizce ile bir kâğıda şunlar yazılmıştı: 'Gittiğinize üzülüyoruz, sizinle Süveyş'te görüşürüz." Belki de, Osmanlı tarafı çekilmeyi fark etmişti. Belki de bu korkunç savaşın verdiği bıkkınlıkla, görseler bile görmezden gelmişlerdi.

Mustafa Kemal'in rolü neydi?

Bugün birçok kişi Çanakkale Savaşı'nı Liman von Sanders'in değil de Mustafa Kemal'in yönettiğini sanıyor. Halbuki Mustafa Kemal, bu cephedeki onlarca ikincil komutandan biriydi. Bilindiği gibi savaş çıktığında Sofya'da ataşe olan Mustafa Kemal, savaşa katılmak için dilekçe yazmış ama Harbiye Nazırı Enver Paşa bu atamayı geciktirmişti. Mustafa Kemal'in atamasını Enver Paşa'nın İstanbul dışında olduğu sırada Harbiye Nezareti Müsteşarı 'Topal' İsmail Hakkı Paşa imzalamıştı.

25 Nisan'da kara harekâtı başladığında İtilaf Kuvvetleri Seddülbahir'e çıkartma yaparken, bölgeden sorumlu olan 9. Tümen Kumandanı Halil Sami, 19. Tümen'den bir tabur yardım istemişti. Mustafa Kemal bu talebe uymadı ve başka bir planı uygulamaya koydu. Bu sayede, tümeni 19 Mayıs'a kadarki dönemde önemli başarılara imza attı. Emirlere karşı gelmesi ordu içinde

rahatsızlık yarattı, ancak Liman von Sanders kendisine sahip çıkarak, miralay (albay) rütbesiyle daha üst bir göreve atadı. Mustafa Kemal, 9-10 Ağustos'ta Grup Komutanı sıfatıyla Anafartalar Harekâtı (Müdafaası) sırasında yeteneklerini bir kez daha gösterdi.

'Anafartalar Kahramanı'

Mehmed Emin (Yurdakul) 15 Eylül 1915'te yazdığı "Ordunun Destanı" adlı manzum eserinde "Ey bugüne şahit olan Sarphisarlar/Ey kahraman Mehmet Çavuş Siperleri/Ey Mustafa Kemal'lerin aziz yeri/Ey toprağı kanlı dağlar, yanık yerler" diyerek ilk işarcti vermişti ama örneğin 1919 tarihli Erzurum Kongresi'ne geldiğinde herkes 'Hamidiye Kahramanı' Rauf Orbay'ı tanımakta ama Mustafa Kemal'i tanımamaktaydı.

Mustafa Kemal'in 'Anafartalar Kahramanı' olarak adlandırılması, asıl yakın dostu Ruşen Eşref (Ünaydın)'ın kendisiyle cephede yaptığı mülakatın 1930'da "Anafartalar Mülakatı" adıyla yayımlanmasından sonra olacaktı. Ruşen Eşref, Hasan Ali Yücel'e yazdığı bir mektupta, Enver Paşa'nın Çanakkale Heyeti üyesi olarak gittiği Anafartalar'da yaptığı mülakatın ilk kez *Yeni Mecmua*'nın bu sayısında yayımlandığını ancak Enver Paşa'nın sansürü yüzünden toplatılan derginin daha sonra Liman von Sanders'in gayretleriyle yeniden basıldığını söyler. 1930'lara gelindiğinde bu yazı da, Liman von Sanders'in yardımcıları Vehip, Esat ve Cevad paşalar veya Mustafa Kemal'in 19. Tümenine bağlı 57. Alay komutanı Yarbay Hüseyin Avni Bey ile 27. Alay komutanı Yarbay Şefik Bey gibi diğer kahramanlar çoktan unutulmuştur.

Yine bilinen hikâyedir. Enver Paşa cepheyi ziyaret ettiğinde Anafartalar Grubu'na uğramamış, Mustafa Kemal de kızıp istifasını vermişti. Ancak Sanders, istifayı kabul etmediği gibi, Enver Paşa'dan bir yazı ile Mustafa Kemal'in gönlünü almasını istemişti. Bu ilginçtir, çünkü Mustafa Kemal bir süre önce Enver Paşa'ya bir mektup yazarak "ordunun Almanlara teslim edilmesinin

sakıncalarından" söz etmiş, Liman von Sanders'e fazla güvenilmemesini istemişti. Anlaşılan Sanders'in Mustafa Kemal'in kendisi hakkındaki düşüncelerinden haberi yoktu, ya da iyi bir asker olarak olayı kişiselleştirmemişti. Ancak Mustafa Kemal bir süre sonra rapor alarak cepheden ayrıldı.

Liman von Sanders'in gözüyle

Liman von Sanders *Türkiye'de 5 Yıl* adıyla yayımlanan anılarında "İngiliz ve Fransız filolarının Boğaz'ı zorlayarak geçmeleri halinde, burada bulunan 1. Ordu Kumandanı sıfatıyla öyle tedbirler almıştım ki, Filo'nun İstanbul önünde uzun süre kalması kendisine çok pahalıya mal olacaktı" demişti. Sanders, İstanbul'un iki yakası ile Adalar'a yerleştirilecek müfrezeler ile Yavuz ve Midilli gemileri vasıtasıyla İngiliz ve Fransız filolarının Karadeniz'e çıkışlarının mümkün olmadığını anlatıyordu. Ancak asıl önemli olan, öncelikle bu filonun Çanakkale Boğazı'ndan geçişlerini önlemekti. Almanya'nın aldığı istihbarata göre, Türk askerî makamları, Çanakkale Boğazı'nın düşman filoları tarafından geçilebilecek durumda olmasından endişeliydi. Durum hakkında Sanders'ten acil bilgi istenmişti.

Sanders, 27 Eylül 1914'te Alman Genel Kurmayı'na telgrafla verdiği cevapta "İstanbul'daki askerî makamların Çanakkale Boğazı'nın tehlikeli durumda olmasından dolayı korku içinde bulundukları tamamen asılsızdır. Buna karşı gereken tedbirler alınmıştır" diyor ve şöyle devam ediyordu: "Benim kanaatime göre, müttefik filo, Boğaz'ı zorlayıp geçse ve Marmara denizindeki muharebeyi kazansa dahi Çanakkale Boğazı'nın bütün sahilleri kuvvetli düşman birlikleri tarafından işgal olunmadıkça Marmara'da rahatça kalacak bir duruma ulaşamazdı. Zira Çanakkale Boğazı sahillerine Türk kara birlikleri hâkim olduğu sürece yiyecek ve kömür ikmali imkânsızdı. Bunları şehirden sağlaması için müttefiklerin şehre asker çıkarmasına ise alınan tedbirler karşısında imkân yoktu."

Almanların bütün derdi, müttefik filonun Karadeniz'e açılarak zayıflamış bulunan Ruslara askerî destek gitmesini önlemekti. Bu, Almanlar için bir düşman cephesinin düşmesi demekti. Sanders'in amacı da ülkesinin kendisinden beklediği gibi, müttefik filolarını önce Çanakkale Boğazı'nda durdurmak, olmaz ise İstanbul Boğazı'ndan geçirmemekti. Alınan tüm tedbirlerin ana teması bu idi.

Türkler pes mi etmişti?

Liman von Sanders'in anılarının en can alıcı satırları ise şunlardır: "Fakat Türk Genel Karargâhı, düşman filosunun 20 Şubat'tan 1 Mart'a kadarki zaman içinde Boğaz'ı geçeceğini kabul ettiğinden, alınan askerî kararlar tam anlamıyla felaketti. Bu emirler tamamen uygulansaydı, Almanya ve Avusturya, daha 1915 ilkbaharında harbe Türkiyesiz devam etmek zorunda kalacaklardı. Zira bu emirlere göre Türkiye, Çanakkale Boğazı'nı adeta terk ediyordu... 23 Şubat'ta Enver Paşa'ya yazdığım bir yazı ile aldıkları tedbirlerin hayal edilemeyecek kötülükler getirebileceğini bildirdim. Enver Paşa cevabında tek kelime ile olsun gerekçe göstermeden, benim görüşümü paylaşmadığını bildiriyordu. Enver Paşanın bu isabetsiz ve zararlı emirleri beni rahatsız ediyordu. 1 Mart tarihinde, bu kararların değiştirilmesine yardım etmeleri için Alman Büyükelçiliği'ne ve Askerî Kabine Şefi vasıtasıyla Alman İmparatorluğu'na başvurdum. Bu iki makam görüşümün uygulanması için ne yaptılar bilemem fakat bir şeyler yapmış olacaklar ki, baştan sona hatalı olan söz konusu kararlar hiç uygulanmadı."

Alman katkısı neydi?

Aslında Çanakkale'de görev yapan Alman er, astsubay ve subayların sayısı ise en çok 500 kişiye çıkmıştı. Bunların 150 kadarı kurmay heyeti ve ordu komutanı, 200'ü istihkâm taburunun er ve subay- astsubayları, geri kalanlarının da büyük kısmı sağlık

hizmetlerinde görev alan Alman askerleriydi. Bu sayılara bakınca Almanlar komutayı, Türkler ise savaşçı gücü oluşturuyorlardı diyenlere hak vermek mümkün. Ancak Almanların katkıda bulundukları başka alanlar da vardı. Örneğin Nisan ayından itibaren altı Alman denizaltısı Çanakkale bölgesinde faaliyete geçmişti. Bu denizaltı filosu kısa sürede İtilaf donanmasının korkulu rüyası oldu. Bir Alman denizaltısı 25 Mayıs'ta Majestic, iki gün sonra ise Triumph adlı zırhlıları torpilleyerek batırdı. Bu tarihten sonra Arc Royal uçak gemisi Ege'de rahatça keşif görevi yapamaz oldu ve İmroz'a çekildi. 7 Ağustos'ta başlayan Anafartalar Harekâtı sırasında da denizaltılar önemli rol oynadılar. 12 Ağustos'ta Alman denizaltılarının saldırısı ile Fransızlar dört, İngilizler dokuz denizaltılarını yitirdiler. Osmanlı Donanması da Hayreddin zırhlısını, Peleng-i Derya topçekerini, Yarhisar torpidosunu ve birkaç küçük gemisini yitirdi.

Hava kuvvetlerine Alman katkısı da az bilinir. Savaş başlar başlamaz Almanya Osmanlı İmparatorluğu'na 12 sivil pilot, 32 sivil uçak, 24 Rumpler ve Albatros B uçağı tahsis etmiş, grubun başına da Pilot Üsteğmen Serno getirilmiş, Yeşilköy'de bir talim alanı hazırlanmıştı. Ama Romanya ve Bulgaristan'ın o sırada tarafsız olması yüzünden uçakların ilk partisinin İstanbul'a getirilmesi ancak Mart 1915'te olmuştu. Bu ilk dört uçaktan üçü Çanakkale'ye gönderildi. Savaş boyunca Osmanlı hava kuvvetlerinde bulunan 415 uçağın 30'u Alman İmparatorluk Donanması'na ait deniz uçak bölüğünden, 55'i Alman 'Paşa' uçak birliğiydi. Çanakkale bölgesini donanma uçak bölüğü koruyordu.

Ne kadar şehit verildi?

Çanakkale Savaşı ile ilgili çarpıtmalardan biri de Türk tarafının verdiği 'şehit' sayısıyla ilgilidir. Askerî terminolojide 'zayiat' teriminin anlamını bilmemekten mi yoksa gerçek 'şehit' sayısını az bulmak yüzünden mi bilinmez ama yıllardır üniversite

hocalarından cumhurbaşkanlarına kadar uzanan geniş bir yelpazede, '250 bin şehit'ten söz etmek adet olmuştur. Halbuki Genelkurmay Başkanlığı verilerine göre, Çanakkale'de 57.263 şehit, 97.874 yaralı, 11.178 kayıp, 7.084 hava değişimi, 20.297 hastalık sonucu ölüm, 14 bin hastaneye götürülen olmak üzere 207.696 'zayiat' (kayıp, savaş dışı kalan) vardır. Elbette, Genelkurmay'ın Şehitlerimiz kitabında künyeleri verilen 105 gayrimüslim Osmanlı askeri 'şehit' sayılmazlar! Aslında yaklaşık 2,5 yıl süren 'Kurtuluş Savaşı' sırasında 9.900 civarında şehit ve 31 bin civarında yaralı verildiği düşünülünce 8,5 ayda kaybedilen insan sayısı korkunçtur. Ama bu rakam bile milliyetçi çevreleri tatmin etmediği için durmadan abartılır. İtilaf Devletleri'nin kayıpları konusunda da çelişkili açıklamalar olmakla birlikte genel kanı, onların ölü sayısının bizimkinden az, toplam kayıplarının eşit olduğu yolundadır. Bu da başka ilginç bir durumdur, çünkü Türk tarafı pozisyon açısından çok daha avantajlıdır.

Sonuç olarak 8,5 ay önce büyük bir kibirle Çanakkale önlerinde boy gösteren İtilaf donanmasının süklüm püklüm, fakat ciddi bir zayiat vermeden bölgeden ayrılması, özellikle İngiliz tarih yazımına 'zafer' olarak geçmiştir. Ama herkes Çanakkale Savaşları'nın gerçek galibinin Osmanlı tarafı olduğunu bilir. Bugün pek çok kişi Çanakkale Savaşı'nı Türk ulus-devletinin kuruluş efsanesinin prelüdü sayıyor. Bazıları ise, Osmanlı'nın Müslüman tebaasının Hıristiyan dünyaya karşı 'cihad' savaşı olarak kurgulamaya çalışıyor. Halbuki, Osmanlı İmparatorluğu da, adı üstünde aynen savaştığı devletler gibi emperyal bir güçtü. Savaşa, dünyanın yeniden paylaşımından pay almak için kendi arzusuyla girmişti. Dahası, İtilaf Devletleri'ni kendisine savaş ilan etmeye, dolayısıyla Çanakkale'ye saldırmaya adeta mecbur bırakmıştı. Çanakkale, Osmanlı ordularının Irak'taki Kutü'l Amara ile birlikte galip geldiği iki cepheden biriydi. Düşmanı Çanakkale'den püskürttükten üç yıl sonra, aynı donanma hiçbir engelle karşılaşmadan

İstanbul'a kadar gelecek, tarih sahnesinden püskürtülen Osmanlı İmparatorluğu olacaktı.

Çanakkale'ye İstanbul'dan takviye

11 Temmuz 1915 Pazar günü, savaş bölgesine Enver Paşa'nın emriyle bir heyet yollanmıştı. Heyette Ömer Seyfeddin, İbrahim Alaeddin (Gövsa), Ahmed Ağaoğlu, Ali Canip (Yöntem), Celal Sahir (Erozan), İbrahim (Çallı), Hamdullah Suphi (Tanrıöver), Mehmed Emin (Yurdakul), Nazmi Ziya (Güran), Orhan Seyfi (Orhon), Yusuf Ziya (Ortaç) gibi sanat adamları vardı. Merak edenlere söyleyelim, Mehmed Akif (Ersoy) muhtemelen Teşkilat-ı Mahsusa görevlisi olarak Berlin'deydi. Heyettekilerden, 10 gün süren geziden sonra savaşa dair izlenimlerini hikâye ve şiir gibi formlarda gelecek nesillere anlatmaları istenmişti. Bugün okuduklarımızın çoğu işte bu misyonla yazılmış olanlardı.

Yakup Kadri'ye göre, Çanakkale'ye gönderilen heyet Türkçülerden oluşuyordu ve Ahmed Haşim ve Süleyman Nazif aslen Türk olmadıkları için davet edilmemişlerdi. Halbuki Haşim, Çanakkale'de zabit olarak savaşmıştı. Süleyman Nazif bu yüzden Enver Paşa'ya ateş püskürmüştü ama Ahmed Haşim öfkesini içine atmış ama bu çifte standardı hiç affetmemişti.

Şehzadelerin ve ressamların ziyareti

1915 yılı aralık ayının son günlerinde II. Abdülhamid'in oğlu Abdürrahim, V. Murad'ın torunu Osman Fuad ve I. Abdülmecid'in torunu Abdülhalim efendiler Çanakkale Cephesi'ni ziyaret ettiler, askerlerimize moral verdiler, savaşın gidişatına dair açıklamalar yaptılar. Bu ziyaretin fotoğrafları dönemin *Harp Mecmuası*'nda da yayımlanmıştı. Sultan Mehmed (V) Reşad Çanakkale Savaşı ve sonrasındaki hissiyatını *Harp Mecmuası*'nın bir ekinde yayımlanan gazelinde anlatmıştı.

Enver Paşa Şişli'de savaş resimleri yaptırılmak üzere bir atölye kurdurmuştu. Şişli Atölyesi'nde Sami Yetik ve Mehmed Ali Laga

gibi bilfiil savaşa katılan ressamlar eser verdi. Mehmed Ali Laga'nın 97 adet karakalem ve suluboya tablosu Çanakkale Deniz Müzesi'ndedir. Bu çizimler Çanakkale'nin o zamanki durumunu gösteren belgeseller niteliğindedir. Çanakkale'yi hamasi şekilde ele alan Sami Yetik'in çalışmaları ise çeşitli yerlerde dağınık olarak durur. Şişli Atölyesi'nde üretilen eserler, 1918'de Galatasaraylılar Yurdu'nda halka açılmış, daha sonra sergilenmek üzere Viyana ve Berlin'e gönderilmiştir.

Türk Yurdu'nda Çanakkale

Bugün Çanakkale Savaşları ile ilgili heyecanlı yayınları görünce insanın aklına ister istemez acaba savaş sırasında olay İstanbul'da nasıl algılanıyordu sorusu geliyor. Mustafa Armağan'dan öğrendiğimize göre, İttihatçıların resmî yayın organı sayılan *Türk Yurdu* dergisinin 18 Mart 1915 tarihli 79. sayısında Çanakkale muharebelerinden sadece 9 satırla bahsedilmişti. 1 Nisan tarihli 80. sayıda "Çanakkale Güllelenirken" başlıklı imzasız bir kısa şiirle haberler sütunundaki yarım sayfadan başka yazı yoktu. 15 Nisan tarihli 81. sayıda konudan tek satırla bile bahsedilmiyordu. 6 Mayıs tarihli 82. sayıda haberler bölümünde iki paragrafa sıkıştırılmıştı. 25 Mayıs tarihli 83. sayıda yarım sütuna "Çanakkale hücum ve müdafaası" başlıklı bir haberle yetinilmişti. 3 Haziran tarihli 84. sayıda şair Mehmed Emin'in "Çanakkale Gazileri" adlı 144 beyitlik uzun bir şiirinden başka Çanakkale konulu yazı yoktu. Haberler bölümü ise Çanakkale'den muntazaman yarım sütunluk haberlerine devam ediyordu. Doğrudan Çanakkale savunması üzerine çıkan ilk imzalı şiir için derginin 29 Temmuz tarihli 88. sayısını beklemek gerekecekti.

Yeni Mecmua'da Çanakkale

İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin ideologlarından Ziya Gökalp'in sahibi, İttihatçılardan Küçük Talât'ın müdürü olduğu *Yeni Mecmua*, muhtemelen 1917 yılı sonu veya 1918 başında bir "Çanakkale Fevkalede-i Nüsha" (Çanakkale Özel Sayısı) çıkarmak üzere

çalışmalara başlamış, bu amaçla edebiyat ve kültür adamlarından yazı istemişti. 'Küçük' Talât'ın (Muşkara) önsözü, Sultan Mehmed Reşad'ın gazeli ve Yahya Kemal'in buna yazdığı tahmis dışında 69 parça şiir, tarih, anı, öykü, düz yazı ve mülakattan oluşan sayısın hangi ay yayımlandığına dair bir ibare yoktu.

Çanakkale Savaşı gibi mühim bir olayı anmak için yola çıkan heyecanlı ekibin, hedeflenenden epey geç sonuca ulaşmasının çeşitli nedenleri vardır. Bunlardan biri Küçük Talât'ın önsözde dediği gibi "iyi kâğıt ve mürettip bulamamak" meseledir. Ancak yine aynı yazıda İstanbul'daki düşünürlerin bazılarının "ihtimal ki fazla meşgul oldukları için" cevap bile vermediğini, bu yüzden "kitabın o kadar zengin çıkmadığını" öğreniyoruz. Kısacası bugün büyük heyecanlar doğuran Çanakkale Savaşı, o günlerde pek de önemsenmiyordu.

Özet Kaynakça: Nigel Steel ve Peter Hart, *Gelibolu, Yenilginin Destanı*, Sabah Kitapları, 1996; "Çanakkale 1915", Dosya, Hazırlayan: Zafer Toprak, *Toplumsal Tarih*, S. 111 (Mart 2003), s. 72-99; Necati İnceoğlu, *Siper Mektupları*, Remzi Kitabevi, 2004; *Çanakkale 1915, Kanlısırt Günlüğü*, Yayına Hazırlayan: Murad Çulcu, Kaptan Yayıncılık, 2002; Liman von Sanders, *Türkiye'de 5 Yıl*, Kesit Yayınları, 2006; Erol Köroğlu, "Yeni Mecmua Çanakkale özel sayısı", *Toplumsal Tarih*, S. 111, Mart 2003, s.94-99.

24 NİSAN 1915 NEYİN TARİHİ?

1912-1913 Balkan Savaşları sırasında büyük toprak kayıpları sonucu, gözlerini Turan'a diken İttihatçılar savaşın ilk aylarında alınan bazı yenilgiler ile birlikte, devletin yok olma aşamasına girmiş olduğuna inanmaya başladılar ve soruna, devletin varlık veya yokluk sorunu olarak yaklaştılar. Ermenilere yönelik tehcir kararı, Anadolu'nun homojenleştirilmesine yönelik genel bir etnik temizlik hedefi ile savaşın kaybedilmeye başlaması ile yaşanan çöküş paniğinin birleşmesinden oluşmuş gibi gözüküyordu.

Tehcire giden yolda şu adımlar atılmıştı: 1) Savaş vergisi, asker toplama ve asker kaçağı takibi adı altında köylere sistematik baskılar yapılmıştı, 2) Teşkilat-ı Mahsusa birliklerin Kafkas ve İran sınırlarına sızarak buralardaki Ermeni köylerinde katliamlar yapmıştı, 3) 1908'den itibaren kendi öz savunması için silah bulundurma hakkı olan Ermeni halkı silâhsızlandırılmaya başlanmıştı, 4) Askerdeki Ermeniler silahsızlandırılmış ve amele taburlarında toplanmıştı, 5) Bazı sorunlu bölgelerden idari ve askeri gerekçelerle sürgünler yapılmıştı.

Resmî tarihe göre ise, tehcir kararı, 1915 yılının Mart ayında Zeytun'da (bugün Kahramanmaraş'a bağlı Zeytun'da) ve Nisan ayında, Van'da Ermenilerin isyan ettiği haberlerinin İstanbul'a ulaşması üzerine alınmış ve 23 Nisan'ı 24 Nisan'a bağlayan gece İstanbul'da son derece geniş tutuklamalar yapılmıştı. Resmi tarihe göre tutuklananlar milliyetçi Ermeni komitacılardı ama bugün

biliyoruz ki, tutuklananların ezici çoğunluğunu milletvekilleri, şairler, yazarlar, gazeteciler, siyasi ve dini elitler oluşturuyordu.

Tehcirin tanıklarından Alman Protestan Papazı Lepsius'a göre 600, dönemin ABD Büyükelçisi H. Morgenthau'ya göre 500, resmî tarihçi Yusuf Sarınay'a göre 235, gayri resmî tarihçi Taner Akçam'a göre 180 kişilik bu ilk kafile apar topar Çankırı ve Ayaş'a doğru yola çıkarıldı. Ayaş'a gönderilenler hemen öldürüldü. Çankırı'ya gidenler biraz daha şanslıydı, bazıları bir süre Çankırı'da yaşadıktan sonra öldürüldü, bazıları ise İstanbul'a dönmeyi başardılar.

Ayrıca 24 Nisan günü Osmanlı Ordusu Başkumandanlığı'na yollanan bir emirle özellikle Zeytun, Bitlis, Sivas ve Van'da meydana gelen olaylar dile getirilerek tüm ülke sathında Ermenilere yönelik, tutuklama ve gözaltına alma emirleri verildi. Bu bölgelerdeki tüm Taşnak ve Hınçak örgütlerinin, gazetelerinin kapatılması, yöneticilerinin tutuklanması ve oluşturulacak Divan-ı Harbi Örfilerde yargılanması, alınan tedbirler arasındaydı. Bu kişilerin sayısı da 2.300 kişi civarındaydı.

Müzikolog Gomidas Vartabed

Ayaş ve Çankırı'ya gönderilen ilk grup arasında papaz, kompozitör, müzikolog, 'Ermeni müziğinin babası', Anadolu'nun Türkçe, Kürtçe, Gürcüce, Ermenice türkülerini ilk derleyen Gomidas (Komitas) Vartabed de vardı. Halide Edip (Adıvar) Gomidas'la yakın arkadaştı. "İnsan ve sanatçı olarak çok nadir karşılaşabileceğimiz bir değerdi. Gomidas benim evime gelir saatlerce çalar, söylerdi. Bu ziyaretler Ermenilerle Türklerin birbirlerini boğazladıkları zaman dahi devam etti. İkimizin de içinde, bu vaziyet birbirimize feda edemeyeceğimiz bir acı uyandırmıştı" diye anlatmıştı aralarındaki ilişkiyi. Gomidas tutuklandığında öğrencilerinden biri Gomidas'ın sık sık konferanslar verdiği Türk Ocağı'nın üst düzey yöneticilerinden olan Mehmed Emin (Yurdakul) Bey'den yardım

istemiş ama Mehmed Emin Bey gayet soğuk bir edayla "Bu devletin işidir, biz karışamayız" demişti. Halbuki Gomidas Mehmed Emin Bey'in yazdığı sözlere bestcler yapmıştı.

Neyse ki Gomidas Çankırı'dan geri dönebildi. Bazı kaynaklara göre İTC'den arkadaşları Ziya Gökalp ve Halide Edip'in gayretleriyle kurtulmuştu. Ama Anadolu'yu karış karış gezerek topladığı arşivinin yok edilmesi karşısında, akıl sağlığını korumakta güçlük çekmiş, girdiği derin depresyonu atlatamayınca La Paix Hastanesi'ne yatırılmıştı. Durumu kötüleşince, tedavi için yurtdışına gitmesi için gereken izni Talât Paşa'dan Halide Edip'in eşi Dr. Adnan Bey almıştı. Bundan sonraki hayatının büyük bir bölümünü Fransa'da tek bir nota yazmadan geçiren Gomidas, 22 Ekim 1935'te Paris'te bir akıl hastanesinde öldükten sonra Ermenistan'da defnedilecekti.

Avukat Krikor Zohrab

İstanbul'da tutuklama haberini duyanlar İstanbul Mebusu Krikor Zohrab'ın evine koşmuşlardı. Zohrab Sadrazam Said Halim Paşa'yı aramış, ardından Talât Paşa'ya bir mektup yazmıştı. Ama sürgünleri durduramamıştı. Durduramadığı gibi kendisi de 24'ünde değil ama daha sonra sürülmüştü. Tutuklanış hikâyesi gayet ilginçti. 2 Haziran Çarşamba gecesi Cadde-i Kebir'deki (İstiklal Caddesi) Cercle d'Orient Kulübü'nde Talât Paşa ve Halil Bey'le yemek yemiş, ardından kâğıt oynamış, Zohrab Efendi gitmek üzere ayağa kalktığında Talât Paşa da kalkmış ve Zohrab'ı yanağından öpmüştü. Şaşıran Zohrab "Bu iltifat neden?" diye sormuştu. Talât Paşa da "İçimden geldi" demişti. Zohrab, yayan olarak evine giderken kendisini takip eden bir polis tarafından tutuklanmıştı. Erzurum Mebusu Vartkes Serengülyan'la birlikte Zohrab'ı Diyarbakır Divan-ı Harbi'nde yargılamak üzere Haydarpaşa'dan trene bindirdiklerinde, karısı Klara ile İttihatçı gazeteci Hüseyin Cahit

(Yalçın) Bey, Talât Paşa'nın evine gitmişlerdi. Talât Paşa Klara'yı kayıtsız bir şekilde dinlemiş ve "Soruşturma bitince dönecektir" demekle yetinmişti. Ama Zohrab ve Serengülyan dönemeyeceklerdi.

İki arkadaş, zorlu yolculukları sırasında İstanbul'da pek çok kişiye (Şeyhülislam Ürgüplü Hayri Bey'e, Dahiliye Nazırı Talât Paşa'ya, İTC'nin Merkez Komitesi üyesi Halil Bey'e, eski Adliye Nazırı Necmettin Molla'ya, Almanya Büyükelçisi Wangenheim'a, İTC'nin önde gelenlerinden Dr. Nazım'a) mektup yazarak geri dönmelerine yardım etmeleri için ricada bulunmuştu. Ama hiçbirinden cevap alamamıştı. Ermeni komitacıların ve bazı Türk dostlarının (örneğin Bekir Sami Bey'in) kaçmalarını tavsiye etmelerine de kulaklarını tıkamıştı. Hâlâ işin vahametinin farkında değillerdi. Zohrab ve Serengülyan, 18, 19 veya 20 Temmuz'da Urfa yakınlarında, Teşkilat-ı Mahsusa mensubu Çerkez namıyla maruf Binbaşı Ahmed tarafından öldürüldüler.

Cinayetin nasıl işlendiğini, Çerkez Ahmed'le tutuklu iken görüşen yazar Ahmed Refik (Altınay) şöyle anlatmıştı: "Çerkez Ahmed, Ermeni fecayii için mühim bir vesika idi. Bu kanlı hadisenin safahatını bizzat failinden dinlemek istedim. Çerkez Ahmed'e Vilayet-i Şarkiye'de neler yaptığını sordum. Çizmeli ayaklarını birbirinin üstüne attı, cigarasının dumanlarını karşısına savurdu: 'Bey birader', dedi, 'şu hal namusuma dokunuyor. Ben vatanıma hizmet ettim. Gidin, görün, Van ve havalisini Kâbe toprağına döndürdüm. Bugün orada bir tek Ermeniye tesadüf edemezsiniz. Vatana bu kadar hizmet ettim: sonra o Talât gibi hergeleler İstanbul'da buzlu bira içsinler, beni böyle tahte'l-hıfz (muhafaza altında) getirtsinler, yok bu haysiyetime dokunuyor!'... Çerkez Ahmed'den daha fazla malumat almak istiyordum: Peki, bu Zöhrab filan ne oldular? 'duymadınız mı? Hepsini geberttim.' Cigarasının dumanlarını havaya doğru savurdu, sol eliyle bıyıklarını düzelterek sözüne devam etti: 'Halep'ten çıkmışlardı. Yolda rast geldik, derhal

arabalarını kuşattım. Gebereceklerini anladılar. Vartakes dedi ki: Peki Ahmed Bey bize bunu yapıyorsunuz, fakat Araplara ne yapacaksınız? Sizden onlar da memnun değiller. O senin bileceğin iş değil kerata dedim, bir mavzer kurşunu ile beynini patlattım. Sonra Zöhrab'ı yakaladım. Ayağımın altına aldım. Koca bir taşla kafasını ezdim, ezdim, geberinceye kadar ezdim.'"

Çerkez Ahmed'in itirafları

Meclis-i Mebusan'ın saygın ve renkli üyelerinden olan Zohrab'ın böyle vahşice öldürülmesi İstanbul'da büyük tepki yaratınca, Talât Paşa bir soruşturma açmak zorunda kaldı. Cemal Paşa'ya 28 Eylül 1915'te "...herhalde ortadan kaldırılması gerekir. Sonradan çok zararlı olacaktır..." diye yazmış, Cemal Paşa "Çerkez Ahmed'in idamına hükmolundu. Yarın sabah Şam'da gereği yapılacaktır" diye cevaplamıştı.

Çerkez Ahmed Şam'daki Divan-ı Harp'te yargılandı ve idam edildi. Ancak idamın nedeni Çerkez Ahmed'in Zohrab'a yaptıkları değil, tehcir kafilelerinden aldığı malları ve değerli eşyaları devlet görevlilerine teslim etmek yerine el koymasıydı. Talât Paşa bir süredir uygun bir bahane bulup Çerkez Ahmed'den kurtulmak istiyordu. Nitekim IV. Ordu Kumandanı Cemal Paşa'nın Emir Subayı Falih Rıfkı (Atay) Suriye anılarını topladığı *Zeytindağı* adlı kitabında "Çerkez Ahmed ve Nazım'ın eşyaları açıldığı zaman çantalarında kadın yüzüğü, bilezik, küpe ve mücevher buldular (...) bu iki serserinin bir ideal için fedakârlık değil, zengin olmak için cinayet yapmış oldukları belli idi, " diye yazmıştı. İdamın bir başka şahidi olan IV. Ordu Kurmay Başkanı Ali Fuad (Erden) de hatıralarında: "Çetecilerin şahsi eşyaları arasında kan lekeli beşibirlik altınlar bulunmuştu" diye not düşmüştü. Gerçekten de 20 Temmuz'da Zohrab'ın altın saati ve yüzüğü ile kanlı çantası Urfa pazarında satışa çıkmıştı.

Felsefeci Zabel Yeseyan

24 Nisan listesindeki tek kadın olan Zabel Yesayan ise İstanbul'dan kaçarak tehcirden kurtulmuştu. Paris'te Sorbonne'da edebiyat ve felsefe derslerine kaydolarak 'üniversiteye giden ilk Ermeni kadını' olan Zabel Yesayan, arkadaşları ve dostları Taşnaksutyun veya Hınçak partilerine yakın olduğu halde kendisi hiçbir zaman parti üyesi olmamış, Ermeni ve Türk milliyetçiliğinin kapıştığı yıllarda, Müslüman olsun gayrimüslim olsun, tüm Osmanlı vatandaşlarını bir arada tutacak bir üst kimlik arayışından vazgeçmemişti. Tehcir başladığında kendini önce Türk sonra Rum dantelci olarak tanıtarak Bulgaristan'a kaçmayı başarmış ve 1917'de Bakü'ye, oradan Paris'e gitmişti. Ama yaşadıklarından sonra eski 'Osmanlıcı' düşüncelerini terk etti, Türklerden "katiller" diye söz etmeye başladı. Zabel Yesayan, 1933'te Ermenistan'a geldikten sonra yeni bir kırılma yaşadı ve bu sefer Ermenileri 'milliyetçilik illetine yakalanmış' olmakla itham etti. Sosyalist düşünceye yaklaştığı halde, 1937'de Stalin'in gadrine uğrayarak Sibirya'ya sürgüne gönderilen Zabel Yesayan'dan bir daha haber alınamadı. Ermeni toplumunun bu ayrıksı kızı muhtemelen 1942 veya 1943'te sürgünde öldü.

Sevag, Varujan ve Kelekyan

24 Nisan'da tutuklanıp Çankırı'ya sürülen, ancak şans eseri ölümden kurtulan gazeteci, yazar ve öğretmen Mikayel Şamdancıyan ise başlarından geçenleri şöyle anlatmıştı:*

> "Ayaş'ın o ağır koşullarından sonra oraya çok kalabalık gittik. Otuz kadar arkadaşımız, birkaç sefer gelen izinlerle İstanbul'a döndü

* Mikayel Şamdancıyan'ın anıları Teotig'in (Teotoros Lapçinyan) *Huşartzan Abril* 11i (11 Nisan Anıtı) adlı kitapta yer alıyor. 11 Nisan, 24 Nisan'ın Rumi Takvim'deki karşılığı. Kitap, Mondros Mütarekesi'nin sağladığı özgürlük ortamında 1919'da İstanbul'da yayımlanmış. Bu kitaptan Rafi Şirvanyan'ın yaptığı özet çeviri, 20 Nisan 2007 tarihli *AGOS'ta* yayımlanmıştı. Bu bölümü o yazıdan kısaltarak aktarıyorum.

(Çankırı'da sayımız yüz elliye yakındı). İstanbul'a dönmeyen yüz yirmi arkadaşımıza ne oldu? Bunlardan ancak on beş kadarı hayatta bugün. Demek ki kader onlardan yüz kadarının felakete teslim olmasını istemiş.

Bizi, biri elli iki, diğeri yirmi dört kişilik iki kafile halinde, Der Zor'a götürmek üzere yola çıkardılar. O zaman 'Der Zor' ismini pek bilmezdik. İlk gruptan, yaptığı başvurular neticesinde İstanbul'a dönebilen tek kişi Protestan kilisesine mensup Baronyan oldu. Diğer bütün dostlar, gelecek vaat eden [yazar, öğretmen] Armen Doryan da dahil Elbistan yollarının kara bahtlı kurbanları oldular. İkinci kafileden yalnızca [gazeteci, yazar] Aram Andonyan kurtuldu. Çankırı'dan Ankara'ya giderken bacağı kırıldığından yürüyememiş, bir hastaneye bırakılmıştı. Diğer bütün arkadaşları ise, şehirden üç saat mesafede, Elma Dağı eteklerinde, ayrım gözetmeden katledilmişti. Ben de o ilk kafiledeydim, çünkü oradaki arkadaşlardan biriyle vaftiz adı benzerliğim vardı. O ilk kafile içinde olup bugün hayatta olmamı sadece şansla açıklayabilirim. Bu listelerin hazırlanmasının ardındaki güç, yerel İttihat örgütünün kâtib-i mesulü [Cemal] Oğuz'du; kaybettiğimiz yüzden fazla dostun günahı onun boynundadır. Kurbanların üçü, kişisel anılarla bağlandığım [şair, öğretmen] Taniel Varujan, [gazeteci] Dikran Kelekyan ve [doktor] Rupen Sevag'dı. (...)

Vicdanlı Mutasarrıf Asaf

Çankırı İttihat kâtibi-i mesulünün çabalarıyla, Mutasarrıf Asaf Bey başka yere gönderildi, çünkü Ermenilere karşı açıkça olumlu bir tavır içindeydi. (Bu Asaf, Adana katliamından sonra günah keçisi ilan edilerek beş sene görevden uzaklaştırılmış olan Dörtyol Mutasarrıfı Asaf'tı; bu cezanın ardından aldığı ilk görev Çankırı Mutasarrıflığı'ydı). Asaf'ın ardından mutasarrıflık görevini vekâleten Kastamonu vilayeti jandarma komutanı üstlendi. Reşit Paşa valilikten henüz uzaklaşmamıştı. Sevag, Mutasarrıf Vekili'yle çok samimi bir ilişki kurmuştu. Çoğu akşam onun hükümet binasındaki odasına giderdi, birlikte rakı içerlerdi.

İkinci kafile de aramızdan ayrılıp, kanunsuzluğun hüküm sürdüğü o yollara revan oldu. Onları uğurladıktan sonra hükümet konağına çağırıldık. Sevag, Varujan ve Kelekyan da dahil olmak üzere otuz yedi kişi kalmıştık. Otuz yedi kişilik bir liste geldi. Serbest bırakılacak, İstanbul dışında dilediğimiz bir yere gidebilecektik. Listedeki beş kişi ya önceden İstanbul'a dönmüş veya iki kafileden biriyle ayrılmıştı. (...) Meğer beş arkadaşımızın Ayaş'a gönderilmesi kararı verildiğinde, oradaki arkadaşlarımız da ebediyete intikal etmiş durumdaymış.

Artık otuz iki kişi kalmıştık; Diran Kelekyan da aramızdaydı. Yurtdışından döndükten sonra onunla İstanbul'da yakın dost olmuştuk. Güçlü ve becerikli bir insandı. Onu hayatta sadece maddi zorluklar korkuttuğu için, zayıflıkları da bunlarla ilgiliydi. Daha Çankırı'ya gelişimizden iki hafta evvel, ona İstanbul hariç, istediği bir yere gitmekte özgür olduğu söylendi, ancak o bizlerle kalmayı tercih etti. Deniz kıyısında bir yere gidip kaçmaya takmıştı kafasını, ancak bunu hiçbir zaman gerçekleştiremedi.

Wangenheim'ın ölümü

Kelekyan'a İstanbul'dan, karısından haberler ulaşıyordu. Alman elçisi Wangenheim onun hayatı hususunda Türk hükümetinden güvence almıştı. Dolayısıyla, etrafımızda ve başka yerlerde işlenen cinayetlere rağmen, kendi hayatı konusunda iyimserdi. Wangenheim'ın, kendisi için verdiği sözü tutacağından en ufak bir şüphe duymuyordu.

Ekim ayında, Alman elçisi Wangenheim'ın damar sertliği nedeniyle öldüğü haberi geldi. Ertesi sabah, bizler henüz bu haberin siyasi önemini veya bizim için doğuracağı sonuçları idrak edecek vakit bulamadan, Kelekyan tutuklandı ve Divan-ı Harp'te yargılanmak üzere Çorum'a götürüleceği bahanesiyle yola çıkarıldı. Öleceğini anlamıştı, üzgündü. Bizimle birlikte sürgünde olan bir din adamından, pazar günü kendisi için ayin-i ruhani icra edilmesini istedi. Hatırladığım kadarıyla, bir çarşamba günü yola çıktı. (...)

Kelekyan'ın yola çıkarılmasından üç hafta sonra, yedi arkadaşımla Çankırı'dan ayrıldım. Sonradan bize bir kişi daha katıldı. Geri kalan yirmi arkadaşımız, Kastamonu Ermenileri tehcir edildiği sırada onlarla birlikte sürüldü ve aralarından yalnızca üç kişi sağ kalabildi. On yedi kişi ise bütün o zorlu koşulların ve feci cinayetlerin kurbanı oldu..."

Dr. Çilingiryan Davası

Şamdancıyan'ın anlattıkları 24 Nisan sürgünlerinin başlarına gelenler hakkında aydınlanmamızı sağlıyor. Halbuki 'resmî tarihçi' Yusuf Sarınay'a göre Çankırı ve Ayaş'taki tutuklulardan suçsuzluğu anlaşılan veya sağlık sorunları olanlar affedildi. Çankırı'da zorunlu ikamete tabi tutulan 155 kişiden 35'i suçsuz bulunarak serbest bırakıldılar. İçlerinde suçlu bulunan 25 kişi Ankara ve Ayaş hapishanelerine gönderilirken, 57 kişi Zor bölgesine sevk edildi. Ayaş'ta bulunan 70-80 kişiden de birkaçı serbest bırakıldı.

'Gayri resmî tarihçi' Taner Akçam'a göre ise 180 kişiden 150'si öldürüldü. Bunların çoğunun nasıl öldürüldüğü bilinmiyor ama Akçam, *1915 Yazıları* (İletişim, 2010, s. 15-37) adlı kitabında, Osmanlı arşiv belgelerinde "serbest bırakıldı" denilen kişilerden birinin, tam adıyla Dr. Rupen Sevag Çilingiryan'ın nasıl öldürüldüğünün izini sürmeyi başarmış.

Suçlu Kürt Alo Çetesi mi?

Akçam'ın tesbitine göre, Dr. Sevag Çilingiryan'la birlikte Vahan Kehyayan, Artin Boğosyan, Taniyel Çıbukyaryan ve Onnik Mağazacıyan adlı sürgünler de öldürülmüştü. Cinayeti İttihat Terakki'nin Çankırı Katib-i Mesul'ü olan Cemal Oğuz'un azmettirdiği Kürt Alo Çetesi'nin işlediği anlaşılmıştı. Bu kişiler hakkında soruşturma yapılmış ancak yargılamaya gerek duyulmamıştı. Aslında cinayetin ortaya çıkması Dr. Çilingiryan'ın Alman vatandaşı olan

karısı sayesinde olmuştu. Bayan Helene Çilingiryan, kocasının öldürülmesi olayından Alman makamlarını haberdar etmiş, Alman Büyükelçiliği Talât Paşa'ya ve diğer yetkililere defalarca başvurmuştu. Hatta Von der Goltz Paşa, Osmanlı yetkililerinden, savaş boyunca Almanya'dan ayrılmayacağı konusunda garanti verme karşılığında, Çilingiryan'ı Almanya'ya gönderme sözü almıştı. Zaten Almanların bu ilgisi olmasaydı, yukarıda söz ettiğim gibi, 31 Ağustos 1915 tarihinde Kastamonu Valiliği tarafından İstanbul'a yollanan telgrafta dendiği gibi Dr. Çilingiryan'ın "affedildiğini ve serbest bırakıldığını" sanacaktık. Günümüzde pek çok anne ve eş gibi, Bayan Helene de yıllarca eşinin akıbetini öğrenemeyecekti.

1918 Mondros Mütarekesi'nden sonra İtilaf Devletleri'nin zorlamasıyla kurulan ve 1919-1921 tarihleri arasında faaliyet gösteren İstanbul Divan-ı Örfi'de yapılan yargılamalar arasında, Cemal Oğuz davası da vardı. 27 Ekim 1919'da, 'Katib-i Mesuller Davası' ile birleştirilen dosyada, Cemal Oğuz'a yöneltilen en büyük suçlama Dr. Çilingiryan ve dört arkadaşının öldürülmesini organize etmekti. Tanıklar olayı doğruladılar.

Deli mi yoksa çok mu akıllı?

Ancak Cemal Oğuz dava boyunca deli numarası yaptı, mahkeme başkanıyla sürekli çatıştı, hatta intihar teşebbüsünde bulundu. Bunun üzerine mahkeme heyeti, akli dengesinin yerinde olup olmadığının tespiti için Cemal Oğuz'u hastaneye sevk etti. Ardından da "sağlık nedenleriyle" davasını 'Katib-i Mesuller Davası'ndan ayırdı. Ancak hastaneden beklediği raporu alamayan Cemal Oğuz, 8 Şubat 1920'de "Çilingiryan cinayetini azmettirmek" suçundan beş sene sekiz ay hapis cezasına çarptırıldı. Cemal Oğuz davayı temyiz etti ve beklenen karar çıktı: Temyiz Mahkemesi'ne göre Cemal Oğuz olay tarihi olan 1915'te yargılandığı için bir daha yargılanamazdı! Dolayısıyla Divan-ı Örfi'de verilen hapis cezası geçersizdi!

Halbuki 1915'te bir yargılama yapılmamıştı. Nitekim Talât Paşa'nın "mahrem" kaydıyla Ankara Vilayeti'ne gönderdiği 13 Mayıs 1916 tarihli telgrafta Kürt Alo Çetesi mensuplarının hapisten çıkarılmasını istediği görülüyordu. 1918 yılına ait bir başka telgrafta ise Kürt Alo Çetesi'nin Suriye cephesinde 'istihdam' edildiği anlaşılıyordu. Cemal Oğuz 5 Ekim 1920'de İngilizler tarafından Malta'ya götürüldü. 1921 yılının Kasım ayında Kastamonu üzerinden Ankara'ya geldi ve Mustafa Kemal'in ekibine katıldı. Böylece, Dr. Çilingiryan ve arkadaşlarının kanı Cumhuriyet'in harcına bulaşmış oldu...

Özet Kaynakça: Taner Akçam, "Dr. Rupen Sevag Çilingiryan Cinayeti", *1915 Yazıları*, İletişim Yayınları, 2010, s. 15-37; Nesim Ovadya İzrail, *1915 Bir Ölüm Yolculuğu, Krikor Zohrab*, Pencere Yayınları, 2011; Ahmet Refik Altınay, *İki Komite İki Kıtal*, Bedir Yayınları, 1999; Elif Şafak, "Sürekli Sürgün; Zabel Yesayan Üzerine Bir İnceleme", *İmparatorluğun Çöküş Döneminde Osmanlı Ermenileri, Bilimsel Sorumluluk ve Demokrasi Sorunları*, 23-25 Eylül 2005 tarihinde İstanbul'da toplanan konferansın kitabı, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2011, s. 193-204; İpek Çalışlar, *Halide Edip, Biyografisine Sığmayan Kadın*, Everest Yayınları, 2010, s. 129-132.

27 MAYIS 1915 TARİHLİ TEHCİR KANUNU

Resmi tarihçilere göre, tehcir kararı güya 1915 yılının Nisan ayında alınmıştı ama Ermenilerin "toptan imha edileceği haberlerini" çok daha önceden duyanlar vardı. Örneğin İsveçli hastabakıcı Alma Johansson Muş'ta Kasım 1914'te bile bu tür söylentilerin dolaştığını aktarmıştı. Bir başka hastabakıcı Danimarkalı Marcher, Harput Valisi Erzincanlı Sabit Bey'in Erzurum'daki Alman Konsolosu Max Scheubner Richter'e "Türkiye'deki Ermeni milletinin yok edilmesi gerektiğini ve edileceğini söylediğini" ileri sürmüştü.

1915 yılının başlarında kulaktan kulağa yayılmaya başlamıştı söylentiler. Örneğin Urfa'daki İsviçre hastanesinin müdürü Jakop Künzler, Ocak ayında İran'a yaptığı yolculuk sırasında tanıştığı Nafiz Bey adlı bir subayın kendisine "Ermenilerle birlikte hareket etmek imkânsızdır. Savaş Türkiye'ye bunları, ya imha ederek ya da kovarak defetme imkânı verecektir" dediğini aktarmıştı.

Bu tarihlerde Zeytun'da (bugün Kahramanmaraş'a bağlı Süleymanlı) ve Van'da yaşanan olaylar uygulamayı hızlandırmış olmalı. Zeytun'da olaylar kısaca şöyle gelişmişti: 1915 yılının Şubat ayında 20-25 kişilik asker kaçağı grubu, Zeytun'un en sağlam yeri olan, Aziz Astvatsatsin (Tekye) Manastırı'na sığındı. Onlara destek için civar köylerden gelenlerle birlikte manastırda 300 kadar kişi toplandı. Grubu Binbaşı Hurşit Bey kumandasındaki 22. Alay, bir nizamiye taburu, Halep Mürettep tümeninden üç depo taburu, iki süvari bölüğü (toplam altı bin asker) ve iki dağ topu teslim almaya gelmişti. Bu eşitsiz güçler arasında 25 Mart 1915

günü sabahtan akşama kadar devam eden çarpışmalar sonucunda, Ermeni tarafı 37 ölü 100 civarında yaralı, Türk tarafı ise 26 yaralı, biri Binbaşı (Süleyman Bey) olmak üzere sekiz ölü vermişti. Öldürülenler arasında Zeytun Belediye Başkanı Nezaret Çavuş da vardı. Çavuş'un ölüsü ibreti-i âlem için Maraş'a getirilerek teşhir edilmişti. Sonunda, Zeytun'da toplanan Ermenilerin çoğu köylerine dönmüşler, 300 kadar asker kaçağı Ermeni genci de kendiliklerinden teslim olmuştu.

Zeytunluların işbirliği

Kaçakların Zeytun Ermenilerinin yardımı ile teslim oldukları bilgisi ABD'nin Halep Konsolosu J. B. Jackson'dan ABD Büyükelçisi Henry Morgenthau'ya gönderilen 21 Nisan 1915 tarihli mektupta da vardı. Aynı şekilde İstanbul'da bulunan Alman gazeteci Tyszka'nın aktardığına göre, Ermeni Patriği olaylar sırasında Dahiliye Nazırı Talât Paşa'yı ziyaret ettiğinde, Paşa kendisine, "Zeytun Ermenilerinin davranışlarından son derece memnun olduğunu" aktarmıştı.

O sırada Zeytun'un bağlı olduğu Halep Valisi Celal Bey ise "Maraş'a yeni bir mutasarrıf tayin olundu. Ve bu zat [Mümtaz Bey] Zeytun'da birkaç asker firarisinin mevcudiyetine siyasi bir hava vererek bizzat oraya kadar gitti (...) kırk elli kadar Ermeni tevkif ve idareten Maraş'a hapsedildi" diyerek olaylardan Osmanlı idarecilerini sorumlu tutmuştu. Celal Bey'in bazı Ermenileri serbest bırakması ve sorunu güzellikle halletmeye çalışması üzerine, Zeytun Halep'e bağlı olmaktan çıkarılmış, bağımsız liva haline getirilmişti.

Bu kararların alınmasında, o tarihlerde İngilizlerin İskenderun bölgesine çıkarma yapmaya hazırlandıklarına ilişkin istihbaratın rolü olmalıydı. İngiliz belgelerinden anlaşıldığı kadarıyla, bu konuda sadece Çukurova'daki Ermenilerle değil, yurtdışındaki

Ermeni örgütleriyle de bir dizi görüşme yapılmıştı. Bu görüşmelerde, Ermeni Komitesi temsilcileri, İngilizlere Çukurova ve İskenderun bölgesinde savaşacak 20 bin kişilik bir gönüllü sağlayabileceklerini iddia etmişlerdi. Benzeri teklifler Amerika'daki 'Ermeni Ulusal Direniş Komitesi' tarafından da yapılmıştı. Ancak İngiltere bu teklifleri ciddiye almamış ve İskenderun'a çıkartma yapma fikrinden vazgeçmişti.

Buna rağmen, 8 Nisan 1915 tarihinde, Zeytun Ermenilerinden ilk kafile Müslümanların yoğunlukta olduğu Konya Ovası'ndaki Sultaniye ve Karapınar'a doğru yola çıkarılacaktı. Ancak Zeytunluların boşalan evlerine daha 20 Nisan'da Antep'ten getirilen Makedonya muhacirlerin yerleştirilmesi, bu konudaki planların çok önceden yapıldığını düşündürüyordu.

İstanbul'daki Ermeni cemaatinin önde gelenlerinin Çankırı ve Ayaş'a doğru yola çıkarıldığı 24 Nisan günü, Dahiliye Nazırı Talât Paşa, Cemal Paşa'ya bir yazı göndererek, Zeytunluların Konya'ya sevklerinin güvenlik gerekçeleri nedeniyle artık mümkün olamayacağını belirtmiş, yeni kafilelerin Urfa ve Halep'e yönlendirilmesini istemişti. Çünkü İttihatçıların imparatorluğun tüm Ermeni tebaası için başka planları vardı.

Resmi tarihin 'Van İsyanı'

Zeytun'da bunlar olurken Van'ın Müslüman ve gayrimüslim ahalisi tarafından büyük kabul gören valisi Tahsin Bey'in yerine atanan Cevdet Bey'in bölgede uyguladığı politikalar taraflar arasında iplerin gerilmesine neden oldu. Cevdet Bey'in uzlaşma bahanesiyle çağırdığı Taşnak lideri İşkhan Bey'i 16/17 Nisan 1915 gecesi, Hirç Köyü civarında tuzağa düşürerek öldürtmesi, bununla da yetinmeyerek iki çocuğunu da diri diri kuyuya attırması gerginliği daha da arttırdı. Cevdet Bey bununla da yetinmedi, emrindeki Kasap Taburu'na civardaki Ermeni köylerini yerle bir etme

talimatı verdi. Bütün bunlar Van'ı patlamaya hazır bir barut fıçısına döndürmüştü. 20 Nisan 1915 günü bir Osmanlı askerinin bir Ermeni kadınına şiddet göstermesi, buna şahit olan Ermeni gençlerinin de askerlere ateş açmasıyla barut fıçısı alev aldı. Şehirde çatışmalar yaşanırken, 24 Nisan'da İstanbul'daki Ermeni toplumunun önde gelenlerinin Ayaş ve Çankırı'ya doğru sürülmesine başlandı. Van ve civar illerdeki Ermenilerin sürülmesine ilişkin eldeki ilk telgraf 9 Mayıs 1915 tarihinde "bizzat hallolunacaktır" notuyla, Van ve Bitlis valilerine çekildi.

Rusların Van'ı işgali

Rus birlikleri Ermenilerin kontrolündeki Van'a 18 Mayıs 1915 günü girdiler. Ruslar Aram Manukyan'ı Van Valisi olarak atadılar. (Manukyan 1918'de kısa ömürlü Ermenistan Demokratik Cumhuriyeti'nin ilk İçişleri Bakanı olacaktı.) Ardından katledilme sırası Müslüman ahaliye geldi. Frieda Spörri adlı bir misyoner şöyle anlatıyordu durumu: "Şehirde Türk evlerinin yağmalanmasına başlanmıştı ve bu biz misyonerlere acı veriyordu. Babamız, istasyonumuzdaki insanları bu haksızlıktan uzak tutmak için elinden geleni yapıyordu." Spörri'ye göre, Ermeniler Türklere "ne Cenevre Konvansiyonu'na, ne de İsa'nın öğretisine göre" davranıyorlardı.

Rusların kurduğu, Antranik'in komutasındaki Ermeni gönüllü birliği ile Osmanlı Meclis-i Mebusanı'nda Erzurum temsilcisi olan Armen Garo namlı Karekin Pastırmacıyan'ın örgütlediği bir diğer Ermeni gönüllü birliği ise bölgedeki Müslüman köylerini ve kendilerini desteklemeyen Ermeni köylerini yağmalıyor, katliamlar yapıyorlardı. Bu arada not edelim: Karekin Pastırmacıyan'ın kardeşi Vahan Pastırmacıyan, Aralık 1914'te Sarıkamış'taki Osmanlı ordusunda Binbaşı Ziya (Yergök) Bey'in komutasında Ruslara karşı savaşmıştı.

Resmi tarihin tehcir kararını haklı çıkarmak için ileri sürdüğü 'Van İsyanı' işte böyle bir arka plana sahipti. Ancak başta da belirttiğim gibi, 'Van İsyanı'ndan çok önce Ermenileri sürme kararı alınmıştı. Nitekim Başkâtipzade Ragıp Bey, anılarında, 14 Nisan 1915'te Erzurum'a geldiğini ve 26 Nisan'da Erzurum'dan ayrıldığını belirttikten sonra, "Ermenilerin tehciri mü-nasebetiyle, civarda bulunan biçare Ermeni kız ve kadınların perişan, sefil, rezil, hali pe¬rişanları kalplerimizi dağdar etmişti" diye yazmıştı. Alman Konsolosluk raporlarında, Erzurum'un civar köylerinin boşaltılmaları işlemine Mayıs başı başlandığı ve 15 Mayıs'a kadar tüm köylerin boşaltıldığı bildiriliyordu.

Kati suretle halledilsin!

Sürgünlerin katliama dönüşmesi üzerine, Rusya, Fransa ve İngiltere hükümetleri, 24 Mayıs 1915'te ortak bir bildiri yayımlayarak katliamlardan Osmanlı Hükümeti'ni sorumlu tutacaklarını açıkladılar. Bunun üzerine Enver Paşa, sürgünlere meşruiyet kazandırmak için bir formül buldu. Dahiliye Nezareti'nin 26 Mayıs 1915 tarihinde Sadrazamlık makamına gönderdiği resmî yazıda Ermenilere yönelik sürgün eyleminin, Ermeni meselesinin "esaslı bir suretde hal ve faslı ile külliyen izalesi" (esaslı bir şekilde sona erdirilmesi ve tamamen yok edilmesi) için gündeme getirildiği açıkça yazılıydı.

Tezkere günümüz Türkçesiyle şöyle devam ediyordu: "Savaş yörelerine yakın bölgelerde oturan Ermenilerin bir kısmı ordunun harekâtını zorlaştırır davranışlarda bulunmakta, halka saldırmakta ve isyancılara yataklık etmektedirler. Bu yüzden, Van, Bitlis, Erzurum vilayetleriyle, Adana, Mersin, Osmaniye ve Kozan kazaları, Maraş'ın merkezi dışında Maraş mutasarrıflığında, Halep vilayetinde, İskenderun, Antakya kazalarında oturan Ermenilerin yerleri değiştirilecektir. Bunlar, Musul ve Zor mutasarrıflıklarının Van

vilayetiyle bitişik kuzey kısımlarına, Halep vilayetinin doğu ve güneydoğusuna ve Suriye vilayetinin doğusuna nakledileceklerdir."

Geçici Tehcir Kanunu

Yaygın olarak "Tehcir Kanunu" olarak bilinen; resmî adıyla "Savaş Zamanında Hükümet Uygulamalarına Karşı Gelenler İçin Asker Tarafından Uygulanacak Önlemler Hakkında Geçici Kanun" bu tezkereden bir gün sonra 27 Mayıs 1915'te Meclis- i Vükela'da (Bakanlar Kurulu) kabul edildi. Altında Başkumandan Vekili ve Harbiye Nazırı Enver Paşa ve Sadrazam Said Halim Paşa'nın imzaları olan ve Sultan Mehmed V. Reşad tarafından tasdik edilen dört maddelik geçici kanunun içeriği şöyleydi:

> "1. Savaş sırasında ordu, kolordu ve tümen komutanları ve bunların müstakil mevki kumandanları, ahali tarafından herhangi bir suretle hükümetin emirlerine, yurt savunmasına, asayişin korunmasına ilişkin işlere ve düzenlemelere muhalefet, silahla saldırı ve direnme görürlerse bunu önlemeye mezun ve mecburdurlar.
>
> 2. Ordu, müstakil kolordu ve tümen kumandanları askerlik icaplarından dolayı veya casusluk ve hıyanetlerini hissettikleri köyler ve kasabalar halkını tek tek veya toplu olarak diğer mahallere sevk ve iskân ettirebilirler.
>
> 3. İşbu kanun yayınlandığı tarihten itibaren geçerlidir.
>
> 4. İşbu kanun hükümleri yürürlüğe Başkumandanlık Vekili ve Harbiye Nazırı memurdur."

Dikkat edileceği gibi tezkirede 'savaş yörelerine yakın bölgelerde oturan bir kısım Ermeni'den şikâyet ediliyordu. Kanunda ise herhangi bir etnik kimlik (Ermeni, Rum, vb.) zikredilmiyordu. Ermeni adı kanunla birlikte çıkarılan talimatnamelerde, şifreli telgraflarda geçiyordu. Mütareke döneminin ilk hükümeti olarak kurulan Ahmet İzzet Paşa kabinesinde Şurayı Devlet Başkanı olarak

görev yapan Reşit Akif Paşa ve 3. Ordu Kumandanı Vehip Paşa, 1918 yılında İTC Merkez Komitesi'nin bu karara paralel olarak bir de 'kırım kararı' aldığını, bu iş için de Teşkilat-ı Mahsusa lideri Dr. Bahaeddin Şakir'i görevlendirdiğini söyleyeceklerdi.)

Almanya Büyükelçisi Wangenheim merkeze gönderdiği 17 Haziran 1915 tarihli rapora "Ermeni tchcirinin sadece askerî nedenlerle yapılmadığı çok açık" diye yazmıştı. Talat Paşa Wangenheim'a "Dünya Savaşı'nı bahane ederek, dış ülkelerin diplomatik müdahalelerine aldırmaksızın, ülkeyi iç düşmanlardan tamamen temizlemek" istediğini ve bunun "Türkiye'nin müttefiki Almanya'nın da çıkarlarına" olduğunu söylemişti. Talat'a göre "devlet böylece güçlenecekti."

"Ermeni meselesi hallolunmuştur!"

Almanya'nın İstanbul Başkonsolosu Mordtmann, 30 Haziran 1915 tarihli raporunda, İttihatçı liderlerden İsmail Canpolat'ın kendisine bir Anadolu haritası üzerinde Ermenilerin sürülmesi işinin Anadolu'ya yayılacağını söylediği yazdıktan sonra, Talât'ın kendisine "söz konusu olan (...) Ermenilerin imha edilmesidir" dediğini aktarmıştı. Amerikan Büyükelçisi Morgenthau, 9 Temmuz 1915 günü hatıratına şu notu düştü: "Talat bana, meseleyi [tehciri] son derece etraflıca tartıştıklarını ve sonuçta bağlı kalacakları bir karara ulaştıklarını söyledi. Dünya tarafından suçlanacaklarını söylediğimde, kendilerini nasıl savunacaklarını bildiklerini söyledi. Başka bir deyişle umurunda bile değildi."

Ülkenin dört bir yanından gelen ölüm haberleri üzerine Almanlar kendisine baskı yapınca, Talat Paşa 31 Ağustos 1915 tarihinde elinde bölgelere yolladığı bazı telgrafların çevirileri olduğu halde doğrudan Alman Büyükelçiliği'ne gitmişti. Burada Ermenilere karşı alınan önlemlerin durdurulduğunu tekrar açıklayan

Talât Paşa çok bilinen sözünü söyledi: "La question arménienne n'existe plus!" (Ermeni meselesi artık mevcut değildir.)

Sessizce boyun eğdiler

Bu söze rağmen tehcir ancak Kasım 1917'de sona erdi. Resmi tarihin 'isyancı', 'çeteci', 'asi' diye tarif ettiği Ermeniler nedense 18 ay süren tehcir boyunca Muş, Urfa'daki toplama merkezlerinde yaşanan olayın dışında, hiç direnmediler. Ezici çoğunluk korkunç kaderlerine sessizce boyun eğdi.

Yakın tarihe kadar kaç Ermeni'nin tehcir edildiğini de bilmiyorduk. Sayılar 2,5 milyon (Ermeni Patrikhanesi'ne göre) ile 413.067 (ATASE'ye göre) arasında değişiyordu. Murat Bardakçı'nın 2008 yılında yayımladığı Talat Paşa'nın Evrak-ı Metrukesi adlı kitapta 924.158 Ermeni'nin tehcir edildiği yazılıydı.

Taner Akçam, Talat Paşa'nın defterinde 18 vilayet ve kasabanın adının olduğunu, buna karşılık Ermenilerinin kısmen sürgün edildiğini başka kaynaklardan bildiğimiz İstanbul, Edirne, Aydın, Kastamonu, Suriye, Antalya, Biga, Eskişehir, İçel, Kütahya, Menteşe, Çatalca ve Urfa gibi merkezlerin adının olmadığını söylüyor. Bu merkezlerden sürülenleri de ekleyince 1 milyondan fazla kişinin tehcir edildiği anlaşılıyor. Nitekim Talat Paşa'nın defterindeki listenin altındaki notta, sayıların yüzde 30 arttırılması gerektiği yazılı. Böylece en az 1.2 milyon Ermeni'nin tehcir edildiği ortaya çıkıyor.

Sayı pazarlığı

Tehcirde ölen ya da öldürülen Ermenilerin sayısıyla ilgili resmî ve yarı-resmî rakamlar da çok farklı. Örneğin Ermeni kaynakları 1,5 ila 2,5 Ermeni'nin öldüğünü iddia ederken, 1918'de savaş suçlarını soruşturmak üzere kurulan Mustafa Arif (Deymer) başkanlığında kurulan Osmanlı Dahiliye Nezareti Komisyonu'nun raporuna göre

Birinci Cihan Harbi'nde ölen Ermeni sayısı 800.000'di. 1928'de Genelkurmay Başkanlığı'nın bir belgesinde "Anadolu, bu maada, Vilâyat-ı Şarkiye Müslümanlarından savaş işlemleri yüzünden veya mülteci olarak 500.000'ini kaybetmiştir. 800.000 Ermeni ve 200.000 Rum da katl ve tehcir yüzünden veya amele taburlarında ölmüştür" deniyordu. 1983 yılında 'Resmî tarihçi' Kâmuran Gürün "Binaenaleyh hangi hesabı yaparsak yapalım Türkiye Ermenilerinin Birinci Cihan Harbi içinde her türlü sebepten zaiyat (harp halinde bir toplum olduğu için bu tabiri kullanıyoruz) miktarı 300 bini geçmez," diyerek ciddi bir iskonto yapmış ama ortada büyük bir katliam olduğunu inkâr edememişti.

Artık Gürün'ü bile mumla arıyoruz. Çünkü sabık TTK Başkanı Yusuf Halaçoğlu önce "Ancak bu kayıp, hiçbir zaman 1,5 milyon Ermeni'nin ölümüyle neticelenmediği gibi yüz binlere de varmamıştır" demiş, bir süre sonra "Tabii ki yukarıda belirttiğimiz gibi, nakil sırasında, Ermeni çetelerinin katliamına uğrayan halktan bazı grupların kafilelere bir tepki olmak üzere saldırıları vukubulmuş ve yaklaşık dokuz on bin kişi katledilmiştir" demiş, sonra bunu da fazla bularak "Soykırımı Ermeniler yaptı. 6.500 ve 8.500 kişi bu şekilde katledilmiş bir rakam var. Ermeniler 519 bin Türk'ü öldürdü" diyerek hikâyeyi tersyüz etmişti.

Amele Taburları

Seferberlikle birlikte gayrimüslim erkeklerinin alındığı amele taburları adı üstünde, cephede çarpışmak için değil, cephe gerisinde ordunun ihtiyacı olan hizmetleri karşılamak üzere oluşturulmuş silahsız birliklerdi. (Ağırlıklı olarak köylü kadınlardan oluşan 'kadın amele taburları', esirlerden oluşturulan 'üsera taburları' ve para ödenerek oluşturan taburlar da vardı.) O tarihte ordunun mevcudunun 726 bin olduğu biliniyor, fakat amele taburlarının sayısı ve mevcutları konusunda düzenli bilgiler yok. Tahminler de 100 bin civarında ferdin amele taburlarına alındığı yolunda.

Bazı devlet yazışmalarından öğrenebildiğimiz rakamlar şöyle: Birinci Ordu'ya bağlı taburların bir bölümünde 4.811 Müslüman'a karşılık, 11.939 Rum, 7.318 Ermeni ve 1.671 Yahudi vardı. Halep Menzil Komutanlığı'na bağlı taburlarla, Antep, Kütahya, Halep, Nevşehir, Denizli ve Aydın Amele Taburları'nın bir bölümünde 1.872 Müslüman'a karşılık 1.494 Rum, 664 Ermeni ve 175 Yahudi vardı. Dokuzuncu Kolordu'ya bağlı amele taburlarının bir bölümündeki 6.172 kişiden 4.869'u Ermeni, 1.199'u Rum'du. Dördüncü Kolordu'ya bağlı Manisa, Urla, Bornova, Antalya, Menemen, Nif, İzmir ve Foçadaki amele taburlarında 2.672 Müslüman'a karşılık 5.872 Ermeni, 1.135 Rum ve Yahudi vardı. Bursa'daki taburda hiç Müslüman yoktu, sadece 500 Yahudi vardı. Bazı taburlarda sadece Ermeniler, sadece Rumlar veya sadece Ermeniler ve Rumlar vardı.

Amele Taburları'nda sanıldığı gibi sadece niteliksiz insanlar değil, doktor, eczacı, baytar, mühendis, yüzbaşı gibi meslek sahipleri de bulunuyordu. Ama esas ağırlık demirci, marangoz, tesviyeci, taşçı, duvarcı gibi meslek sahiplerindeydi. Bu 'askerlere' başta yol, köprü, kanal, bent ve demiryolu inşaatı olmak üzere, taş kırma, kar temizleme, mezar kazma, kömür, kükürt ve tuz çıkarma, odun kesme, hasat yapma, çekirge ile mücadele etme, çim biçme, hatta ıhlamur toplama ve pastırma yapma gibi envai çeşit iş yaptırılıyordu.

Taburlardaki hayatı tahmin etmek zor değil. O yıllarda, düzenli ordunun durumu bile çok kötüyken, adeta köle statüsünde

istihdam edilen amele askerlere daha iyi bakılması mümkün değildi. Su, gıda, giyecek, yakacak ve temizlik malzemesi ya son derece sınırlı idi, ya da hiç yoktu. Askerler çoğu zaman üzerlerine atacak bir battaniye bile bulamadan kötü barakalarda, açık havada yatıyorlardı. Kolera, lekeli humma, bitlenme, uyuz, verem, zatürre ve frengi taburlarda kol geziyordu. Hatta frengililerden oluşan özel taburlar bile kurulmuştu.

Gayrimüslimlerin genel nüfus içindeki oranları dikkate alındığında amele taburlarının devlete sadakatleri konusunda yoğun şüpheler bulunan gayrimüslimleri cephelerden uzak tutmak, uzak tutarken de iliklerine kadar sömürmek amacıyla tasarlandığı anlaşılıyordu. ABD Büyükelçisi Morgenthau anılarında "Yol işçilerine ve yük hayvanlarına dönüştürülmüşlerdi. Her türlü ordu ihtiyacı onların sırtına yükleniyor ve yük altında sendelerken, Türklerin kırbaç ve süngüleriyle yorgun gövdelerini Kafkas dağlarında sürüklemek zorunda kalıyorlardı..." diyor ve 50-100 kişilik grupların nasıl kurşuna dizildiğini anlatıyordu.

Bunlar gayrimüslim gençlerin askerden kaçmalarının tek değilse bile temel nedenlerinden biriydi. Çok değil, bir yıl sonra bu gençlerin Zeytun'da olduğu gibi isyanları, 'millet-i hâkime' tarafından yaklaşık altı asır özenle askerlik görevinden uzak tutulan gayrimüslimlerin, toptan 'devlete ihanet'le suçlanmasında baş malzeme yapılacaktı.

Özet Kaynakça: Hans-Lukas Kieser, *Iskalanmış Barış*, İletişim Yayınları, 2010; Kamuran Gürün, *Ermeni Dosyası*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1983; Zekeriya Özdemir, "Birinci Dünya Savaşı'nda amele taburları" Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde 2000 yılında kabul edilmiş yüksek lisans tezi; Taner Akçam, *İnsan Hakları ve Ermeni Sorunu*, İmge Yayınları, 2003, a.g.y., *Ermeni Meselesi Hallolunmuştur*, İletişim Yayınları, 2009; Rafael Nogales Mendes, *Osmanlı Ordusunda Dört Yıl (1915- 1919)*, Çeviren: Vedii İlmen, Yaba Yayınları, 2008.

HALİDE EDİP'İN LÜBNAN VE SURİYE HATIRALARI

Edebiyatçı ve siyasetçi Halide Edip (Adıvar) Hanım, 1916 yazında Cemal Paşa'dan bir mektup almıştı. Paşa'nın Emir Subayı Falih Rıfkı (Atay) tarafından getirilen mektupta Cemal Paşa 'Türk kadınının medar-ı iftiharı' Halide Hanım'a, Beyrut'taki Amerikan ve Fransız kolejlerine benzer okullar açma hayalinden söz ediyor ve kendisini Suriye ve Lübnan'a davet ediyordu. Haydarpaşa Garı'ndan yola çıkan ekipte Falih Rıfkı (Atay), Halide Edip, Nakiye (Elgün) Hanım, Hamdullah Suphi (Tanrıöver) ile Falih Rıfkı'nın 'çarşaflı sörler' dediği kadın hocalar vardı. Cemal Paşa Hamdullah Suphi'nin Suriye'deki eski Türk-İslam mimarisi eserleriyle ilgili çalışmalar yapmasını istemişti. Falih Rıfkı'ya göre Cemal Paşa, böylece 'Lübnan'ı Konyalaştırmayı' hayal ediyordu.*

Bahaeddin Şakir'le karşılaşma

Adana yakınlarındaki istasyonlardan birinde trene İttihat ve Terakki'nin ve Teşkilat-ı Mahsusa'nın kurucu ve en etkili yöneticilerinden Dr. Bahaeddin Şakir binmişti. Meclis-i Mebusan Reisi Ahmet Rıza Bey'in "Zeki, biraz mutaassıp bir vatanperver idi. Müslüman olmayan milletlere husumeti vardı (...) Ermenilere düşman idi (...) Birgün Nişantaşı'nda karşı karşıya geldik. Tuttukları yolun doğru olmadığını söyledim. Ne kadar doğru olduğunu yakında göreceksiniz dedi" diye bahsettiği kişiydi Bahaeddin Şakir.

* Bu yazı kitabın ilk baskısındaki yazının genişletilmiş versiyonudur.

Ünlü İttihatçı gazeteci Hüseyin Cahit Yalçın'ın "[1915-1917] Tehcir işinde Bahaeddin Şakir'in rolü nedir? En hususi toplantılarımızda bile bu mesele teşrih edilmemiştir, aydınlanmamıştır. Açık, kati bir kanaatim yok, fakat başka meseleler konuşulurken, ağızdan çıkmış bir kelimeden, sızmış bir fikirden, zapt edilememiş jestlerden, hasılı gözle görülmeyen, fakat insanda bir şüphe uyandıran ince ve hafif delillerden, bende kuvvetle peyda olan zanna göre, tehcir işinin en büyük amili (uygulayıcısı) ve haliki (yaratıcısı) odur. Yalnız başına Şark vilayetlerini dolaşarak [tehcire] zemin hazırladığını, esası kararlaştırdığını ve şahsi kanaatlerini tatbike çalışırken, haiz olduğu mevki dolayısıyla, emirlerinin Merkezi Umumi ve hükümet emirleri diye telakki olunduğunu ve nihayet hükümetteki bazı nafiz arkadaşlarını da sürüklediğini kuvvetle zannediyorum" diye bahsettiği kişiydi Bahaeddin Şakir.

İttihat ve Terakki'nin uzun süre genel sekreterliğini yapmış olan Midhat Şükrü (Bleda)'ya göre, 27 Mayıs 1915 tarihli Geçici Tehcir Kanunu'nun çıkarılması için en çok uğraşan adamlardan biriydi Bahaeddin Şakir.

"Bir katilin elini sıktırdınız"

Falih Rıfkı'ya göre, Halide Hanım, Bahaeddin Şakir'in adını ve önemini biliyorsa da o karşılaşmaya kadar Ermeni politikasındaki rolünün farkında değildi. Bahaeddin Şakir ise, o güne kadar kendisi gibi düşünmeyen bir Türk milliyetçisine rastlayacağını hatırına bile getirmemişti. Uzun bir konuşmadan sonra Bahaeddin Şakir trenden inmişti. O indikten sonra Halide Hanım Falih Rıfkı'ya "Bana bilmeyerek bir katilin elini sıktırdınız" demişti. Bahaeddin Şakir ise vedalaşırken Falih Rıfkı'nın kulağına eğilerek "Senin gibi yetişecek kıymetli gençleri, bu kadınla temas etmekten menetmelidir" demişti. Falih Rıfkı'ya göre ikisi de birbirinden nefret etmişlerdi.

Halide Hanım ve Nakiye Hanım, Lübnan'a vardıklarında Cemal Paşa'yı, Sofar'daki köşkünde ziyaret etmişlerdi. Dediklerine göre Paşa'nın eşi Seniye Hanım İsviçre'ye çocuğunu tedaviye götürdüğü

için yoktu. Paşa'nın o günlerde 'Lübnan'ın ecesi' diye ünlenen Linda Sursok ile birlikte olduğu dedikodusu yapılıyordu. Halide Hanım'a göre, evde Cemal Paşa'nın kız kardeşi ve kayınvalidesi vardı. Kız kardeşi son derece ciddi ve iyi kalpli bir Türk kadınıydı. Yaşı da hayli ilerlemişti. Kayınvalidesi ise 60 yaşlarında ince, enerjik ve şık bir hanımdı. Ev halkı birbirine karşı son derece saygılı davranıyordu. Halide Edip'in bu tür kişisel açıklamalarla Ermeni kırımından dolayı itibarını kaybetmiş Cemal Paşa'yı okurların gözünde aklama gayreti içinde olduğu anlaşılıyordu.

Cemal Paşa'nın isteği üzerine iki hafta boyunca Beyrut'ta konuyla ilgili kişilerle görüşen Halide Edip Cemal Paşa'ya bir rapor sunmuştu. Rapora göre Lübnan, Beyrut ve Şam vilayetleri ortak bir eğitim sistemi altında birleştirilecek, üç vilayetin her birinde altı sınıflı bir ilkokul açılacak, bu ilkokulların görevi de öğrencileri normal okullara ve kolejlere hazırlamak olacaktı. Okullarda Türkçe, Arapça ve Fransızca, üç dil öğretilecekti.

Raporun sunumundan sonra Halide Edip, Kudüs'teki kutsal mekânları ve Cemal Paşa'nın açtığı Ayn Tura (Ain Toura) Yetimhanesi'ni gezdi. Yetimhane'de savaşta ve 1915'teki kırımda anne-babasını kaybeden Ermeni çocukları kalıyordu. Bilindiği gibi Suriye ve Lübnan 1915'deki ölüm yolculuğunun menzillerinden biriydi. Halide Edip, çocuklara Türk isimlerinin verildiğini öğrenince Cemal Paşa'ya itiraz etmişti. Ama Cemal Paşa, başka yol olmadığına ikna etmişti kendisini. Suriye'deki incelemelerini bitiren Halide Edip ve Nakiye Hanım İstanbul'a dönmüştü. Ama Halide Edip, kısa süre sonra Cemal Paşa'nın ısrarlı daveti üzerine tekrar Suriye'ye gidecekti.

Cemal Paşa ile aralarında ne vardı?

Halide Edip bu ikinci seyahatine kız kardeşleri Nigâr ve Belkıs hanımları da götürmüştü. İki oğlunu ise ablası Mahmure'ye bırakmıştı. Ayrıca heyette, 50 kadar kadın eğitimci ile bir kaç da erkek eğitimci vardı. Ancak bu seyahat İstanbul'da dedikodulara neden olmuştu.

Bazıları Halide Edip'le Cemal Paşa arasında bir gönül bağı olduğunu düşünüyordu. Yoksa evli barklı bir kadın, çocuklarını bırakıp böyle zorlu bir yolculuğa çıkar mıydı? İkiliyi yakından gözleme fırsatı bulmuş olan Falih Rıfkı'nın aktardığına göre ikili arasında böyle bir ilişki yoktu ancak Halide Edip'in Cemal Paşa üzerinde büyük etkisi vardı. Cemal Paşa ona danışmadan, onayını almadan bir evrakı bile imzalayamaz hale gelmişti. Halide Edip'in erkekler üzerindeki bu özelliği biliniyordu. Pek çok erkeği, hiç yüz vermeden etkilemeyi başarmış biriydi. Örneğin Yahya Kemal'in 1918 yılında *Büyük Mecmua*'da yayımlanan "Telakî" (Kavuşma) adlı şiirine konu olan kişinin Halide Edip olduğu sanılır: "Yollarda kalan gözlerimin nûrunu yordum/Kimdir o, nasıldır diye rüzgârlara sordum/Hülyâmı tutan bir büyü var onda diyordum/Gördüm: Dişi bir parsın elâ gözleri vardı..."

"İnsaniyete yardım için"

Halide Edip ise biyografik eseri Mor Salkımlı Ev'de bu ikinci daveti neden kabul ettiğini şöyle anlamıştı:

> "1916 yılının Eylül'ü harbin insanları ümitsizliğe sevk eden ıstırap ve sefaleti ile doludur. Muharrirlik (yazarlık) hayatım bence o günlerde ehemmiyetini (önemini) kaybetmişti. Bir satır dahi yazamıyordum. Eğer Müslüman kadınlarının çekilebileceği bir manastır hayatı bizde olabilse idi, mutlak çekilirdim. Her ne ise bu vaziyette her insan mutlak insaniyete elinden geleni yapmak ister. Benim için tek saha talim ve terbiye sahası olabilirdi. O hizmet sahasını bana Lübnan ve Arap diyarı açtı. Ayn Tura yetimhanesindeki çocukların sayısı sekiz yüze çıkmış olduğunu, gerek orası ve gerekse Lübnan ve Suriye'de hazırlanmış plana göre mektep açma faaliyetini deruhte etmemi Cemal Paşa tekrar teklif ettiği zaman hiç düşünmeden kabul ettim."

Gerekçe ne olursa olsun, sonuçta ikili gayet sıkı bir işbirliği yaptılar ve Halide Edip Suriye ve Lübnan'da bir dizi okul açtı. Beyrut'taki Darü'l Nasırat adlı yatılı kız mektebi ve muallim (öğretmen)

mektebi, Beyrut, Şam ve Lübnan'ın değişik yerlerindeki yatılı ve normal kız ilkokulları, Beyrut'ta üç-dört bin kız ve kadının devam ettiği sanayi mektepleri ile Suriye'deki Tanail Ziraat Mektebi ilk akla gelenlerdi.

Vedi Sabra ve Kenan Çobanları

Cemal Paşa, Suriye'nin ünlü Katolik Ermeni/Arap müzisyeni Vedi Sabra'yı bu okullarda müzik dersleri vermekle görevlendirmişti. Paris'te konservatuvar eğitimi aldıktan sonra Saint Esprit Kilisesi'ne birinci org sanatçısı olarak atanan ve 16 yıl bu görevi yürüten Vedi Sabra II. Meşrutiyet'ten (1908) sonra İstanbul'a geldiğinde Halide Edip'le yakın dost olmuştu. Vedî Sabrâ Halide Edip'in 1916'da yazdığı, Yusuf Peygamber ve kardeşlerini konu alan *Kenan Çobanları* adlı oyunu bestelemişti. (Oyunun isim babası Yahya Kemal'di.)

Türkçe bir libretto üzerine bestelenmiş ilk opera sayılan *Kenan Çobanları*'nın İstanbul'daki ilk gösterimi izleyenlerde soğuk duş etkisi yaratmıştı. Bunun nedeni, Müslüman erkeklerin bile sahneye çıkmasının hoş karşılanmadığı bir dönemde, ilk defa Müslüman kız çocuklarının operada rol alması, ilk defa bir peygamberin canlı olarak temsil edilmesi ve İsrail'in müjdecisi olan semitik unsurların oyunda vurgulanmasıydı. Halide Edip'in Türk Ocağı'nda tehcir sırasında öldürülen Ermenileri savunan bir konferans vermesi ve Maarif Nazırı Şükrü Bey'le yaptığı tartışma da buna eklenince, İttihatçılar Halide Edip'in Amerikalılar ve Ermenilerle bir ilişkisi olup olmadığını tespit etmek için Halide Edip'in arkasına bir sivil polis takmışlardı. Ancak Halide Edip, bu tepkilerden etkilenmemiş ve eseri 1917'de Lübnan'da tekrar sahneye koymuştu. Oyun Ayn Tura Yetimhanesi'nin öğrencileri tarafından 13 kez sahnelenecekti. Gerçi Vedi Sabra, Cemal Paşa tarafından Fransız casusluğu iddiasıyla bir süreliğine Lübnan'dan sürüldüyse de bu ve benzeri şıklıklar sayesinde okullar yerli halktan büyük rağbet gördü. Lübnan'daki okullara daha çok Hıristiyan aileler, Şam'daki okullara ise Müslüman aileler başvuruyordu.

"Ülkemi en çok ben eleştiririm!"

Halide Edip bu seyahatinde yaklaşık bin kadar Ermeni yetiminin kaldığı Ayn Tura Yetimhanesi ile daha yakından ilgilendi. Cemal Paşa'nın çağırdığı Dr. Lütfi (Kırdar) Bey'le birlikte çocukları salgın hastalıklara karşı korumaya çalıştı. Ona göre Cemal Paşa, "sürgün Ermenilerine karşı eski Osmanlı devlet adamına yakışır bir vaziyet almıştı" ve Ermeni kadınlar Cemal Paşa'ya bağlılıklarını, adını işledikleri mendillerle gösteriyorlardı. Ancak bir seferinde şu itirafta bulunmuştu: "Hiç kimse ülkesini benim sevdiğim kadar sevemez, ancak, hiç kimse ülkesini benim eleştirdiğim sertlikte eleştiremez. Bu katliamların lekesini de milletimin üstünden hiçbir şey temizleyemez."

Bu konuşmaya şahit olan kişi Halide Edip'in Beyrut'ta açtığı okullardan birinde görev yapmış Harriet Fischer adlı bir misyonerdi. Rahibe Fischer, "liderlerinin bu vahşeti sürdürüp sürdürmeyeceğini" sorduğunda Halide Edip "Bazıları yaptı bunu ve hala devam ediyorlar. Hala bitmedi. Bazıları katılmadı. Ancak onların idari güçleri yoktu. Ayrıca, söylenen şuydu: Savaştayız. Her yanımız düşmanlarla kuşatılmış. Bölünmüş gözükürsek, her şeyi kaybederiz. Bizim milletimiz, ya da Ermeniler..." diye savunmuştu siyasi yoldaşlarını.

Çöllerde ot yiyen çocuklar

Halide Edip, Rahibe Fischer'e Cemal Paşa'yı savunmuştu ancak, İstanbul'da kurulan yeni kabinede Maliye Nazırı olan dostu Cavid Bey'e yazdığı şu mektuba bakılırsa trajedinin farkındaydı: "... Esasen bu memleket bugünlerde hep insanı ağlatacak gibi. Eleminde o kadar derin ve ezilmiş bir şey var. Bilhassa Ermeniler, Cemal Paşa'nın aziz başına Allah'la beraber yemin eden, sırf burada yaşamak hakkını bulan bir sürü bedbaht Ermeni var. Mektebe bağlı bir bina da birçok var. Çöllerde ot yiyerek karınları şiştikten sonra kimi anasını, kimi babasını, birçokları da çocuklarını kaybettikten sonra buraya düşmüşler. Daha doğrusu, Cemal Paşa getirtmiş (...)

Dışarıda anası açlıktan ölen, babası yanında öldürülen, on iki yaşında bir Ermeni kızı geldi, iltica etti. Mahzun, büyük gözleriyle etrafımda dolaşıyor, lüzumlu lüzumsuz elimi öpüp ağlıyor. Bahçede bir facia daha var. Oğlunu yanında öldürürlerken birdenbire dilini kaybeden bir bedbaht, öteki oğlunu ve ailesini nereye attıklarını bilmiyor. Ayakları çıplak, gözleri elem içinde, mütemadiyen işaretle felaketini haykırıyor. Bazen geceleri çocuğu ölen bir kadın gibi, başı elleri içinde döğünüyor, döğünüyor. Gündüzleri yazımı yazarken bazen hıçkırdığını işitiyorum. Pencereye koşuyorum, aşağıda bahçede ellerini sallıyor, oğlunun kalbinden kurşun geçerken çıkan sesi göklere uluyor, söylüyor. Bunlardan binlerce, yüzlerce var. Yetimhaneler hayatta bir şeyin telafi edemeyeceği şeyi kaybetmiş yarı aç bedbaht çocuklarla dolu..."

Halide Edip, mektubunu "Yeni kabine bu emsalsiz zulüm ve cinayetin hiç olmazsa sonuçlarını hafifletemez mi? Şimdi bugün yaşayanlara insan hakkı veremez mi? Ben kendi hayatımla bu fena ve çirkin şeyi ödeyebilsem öderdim. Fakat benim hayatım nedir? Hiç hem de pek gülünç ve küçük bir hiç!" diye bitirmişti.

Halide Edip 1917 yılının Mart ayının sonlarına doğru Suriye'den ayrıldı. Cemal Paşa'nın buradaki görevi 12 Aralık 1917'de bitti. Suriye ve Lübnan'daki Ermeni yetimlerinin çilesi ise hiçbir zaman bitmedi.

Özet Kaynakça: Falih Rıfkı Atay, *Zeytindağı*, Bateş Yayınevi, 1981; Hüseyin Cahid Yalçın, *Tanıdıklarım*, Yapı Kredi Yayınları, 2001; *Memoirs of Halide Edib*, Gorgias Press, 2004; Selahattin Çitçi, "Halide Edip Adıvar'ın Feminist ve Semitik Bir Operası: Kenan Çobanları", www.turkishstudies.net/sayilar/sayi16/çitçiselahattin1080.pdf; Nevzat Artuç, Cemal Paşa, *Askeri ve Siyasi Hayatı*, TTK Yayınları, 2008; İpek Çalışlar, *Halide Edip, Biyografisine Sığmayan Kadın*, Everest Yayınları, 2011; Halide Edip, *Mor Salkımlı Ev*, Can Yayınları, 2007.

MEKKE ŞERİFİ HÜSEYİN'İN İSYANI

Arapların 400 yıl boyunca barış içinde yaşadıkları Osmanlı İmparatorluğu'ndan ayrılmaları ile biten süreci anlamlandırmak, bugün bile pek çok kişi için zor bir iştir. Şerif Hüseyin'in 1916 Haziran'ında kendi adına çıkardığı bir fetva ile başlayan 'Arap İsyanı', Türk tarih yazımında 'Arapların Türkleri arkadan hançerlemesi' olarak anılır.

Osmanlı İmparatorluğu başından beri Arabistan Yarımadası'ndaki egemenliğini Mekke Şerifleri aracılığıyla kullanmıştı. Hüseyin bin Ali (1854-1931) 1908'de Abdülhamid'in yerel beyleri gözetim altına alma politikası kapsamında İstanbul'da ikamet ediyordu. 1 Kasım 1908'de Şerif Ali Paşa'nın azledilmesinin ardından, Saray ve İttihat ve Terakki Fırkası arasında yapılan bir dizi tartışmadan sonra varılan uzlaşma ile Mekke'ye Şerif olarak atanmıştı. Şerif'i destekleyenler arasında İngilizler de vardı.

Şeriflik makamı geleneksel olarak çok büyük itibara sahipti çünkü Şerif, Hazreti Muhammed'in soyundan gelmekte olup Mekke ve Medine'nin Muhafızlığı'nı yapmaktaydı. Mekke'ye geldiğinde Şerif'i karşılayan, Meşrutiyet'in ikinci kez ilanının yansımaları olan toplumsal huzursuzluktu. Buna ilaveten Arabistan Yarımadası'ndaki modernleşme çalışmaları Şerif'i rahatsız etmeye başlamıştı. Bunlar arasında sembolik önemi en büyük olan Hicaz Demiryolu idi. Demiryolunun Medine'ye kadar olan bölümünün 1908'de tamamlanmasıyla merkezi devletin elinin yöreye ulaşır hale gelmesi bölgedeki huzursuzlukları körükledi ve

Hicaz'da karışıklıklar çıktı. 1910'da yerel mahkemelerin yeniden düzenlenmesine ilişkin karar; köleliğin kaldırılmasına yönelik uğraşlar, 1913'te Medine'nin Hicaz'dan ayrılarak 'müstakil sancak' yapılması ve hac gelirlerinin bir bölümünün merkeze bırakılması ihtimali, Şerif Hüseyin'in keyfini kaçıran diğer olaylardı. Aynı yıl, Raşit Rida adlı Mısır'lı bir Pan İslamist, Mekke Şerifi Hüseyin'in ruhani liderliğinde ve Mısır Hıdivi'nin siyasi önderliğinde bir Arap krallığı kurmayı arzulayarak Almanlardan İngiliz-Fransız ittifakına karşı kendilerini desteklemesini talep etmiş fakat reddedilmişti.

Abdullah-Kitchener görüşmesi

İlginçtir, Şerif Hüseyin'i Osmanlı İmparatorluğu'na karşı harekete geçiren İngilizler olmadı. Osmanlı İmparatorluğu'nun İtilaf Devletleri'ne savaş ilan etmesinden önceki bir tarihte Şerif Hüseyin Saray'a bir mektup göndermişti. Mektupta özetle şöyle diyordu: "Sultan Hazretleri Balkan Savaşı'nın ne şekilde sona erdiğini iyi bilmektedirler. Devletin ihtiyaç duyduğu teçhizatı henüz tedarik edemediği ve hazırlıklarını tamamlayamadığı da malum-i âlileridir. (...) Buna ek olarak devletin güney bölgeleri, mesela Basra, Yemen ve Hicaz, her an saldırıya hazır bekleyen düşman devletlerinin deniz kuvvetleri tarafından kuşatılmış durumdadır. Böylesi saldırılar, söz konusu bölgeleri çok zor durumda bırakacaktır. (...) Sultan Hazretleri, Allah aşkına savaşa girmeyiniz! Bana kalırsa, Almanya'nın yanında savaşa girmemizi isteyen herkes ya ne söylediğinin farkında değildir yahut büyük bir ihanet içindedir..."

Bilindiği gibi İttihatçı liderler Şerif Hüseyin kadar basiretli davranamadılar. 14 Kasım 1914'te İstanbul'da 'Alman malı Cihad' ilan edilip kendisine bu çağrıyı Hicaz ve diğer Arap topraklarında yayması istendiğinde Şerif Hüseyin bir dizi şart ileri sürdü. Bu

şartlar arasında Şerifliğin babadan oğla geçmesi, yetkilerinin arttırılması, Irak ve Suriye'de 'adem-i merkezi' (özerk/muhtar) birer yönetim kurulması gibi şartlar vardı. Şerif'in işi böyle yokuşa sürmesi gelecekteki politikaları hakkında ipuçları içeriyordu ama o günlerde İstanbul'da bunun farkında olan yoktu.

Daha Şubat 1914'te, Şerif Hüseyin, Osmanlı Meclisi'nde Mekke-i Mükerreme mebusu olan oğlu Abdullah'ı, Kahire'deki İngiliz Yüksek Komiseri Lord Kitchener'e göndererek Osmanlı İmparatorluğu ile herhangi bir açık çatışmada İngilizlerin kendilerine destek olup olmayacağını sormuştu. Kitchener de Osmanlı İmparatorluğu ile Britanya arasındaki geleneksel dostluğa atıfta bulunarak, Osmanlı İmparatorluğu'nun iç işlerine karışmayı düşünmeyeceklerini söylemişti. O sırada henüz Almanya ile Osmanlı İmparatorluğu müttefik olmadığı gibi Almanya ile İngiltere de henüz savaşta değildi. Bu yüzden Kitchener, Ürdün (Şeria) Nehri ile ikiye bölünmüş olan Filistin topraklarında, Akdeniz'le Ürdün Nehri arasında kalan bölgenin Yahudi yerleşim alanı olarak tanımlanması gerektiğini, Ürdün Nehri'nin doğusundaki toprakların ise, İngiltere'nin denetiminde, Hüseyin'in büyük oğlu Abdullah tarafından yönetilmesine izin vereceğini ima etmekle yetindi.

Ertesi yıl, İngilizler Osmanlı ve Alman güçlerinin Süveyş Kanalı bölgesindeki saldırılarını (I. Kanal Harekatı'nı) püskürtürken Şerif Hüseyin'in Osmanlı ordusuna destek çıkmadığını gören Şam'daki Alman Konsolosu, Berlin'e Osmanlılar tarafından gereken önem verilmediği için küskün olan Şerif Hüseyin'e ilgi gösterilmesi halinde durumun lehlerine değişeceğini rapor etmişti. Konsolosun teklifi Şerif Hüseyin'le arası açık olan Necd bölgesinin önemli liderleri İbn Suud ile İbn Reşit'in aralarının bulunması ve bu ittifakın Şerif Hüseyin'e karşı kullanılmasıydı.

Faysal-Oppenheim Buluşması

Mayıs 1915'te İngilizler arasında 'Kayzer'in Casusu' diye ünlenen Max von Oppenheim, Tunus'ta Alman çıkarlarının yılmaz savunucusu ve Pan-İslamcı Şeyh Salih et Tunusi ve eski Mısır Hıdivi Abbas Hilmi Paşa'dan aldığı tavsiyelerle Faysal'a Irak'taki Şii Müntafik kabileleri ile ittifak yapmasını önerdi. Faysal Sudanlıları "cahil zenciler" olarak nitelerken Iraklıların "yurtseverlik duygusundan nasibini almamış, dinsel alışkanlıklar ve saçmalıklarla hareket eden ve anaşiye eğilimli bir güruh olduğunu" söylemişti. Oppenheim, Faysal'ın Almanya'nın Pan-İslamist politikaları için uygun bir partner olmadığını anlamış görünüyordu.

Bu tıkanıklık üzerine Almanlar Hüseyin konusunda ikiye ayrıldılar. Wangenheim Cidde Konsolosu'na güvenerek, Şerif Hüseyin'in önemli bir güç oluşturduğunu düşünürken, Suriye ve Filistin'deki yerel kadrolar Hüseyin ve Faysal'ın güvenilmez adamlar olduğunu ve Alman propagandası için verilen sözleri ciddiye almamak gerektiğini söylüyordu. Tam bu kargaşa içinde İstanbul'a yeni atanan ve Ortadoğu konusunda deneyimsiz olan Alman Elçisi Kont Paul Wolff-Metternich Almanya'nın Arabistan'la ilgilenmekten vazgeçmesini önererek yerel ekibi iyice şaşırttı. Fakat Alman istihbarat elemanları merkezi dinlemeyerek Sina ve Hicaz'da Bedevi kılığında seyahatler yapmaya devam ettiler.

Miskinliğe devam edersek...

25 Nisan 1915'te başlayan kara harekâtına rağmen Çanakkale'de çıkmaza girilmesi İngilizleri fazlasıyla rahatsız etmişti. İngiliz gizli servisi bir raporunda "Eğer miskinliğe devam edersek, sadece Türklere karşı Arapların yardımını kaybetmekle kalmayacağız, daha da kötüsü onları tümüyle yabancılaşmış ve bize karşı savaşır halde göreceğiz" demişti.

Britanya Savaş Bakanlığı'na atanmak üzere Londra'ya çağrılan Lord Kitchener, Şerif Hüseyin'le ilişki kurma görevini Sir

Henry Mc Mahon'a bıraktı. Mc Mahon Hüseyin'in iki oğlu Abdullah ve Faysal ile 10 mektupluk bir görüşme trafiği başlattı. Abdullah tarafından Mc Mahon'a getirilen 14 Temmuz 1915 tarihli ilk mektupta Şerif Hüseyin, Arap Yarımadası'nda Şeriflik idaresi için düşündüğü alanı tarif ediyordu. Bu alan Mersin-Adana-Birecik-Midyat-Diyarbakır hattının güneyinden Hint Okyanusu'na kadar uzanan bölgedeki Filistin toprakları, Lübnan, Suriye ve Irak ile Arap Yarımadası'nda geleneksel İngiliz 'çıkar alanı' olan Aden hariç olmak üzere geri kalan alanı kapsıyordu. Nihayet 18 Şubat 1916'daki dokuzuncu mektupta Basra ve Bağdat İngilizlerin; Şam, Hama, Halep hattı Fransızların 'çıkar alanı' olarak tarif edildi. Arap olmayan Adana-Mersin bölgesi anlaşmanın dışında bırakılmıştı. Şerif'in halifeliğine bırakılan 'Bağımsız Arap Devleti' ise kuzeyde Adana-Mersin'e, batıda Kızıl Deniz'e, doğuda Basra Körfezi'ne, güneyde Aden'i dışarıda bırakmak suretiyle Hint Okyanusu'na uzanıyordu.

Şerif Hüseyin'e para yağıyor

Bu görüşmeleri yaparken, Şerif Hüseyin bir yandan da Cemal Paşa ile teması sürdürüyordu. Öyle ki, 1916 Şubatı'nda Cemal Paşa'dan 1.500 kişilik bir deve birliği oluşturmak için 50-60 bin lira, İngilizlerden ise aylık 50 bin Pound karşılığı altın ile on binlerce çuval tahıl, kahve, şeker, ayrıca 500 sandık mavzer almak üzere anlaşmıştı. 10 Mart 1916 tarihli son mektupta Mc Mahon, Erzurum'un Rusların eline geçmesi ve Osmanlı ordusunun Kafkaslardaki yenilgilerini Şerif'e müjdeleyerek bir anlamda "gazan mübarek olsun" demişti.*

* Şerif Hüseyin'in bilmediği ise, İngilizlerin, 26 Aralık 1915 tarihli bir antlaşmayla Arabistan yarımadasını Vahabi lider İbn-i Suud'a vaat ettikleriydi. Sadece bu değil, Britanya ile Fransa arasında 16 Mayıs 1916 tarihinde imzalanan Sykes-Picot Antlaşması ve 9 Kasım 1917 tarihli Balfour Deklerasyonu da Şerif'e verilen sözleri ihlâl edecekti.

İsyan için 10 Haziran 1916 tarihi kararlaştırılmıştı. Bu tarihi gösterdi. 24 saat önce Şerif Hüseyin, Cemal Paşa'ya bir mektup gönderdi. Mektupta özetle Arap milletinin taleplerinin yerine getirilmemesi halinde Türklerle olan bağlarının tamamen kopacağını belirtiliyordu. Elbette 24 saat içinde taleplerinin yerine getirilmeyeceği de biliniyordu. 11 Haziran'da Mekke, Şerif Hüseyin'in birliklerinin eline geçti. 27 Haziran'da Şerif Hüseyin kendini Halife ilan etti. Cemal Paşa'nın birlikleri Ağustos ayındaki II. Kanal Seferi'nde de başarısız olunca Britanya kuvvetleri Filistin'e doğru ilerlediler ve nihayet Mart 1917'de Bağdat'a girdiler. 1917'nin Haziran ayında Britanya Ordularının başına General Allenby atandı. Şerif Hüseyin'in birlikleriyle desteklenen Allenby'nin orduları önce Birüşşeba'yı, sonra Gazze'yi aldı ve 9 Aralık 1917'de Kudüs'e girdi.

Savaş herkesin gayet iyi bildiği gibi, Ortadoğu'da Britanya'nın zaferi ile bitti. Türkiye'deki yaygın kanıya göre bunu Şerif Hüseyin'in komutasındaki Arapların 'Osmanlı İmparatorluğu'nu arkadan hançerlemelerine' borçluydular. Peki, durum gerçekten böyle miydi?

Aslında, Ortadoğu'daki savaş Birinci Dünya Savaşı açısından ikincil öneme sahipti. 'Arap İsyanı' ise Ortadoğu'daki savaşta ikincil öneme sahipti. Bu ilişki İngilizler tarafından, Fransızların bölgedeki hedeflerini sınırlamaları için özellikle abartılmıştı. Şerif Hüseyin'in Hicaz dışındaki kabilelerce desteklenmediği, hatta Hicaz'daki İbn-i Reşid, İbn-i Suud ve İmam Yahya gibi önemli liderlerin Cemal Paşa'nın yanında olduğu, milliyetçi talepleri olmayan Şii Arapların Şerif'e uzak durdukları, Şerif Hüseyin'in cihad ilanının Mısırlı entelektüeller arasında büyük huzursuzluk yarattığı, Suriyeli ve Iraklı milliyetçilerin kendisine tabi olmaya hiç niyetleri olmadığı artık biliniyor. Cemal Paşa'nın gayet sert politikalarına rağmen Lübnan bile İstanbul'a sırt çevirmemişti.

Şerif Hüseyin'in İngilizlere verdiği askerî destek de son derece cılızdı. İngilizlerden 200 bin kişi toplamak için para almıştı ancak Haşimilerin kontrol ettiği kabilelerin asker gücü 15 bin kişiyi

aşmamıştı. Arap birlikleri Cidde, Taif ve Medine'ye saldırmışlar ancak Medine'de Fahreddin Paşa ve askerlerinin kahramanca müdafaaları yüzünden geri adım atmak zorunda kalmışlardı. Sadece Akabe'yi işgal ederek İngilizlerin Kudüs'ü almalarına yardımcı olmuşlardı. Bütün bu tabloyu David Fromkin şöyle özetlemişti: "Arap İsyanı'nın Britanya'yı kurtarması planlanıyordu, Halbuki Britanya Arapları kurtarmak zorunda kaldı."

Almanların politikalarına gelince, Hasan Kayalı'nın dediği gibi Avusturya-Macaristan İmparatorluğu deneyimlerinden dolayı milliyetler meselesine diğer Avrupalı ülkelerin tersine daha soğukkanlı yaklaşan Almanların Ortadoğu politikalarını milliyetçilik oluşturmadı. Ancak ne Osmanlı İmparatorluğu'nu, ne Arapları ne de Osmanlılarla Araplar arasındaki ilişkileri doğru kavrayabilen Almanya'nın 'weltpolitik'i Britanya'nınki gibi gelişkin değildi. Alman yönetici elitleri (Kayzer, Şansölye, Dışişleri, Genelkurmay) arasında bir görüş birliği yoktu. Dahası, Almanlar gizli diplomasi ve istihbarat açısından da Britanya'nın eline su dökemezlerdi. Sonuçta, Ortadoğu'ya Britanya, Fransa ve Rusya'nın ardından da olsa büyük bir güç olarak gelen Almanya, savaşın sonunda her şeyini kaybetmiş olarak çıktı.

Özet Kaynakça: Hasan Kayalı, *Jön Türkler ve Araplar. Osmanlı İmparatorluğu'nda Osmanlıcılık, Erken Arap Milliyetçiliği (1908-1918),* Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1998; Fritz Fischer, *Germany's Aims in the First World War*, W. W. Norton Company Inc., New York, 1967; Ömer Kürkçüoğlu, *Osmanlı Devleti'ne Karşı Arap Bağımsızlık Hareketi*, 1982; *The Origins of Arab Nationalism*, Editörler: Rashid Khalidi, Lisa Anderson, Muhammed Muslih, Reeva S. Simon, New York, Colombia University Press, 1991; Efraim Karsh&Inari Karsh, "Myth in the Desert, or Not the Great Arab Revolt", *Middle Eastern Studies*, C. 3, No:2, Nisan 1997, s. 267-312.

1917 BALFOUR DEKLARASYONU

Birinci Dünya Savaşı arifesinde Osmanlı İmparatorluğu'nun zayıflaması, hem Büyük Devletlere, hem Siyonistlere hem de Arap milliyetçilerine büyük cesaret vermişti. Aslında nüfus dağılımına bakıldığında 1914'te Filistin'deki durum Theodor Herzl'in 1896'dan itibaren formüle ettiği Siyonist argümanlara hiç uygun değildi. Değişik kaynaklara göre, bölgede 525 bin ila 683 bin Müslüman'a karşılık, 40 ila 80 bin arasında Yahudi yaşıyordu. Bu nedenle Siyonistlerin bütün çabası, Büyük Devletlerin Filistin'e göçe izin vermesi ve desteklemesine yönelikti. Herzl'in 1904'te ölmesinden sonra Siyonizm davasını Britanyalı kanaat önderlerine anlatma işini Haim Weizman üstlenmişti. General Allenby'nin birliklerinin Kudüs'e girmesinden kısa süre önce, Weizmann ve arkadaşları 13 yıllık çabalarının ödülünü almayı başardılar. Bu ödül, tarihe 'Balfour Deklerasyonu' adıyla geçen kısa bir mektuptu. Başlangıçta kimse anlamamıştı ama bu mektup Filistin'in tarihini ebediyen değiştirecekti.

Tarihî mektup

Lloyd George kabinesinin Dışişleri Bakanı Arthur James Balfour'un Britanya Parlementosu'nun Yahudi asıllı üyesi Lord Walter Rothschild'e yazdığı 2 Kasım 1917 tarihli kısa mektupta şöyle deniyordu: "Majestelerinin Hükümeti adına size bildirmekten mutluluk duyarım ki, Yahudi Siyonist emellere sempatiyi belirten ekteki deklarasyon kabineye sunulmuş ve kabul edilmiştir.

Majestelerinin Hükümeti, Filistin'de Yahudiler için bir millî yurt kurulmasını uygun görmekte olup bu hedefin gerçekleştirilmesini kolaylaştırmak için elinden gelenin en iyisini yapacaktır. Şurası açıkça anlaşılmalıdır ki, Filistin'deki Yahudi olmayan toplumların sivil ve dini haklarına ve Yahudilerin diğer ülkelerde sahip oldukları hak ve politik statülerine halel getirebilecek hiçbir şey yapılmayacaktır. Bu deklarasyonu, Siyonist Organizasyon'un bilgisine sunarsanız müteşekkir olurum."

Deklerasyonda kullanılan dil zaman içinde herkesin kendi arzularına göre yorumlamasına olanak verecek kadar muğlâktı. Örneğin Siyonistler 'yurt kurma' terimini 'devlet kurma' olarak okuyorlardı. Sonra "Filistin Yahudilerin millî yurdudur" denmiyordu bunun yerine "Filistin'de Yahudilere bir yurt kurulmasından" söz ediliyordu. Bunu telafi etmek için, "Yahudi olmayan topluluklardan" söz ediliyordu ama Filistinlilerin adı anılmıyordu. Yahudi olmayan toplulukların gözetilecek hakları, vatandaşlık hakları ve dini haklar olarak tarif edilirken, Yahudilerin hakları 'politik statü' gibi daha farklı bir terimle tarif ediliyordu. Kısacası, deklarasyon Siyonistleri memnun etmemişti ama hiç yoktan iyiydi.

O günkü Britanya hükümetinin tek taraflı beyanından ileri gitmeyen bu beyanın başka garip yanları da vardı. Birincisi bu beyanı yapan Britanya'nın Filistinle ne tarihte, ne o dönemde hiçbir ilişkisi yoktu. İkincisi, hakkında beyanda bulunulan Filistin, hukuken ve fiilen Osmanlı toprağıydı. Üçüncüsü, bu beyanın kime yapıldığı belli değildi. Nitekim, Balfour Lord Rothchild'den mektubu Siyonist Organizasyona iletmesini rica etmişti. Peki Siyonist Organizasyon kimleri temsil ediyordu?

Kudüs'ün düşmesi

Balfour Deklerasyonu'nun ilanından üç hafta sonra General Allenby komutasındaki İngiliz ve Arap birlikleri Kudüs'ü Osmanlılardan

teslim aldılar. Bunu Osmanlı birliklerinin Suriye cephelerinde yenilgiye uğratılması izledi. 30 Ekim 1918 tarihinde imzalanan Mondoros Mütarekesi ile tüm Filistin, Britanya'nın kontrolüne bırakıldı. Böylece, yukarıdaki sorulardan ikisi cevaplanmış oldu: Britanya, ilerde kendisinin olacağından emin olduğu bir toprak hakkında beyanda bulunmuştu.

Siyonistler Britanya'nın "Yahudilere Filistin'de bir yurt kurulması" derken, bir devlet kurmaktan bahsetmediklerini kısa sürede anladılar ama koşullar uygun olmadığı için sineye çektiler. Hatta Siyonist önderlerden Nahum Sokolow bir adım daha ileri gitti ve "Bazıları deklarasyonun bağımsız bir Yahudi devleti kurulmasını amaçladığını söylüyor. Halbuki Yahudi Devleti hiçbir zaman Siyonist programın bir parçası olmamıştır" dedi.

Ardından Britanya yetkilileri, Mekke Şerifi Hüseyin'i temin ettiler ki, Yahudi yerleşimlerine sadece Arap nüfusun ekonomik ve politik özgürlükleri ile uyumlu olduğu sürece izin verilecekti. Şerif Hüseyin böylece Filistin'e Yahudi göçünün sürmesine izin verdi.

Faysal-Weizmann Anlaşması

3 Ocak 1919'da geleceğin düşman kardeşleri, Şerif Hüseyin'in oğlu Faysal'la Haim Weizmann Akabe'de buluştular. Faysal'a İngilizler tarafından vaadedilen Irak ve Suriye'de kurulacak Arap Devleti ile Filistin'de kurulacak Yahudi yurdu hakkında konuştular. Ardından bir deklarasyon imzaladılar. Buna göre Yahudiler'in Filistin'e göç etmesini teşvik etmek ve canlandırmak için gerekli tüm tedbirler alınacak, mümkün olan süratle Yahudi göçmenler birbirine yakın yerleşim alanlarına iskân edileceklerdi. Bu tedbirler alınırken, Arap köylülerin ve araziyi kiralayanların hakları korunacak ve ekonomik gelişimlerini sağlayacak şekilde yardımda bulunulacaktı.

Ancak, 6 Temmuz 1919'da toplanan Büyük Suriye Kongresi'nde, Faysal'dan daha tercübeli Arap milliyetçileri bu kadar yumuşak

davranmadılar. Kongre, 'Yahudi yurdu' ile 'Yahudi devleti'nin aynı şey olmadığını, Siyonist Organizasyonu tanımadıklarını, buna karşılık Suriye ve Filistin'de yaşayan Yahudilerin diğer vatandaşlarla eşit sorumluluk ve haklara sahip olacaklarını ilan etti. Kongre ayrıca, Yahudilerin Filistin'e, bir deniz kavmi olduğu sanılan Filistîlerden daha sonraki bir tarihte gelmesini ima ederek "Yahudilerin iki bin yıl önce bu topraklarda işgalci olmalarından doğan haklarını tanımayacaklarını" belirtti.

Kongre'de söylenenleri dinleyen Arthur Balfour, 11 Ağustos 1919 tarihinde Britanya Hükümeti'ne verdiği memorandumda şöyle demişti: "Dört Büyük Devlet, Siyonizme taahhütte bulundular. Siyonizm, doğru ya da yanlış, iyi ya da kötü, kökü asırlarca geriye giden bir geleneği, bugünkü ihtiyaçları, gelecekteki umutları temsil ediyor ve bu antik topraklarda yerleşik bulunan 700 bin Arabın arzuları ve önyargılarından daha derin bir önemi ifade ediyor."

Deklarasyon neden yapıldı?

Balfour Deklarasyonu'nun baş mimarlarından Sir Mark Sykes'ın oğlu Christopher Sykes, *Crossroad to Israil* (Londra, 1965) adlı eserinde "Kimse Balfour Deklerasyonu'nun niye yapıldığını bilmez" diye yazmakta haklıydı. Mark Sykes 1919'da gripten öldüğünde Christopher Sykes henüz 12 yaşında olduğu için cevabı bilmiyor olması doğaldı. Halbuki pek çok kişi, o sırada Manchester Üniversitesi'nde kimya profesörü olan Haim Weizmann'ın, Britanya donanmasının kullandığı dumansız barutun (cordite) imalatında kullanılan asetonu, bakteriyal fermantasyon yolu ile imal etmeyi başardığı için ödüllendirildiğini ileri sürer. Bunu düşündüren bir ifade Lloyd George'un *War Memoirs* (Londra, 1936) adlı eserinde vardır. Ancak Weizmann özel bir sohbetinde, bu efsaneye ilişkin şu ironik açıklamayı yapmıştı: "Herkes benim büyük bir kimyager olduğumu söylüyor. Tam bir saçmalık. Ama eğer

Siyonizm davasına hizmet ettiysem, bu iddiayı kabul edebilirim." Weizmann haklıdır, çünkü bulduğu yöntemle aseton üretmek pek mümkün olmamıştı. Ancak, mümkün olsaydı bile, Britanya'nın bir avuç aseton karşılığı emperyal çıkarlarına uymayan bir adım atması beklenemezdi.

Sykes-Picot Antlaşması

Bugün savaş dönemine ait belgeleri ve hatıratları inceleyen araştırmacılar esas olarak iki senaryo üzerinde duruyor. Bunlardan ilki çok bilinen bir senaryodur: 16 Mayıs 1916'da Britanya adına Sir Mark Sykes ile Fransa adına George Picot'un imzaladığı gizli Sykes-Picot Antlaşması'na göre Ortadoğu, Fransa ve Britanya'nın otorite alanlarına ayrılıyor, Filistin de Fransa'nın payına bırakılıyordu. Bu durum, Britanya'nın hoşuna gitmiyordu çünkü bu hat, Britanya'nın sömürgelerine giden Hindistan Yolu'nu Rusya'ya ve Fransa'ya karşı korumak açısından çok önemliydi. Ancak 1915'in Nisan ayında Gelibolu'nda yaşanan hezimetten sonra, Britanya, Fransız müttefiklerine daha bağımlı hale gelmişti ve Filistin'i Fransızlara bırakmak zorunda kalmıştı. Söz konusu anlaşmanın mimarı olan Mark Sykes ise bu tavizden dolayı 'günah keçisi' ilan edilmişti. Britanya, Balfour Deklarasyonu aracılığıyla, Filistin'de Fransızların temsil ettiği Hıristiyan çıkarları ile Müslüman çıkarları arasında bir denge kurmak istemiş olabilirdi. Mark Sykes'ın deklarasyonun ateşli taraftarı olmasının nedeni, muhtemelen Sykes-Picot Antlaşması'nı telafi etmek istemesiydi.

Bu tezin zayıf yanı, Britanya'nın aynı zamanda Haşimi Ailesi (Mekke Şerifi Hüseyin ve oğulları) aracılığıyla Arap kartını da oynamasıydı. Bilindiği gibi, Britanya'nın Siyonistlere verdiği bu taviz, Araplara karşı durumunu güçleştirmiş, Britanya 1947'ye kadar, Filistinlilerle Siyonistlerin arasında dengeyi sağlamakla uğraşmıştı.

Ortadoğu değil Avrupa cephesi

İkinci senaryoya göre, Balfour Deklarasyonu, Britanya'nın Ortadoğu politikalarından çok, Avrupa'daki savaş politikalarıyla ilgiliydi. Çünkü Nisan 1917'den itibaren Britanya savaşta zorlanmaya başlamış, ABD'nin İtilaf Devletleri'nin yanında savaşa girmesi, Rusya'nın savaştan kopmasının engellenmesi, Fransızların Filistin'den uzak tutulması ve Almanların Siyonistlere çengel atmasının önlenmesi büyük önem kazanmıştı.

Bu hedeflerin ortak noktası Yahudilerdi. Öncelikle Britanya Yahudileri, kendi Yahudilerine *pogrom*'lar düzenleyen 'Yaşlı Otokrat' Rusya ile ittifak yapılmasına karşı çıkıyordu. Bu tepki, Rusya, Romanya'nın Karpatlar bölgesindeki ve Polonya'daki Yahudileri sürmeye başladığında zirveye çıkmıştı. Aynı gerekçelerle Avrupalı ve Amerikalı Yahudi finansörlerden bazıları Rusya'daki Romanov Hanedanı'na kredi açmayı reddetmişlerdi. Ama daha kötüsü, Britanya Dışişlerine akan bir dizi istihbarat raporuna bakılırsa, Rusya, Polonya ve Romanya Yahudileri Almanların beşinci kolu gibi çalışıyordu. Benzer bilgiler İstanbul'daki konsolosluktan da gelmişti. Herzl, Abdülhamid ve Kayzer II. Wilhelm arasındaki görüşme trafiği, Siyonistlerin de Alman yanlısı politikalara yakın olduğunu düşündürmüştü.

Bu algı kadim önyargıya, yanlış istihbarata, tek yanlı değerlendirmelere dayanıyordu. Çünkü örneğin Rusya Yahudileri Bund Hareketi dışında Menşevikleri destekliyordu ve devrimden sonra savaşın devamından yana tavır almışlardı, ancak sonuçta Britanya Dışişleri yetkililerinin kafasında, ister Britanya'da, ister ABD'de, ister Rusya'da, ister Osmanlı ülkesinde olsun birbiriyle bağlantılı, uyumlu politikalar güden, varlıklı, güçlü, Britanya'ya düşman, Alman yanlısı bir Yahudi imgesi canlanmıştı. Savaşı kazanmak için "dünya Yahudilerinin kazanılması gerektiğini" düşünmüşlerdi. Deklarasyonu yayımlarken, Siyonistlerin "dünya

Yahudilerini temsil ettiğine" inanmaları, Britanyalı yöneticilerin naifliğinden mi yoksa Weizmann, Sokolow, Samuel gibi Siyonist liderlerin becerisinden mi kaynaklandı sorusuna gelince, "her ikisi de" demek doğru olur.

Bu senaryoyu savunanların ima ettiği ilginç nokta, Balfour Deklarasyonu'nun Britanya'nın Yahudi sevgisinden değil, modern antisemitizmden (yani Yahudilere karşı ırkçı nefretten) doğduğuydu. Bu senaryoya göre arka planda, Yahudilerin dünyayı kendi amaçları uğruna kolektif bir şekilde yönetmek için komplolar kuracaklarına ilişkin kadim korkunun yatıyordu. Bu iddiayı destekleyen bir husus, Balfour Deklarasyonu'nu hazırlayan Balfour, Sykes, O'Beirne, Ormsby-Gore, Wickham-Steed gibi kadroların aslında antisemitik kişiler olmalarıydı. Bu tabloya uymayan tek kişi Başbakan Lloyd George'tu ama bazı araştırmacılar aslında onun da 'inceltilmiş' bir anti semitik olduğunu söylerler.

İlginçtir, Balfour Deklarasyonu'na en büyük muhalefet Britanya Hükümeti'nin Hindistan'dan Sorumlu Bakanı Yahudi kökenli Edwin Montagu'dan gelmişti. Montagu'ya göre bir Yahudi devletinin kurulması, Yahudilerin halen yaşadıkları ülkelere sadakatlerinin sorgulanmasına neden olabilirdi. Bu da yeni bir antisemitizm dalgası demekti. Montagu dünyanın değişik ülkelerinde eşit vatandaşlar olarak yaşamak yerine, Filistin'de Siyonist bir gettoya kapatılmanın tercih edilemeyeceğini söylüyordu. Montagu'nun temsil ettiği kesimler Yahudilerin tarih boyunca başlarına gelenlerden kalkarak, aynı şeyi Filistinlilere yapmanın, yani Filistinlilerin haklarının yok sayılmasının ahlaki olarak ne anlama geldiğinin farkındaydılar.

Siyonizmin babası Theodor Herzl'e göre ise, Avrupa'nın antisemitikliği, İtilaf Devletleri'nin bir Yahudi devleti kurulmasına ön ayak olmasında temel itici güç olacaktı! Sonuca bakınca Herzl'in haklı olduğunu kabul etmek gerekiyor...

İttihatçılar ve Siyonizm ilişkisi

İttihatçıların yabancıların denetiminde bir Mason locası yerine, 1909'da Osmanlı Büyük Doğusu adlı 'yerli' bir loca kurdukları, bu locanın üstadlığına da Talât Paşa'nın getirildiği bilinir. Bu ve başka ilişkiler yüzünden bugün bazı kişiler, İttihatçıların 1908'de Meşrutiyet'i ikinci kez ilan ettirmesini, Abdülhamid'in Siyonistlere satmadığı Filistin topraklarıyla ilişkilendirirler. 1910 yılında Osmanlı Büyük Doğusu, İskenderiye'de ard arda dört loca açınca, içlerine Mısır'ı kaybetme korkusu düşen İngilizler de İttihatçılara yöneltilen Masonluk/Siyonistlik suçlamalarına destek verirler. Meclis'te bu konuda pek çok konuşma yapılmıştır.

Talât Paşa'nın savunması

Ancak, Filistin'e Yahudi göçü ya da Siyonizm gibi konular Osmanlı Meclisi'nde çok az görüşülmüştür. Bu konuda en şiddetli tartışmalar 1911 yılının Şubat ayındaki bütçe görüşmeleri sırasında yapılmıştır. Hürriyet ve İtilaf Fırkası'ndan Dersim Mebusu Lütfi Fikri (Düşünsel) ve Gümilcine mebusu İsmail Hakkı beyler, İttihatçı hükümeti bazı kredi anlaşmalarında Siyonistlerle işbirliği yapmakla suçlamışlardı. İsmail Hakkı Bey'e göre, Siyonizm dehşetli bir illetti ve hedefi, bölgedeki Yahudi sayısını arttırarak Filistin'den Mezopotamya'ya uzanan bir devlet kurmaktı. Bu suçlamalara hem Sadrazam İbrahim Hakkı Paşa hem Dahiliye Nazırı Talât Paşa, hem de Meclis-i Mebusan'ın Yahudi mebusları karşı çıkmışlardı. Onlara göre Siyonistlerin bir Yahudi devleti kurma gibi bir hedefleri yoktu. Osmanlı İmparatorluğu ile Siyonistler arasında ilişki de yoktu. Bu tartışmalarda, Meclisin Arap kökenli milletvekilleri hükümetle muhalefet arasında ikiye ayrılmıştı.

Konunun meclisin gündemine ikinci gelişi 1911 yılının Mayıs ayında, Dahiliye Nezareti'nin bütçesi görüşülürken oldu. Kudüs Mebusu Ruhi el Halidi, hükümetin Siyonizm denen "dahili meselere" yönelik tavrını öğrenmek istedi. Halidi'nin Siyonizmden, semitizmden, Herzl ve Mendelhsonn'un teorilerinden, Siyonizme

taraftar olan ve karşı olanlardan söz eden uzun konuşmasını Türk ve Arap kökenli mebuslar ilgiyle dinlerken, Yahudi mebuslar tepki göstermişlerdi. Halidi'nin ardından söz alan bir diğer Kudüs Mebusu Said el Hüseyni ise, Museviliğin kutsal şehirlerinden Taberiye'nin dörtte üçünün; Hayfa'nın dörtte birinin Yahudiler tarafından ele geçirildiğini söyleyerek hükümeti umarsızlıkla suçlayınca Dahiliye Nazırı Talât Paşa'nın buna cevabı, Yahudilerin Hicaz hariç, imparatorluğun her yerinde toprak almaya hakları olduğu yolunda olmuştu. Arnavut Mebus Hafız İbrahim Bey de, Yahudilerin Suriye ve Irak'ı ele geçireceği korkusuyla alay ederek, Talât Paşa'ya destek vermişti. Ertesi gün, Siyonist önderlerle ilişkisi olan Bulgar Mebus Dimitri Vlahof Efendi Yahudi göçünün ekonomik yararlarından söz ettiğinde, Arap mebuslar onu protesto ettiler ancak tartışmalar daha fazla sürmedi ve bütçe görüşmeleri içinde konu unutulup gitti.

Özet Kaynakça: Deklarasyonun İngilizce tam metni için: http://www.mideastweb.org/feisweiz.htm; W. T. Mallison, Jr., "The Balfour Declaration: An Appraisal in International Law", *The Transformation of Palestine*, Editör: Ibrahim Abu Lughod, Northwestern University Press, 1971; s. 61-110; Isaiah Friedman, *The Question of Palestine 1914-1918, British-Jewish-Arab Relations*, Schocken Books, Londra, 1973; Mayir Verete, "The Balfour Declaration and Its Makers", *Middle Eastern Studies*, vi (1970), s. 48-76; Leonard Stein, *The Balfour Declaration*, New York, Simon and Schuster, 1961; Mark Levene, "The Balfour Declaration: A Case of Mistaken Identity", *English Historical Review*, 107 (1992), s. 54-77.

NE TÜRK, NE ERMENİ, SADECE YETİM!

Birinci Dünya Savaşı sırasında Osmanlı İmparatorluğu'nda kimsesiz ve yetim veya öksüz kalan çocukların koruma altına alınması ve bakılması görevi Dâr'ül-Eytâm'ın (Yetimler Cemiyeti) sorumluluğunda idi. Hem çeşitli cephelerde hayatını kaybeden askerlerin çocukları, hem de 1915-1917 Ermeni Kırımı'ndan sağ kurtulan şanslı (!) çocukların sayısı o kadar fazlaydı ki, bir süre sonra İstanbul'daki tüm yetimhaneler, yatılı okullar ve bakımevleri hıncahınç dolmuştu. Sayının ne olduğu kesin değil ama Murat Bardakçı tarafından yayımlanan Talât Paşa'nın kara kaplı defterinde 'Ermeni Eytamı' yani Ermeni yetimlerinin sayısının 10 bin 269 olduğu; bunların 6.768'inin yetimhanelere, 3.501'inin ise Müslüman ailelere dağıtıldığı yazılı. Başbakanlık Arşivi ise kız ve erkek çocukların ailelerinden alınmaları, Ermenilerin bulunmadığı Müslüman köylerine dağıtılmaları ve Müslümanlarla evlendirilmeleri veya yetimhanelere konulmaları ve özellikle Müslüman adetlerine göre yetiştirilmeleri yani zorla asimile edilmeleri konusunda onlarca belge ile dolu.

Evlad-ı Şüheda Vergisi

Mevcut yetimhaneler yetmediği için devlet, Elmadağ'daki Notre Dame de Sion, Yedikule'deki İtalyan Mektebi, Galata'daki Rus Manastırı, Kadıköy'deki Saint Joseph Mektebi gibi yabancılara ait binalara el koyarak yetimhaneye dönüştürmüştü. Ancak İttihatçılar, işletme işini yüzlerine gözlerine bulaştırdılar ve yetimhaneler

kısa sürede yolsuzluk ve yoksunluk yuvaları haline geldi. Meclis-i Mebusan'da eleştirilere cevap veren Maarif Nazırı'na göre güya 65 merkezde 16 bin çocuğa bakılıyordu ancak bu sayının doğru olduğu şüpheliydi.

Yetimhanelere gelir sağlamak için, 1915'te tütünden alınmak üzere 'Evlad-ı Şüheda Vergisi' ('şehit çocukları vergisi') konuldu, ayrıca çeşitli kurumların yetimhanelere kaynak aktarması kararlaştırıldı. Dâr'ül-Eytâm'a destek olmak üzere Hilal-Ahmer Cemiyeti, Himaye-i Etfal Cemiyeti (günümüzün Çocuk Esirgeme Kurumu) ve Kadınları Çalıştırma Cemiyet-i Hayriyesi gibi kuruluşlar harekete geçirildi.

Kadınları Çalıştırma Cemiyeti

Harp dolayısıyla erkeksiz kalan Müslüman kadınları çalışma yaşamına alıştırmak amacıyla 1916'da Harbiye Nazırı Enver Paşa'nın idaresinde kurulan Kadınları Çalıştırma Cemiyet-i Hayriyesi'nin ilk yönetim kurulu, Harbiye Nezareti'nin yüksek rütbeli subaylarından yedi kişilik bir erkekler grubuydu. Yönetim güya kadınlara devredilecekti ancak sonuna kadar erkekler tarafından yönetildi. Cemiyetin en ilginç işlevi, dul üyelerini evlendirmek; en faydalı işi 1915-1917 Ermeni Kırımı yüzünden ortada kalan 750 Ermeni çocuğun bakımını üstlenmek oldu. Ancak, 1.800 çocuğun daha geldiği haberleri çıkınca, cemiyet müdürü İsmail Hakkı Bey'in aklına dâhiyane (!) bir fikir geldi. Dahiliye Nezareti'ne bu çocukların ülkenin değişik bölgelerindeki ticarethanelere, sanayi işletmelerine, çiftliklere, evlere işçi, hizmetli veya besleme olarak gönderilmesini teklif edecekti. Amaç güya çocukların kendi ekmeklerini kazanarak devlete veya yanlarına verildikleri ailelere yük olmamasıydı. Küçücük yaşlarında büyük trajedilerin kahramanı olmuş olan bu yavrucakların bir de boğaz tokluğuna işçi veya hizmetçi olarak çalıştırılmaları teklifi, tahmin edileceği

gibi, Dahiliye Nezareti tarafından pek beğenildi ve hemen uygulamaya konuldu. Öyle ki, Enver Paşa'nın Küçükçekmece'deki çiftliğine bile 50 kadar yetim yollanmıştı. Yabancı misyonların gözü önünde olduğu için tehcirden kurtulan İstanbul'daki Ermeni cemaati bu uygulamaları kıyasıya eleştiriyor, İttihatçıların 'devşirme' sistemi ile Türkleştirme politikalarına devam ettiğini söylüyordu.

Mondros Mütarekesi sonrası

30 Ekim 1918 tarihinde imzalanan Mondros Mütarekesi'nden iki gün sonra Enver, Talât ve Cemal paşaların Almanya'ya kaçmasının ardından İstanbul'un yönetimini ele alan İtilaf Devletleri'nin ilk işlerinden biri yetimler konusu olacaktı. Özellikle Amerikalı görevliler, Kadınları Çalıştırma Cemiyet-i Hayriyesi tarafından ülkenin dört bir yanına ucuz emek gücü veya hizmetçi olarak dağıtılmış bulunan çocukların listelerini incelemeye aldı ve 'Müslüman' olarak etiketlenerek Müslüman-Türk ailelerine dağıtılmış çocukları tespit etmeye başladı. İmparatorluğun dört bir yanından İstanbul'a kimsesiz çocuk akarken, her iki taraf da, bu çocukların kendilerine ait olduğunu ileri sürüyordu. Çocukların konuştukları dil veya isimleri açıklayıcı değildi çünkü küçük yaşlarda ailelerinden ayrılmak zorunda kalan çocuklar ana dillerini unutmuş oluyorlar, isimleri de zaten kimliklerini gizlemek için başkaları tarafından konmuş oluyordu. Bazı çocuklar ise kökenlerini bildikleri halde, geçmiş tecrübelerden dolayı, tedbir olarak sessiz kalmayı tercih ediyorlardı. Yaşı biraz büyük olan erkeklerin sünnetli olup olmadıklarından kalkarak teşhis yapmak bir ölçüde mümkündü ama kızlarda ve yaşı çok küçük olanlarda bu yöntem işe yaramıyordu.

Bitarafhane'nin oluşturulması

1919 yılının Nisan ayında, İtilaf Devletleri çeşitli yerlere dağıtılmış kimsesiz çocukların, bulundukları yerlerden alınarak İstanbul'da

İngiliz işgal kuvvetlerinin gözetimi altında oluşturulacak tarafsız bir merkezde toplanmasını kararlaştırdı. Edirne, Bursa, Konya ve Kırklareli'de birer yetimhane bırakılıp diğerlerindeki çocuklar İstanbul'a nakledilmeye başlandı. Bu çocuklardan Türk olanlar Osmanlı Emniyet Müdürlüğü'ne, Ermeni olanlar ise Ermeni Patrikhanesi'ne teslim edileceklerdi. Çocukların dağıtıma kadar kalması için Nişantaşı'nda bir ev kiralandı ve başına Amerikalı, Türk ve Ermeni kökenli üç kişilik bir heyet atandı. Halk arasında 'Bitaraf hane' (tarafsız ev) adıyla anılan bu evde ayrıca, biri Müslüman biri Ermeni olmak üzere iki aşçı ile bir Ermeni hizmetçi ve bir Müslüman kapıcı görev yapıyordu. Mayıs ayı geldiğinde, İtilaf Kuvvetleri'nin polis teşkilatı söz konusu çocukları toplayıp İstanbul'a getirmeye başlamıştı ancak sorunlar da boy göstermeye başlamıştı.

Kayseri'den gelen 360 kişilik ilk grup büyük bir tartışmaya neden olmadan etnik-dinsel tasnife tabi tutulup taraflara teslim edildi ancak yine Kayseri'den getirilen 220 çocukluk ikinci 'parti' sorunlara neden oldu. 26 Mayıs 1919 tarihli İkdam gazetesine göre Ermeni Patrikhanesi, çocukların tamamını Bitaraf hane'ye değil, Beyoğlu'ndaki Ermeni Kilisesi'ne götürmüş ve çocukları zorla 'tenassur' ettirmiş, yani Hıristiyanlaştırmıştı. 5 Haziran 1919 tarihli İleri gazetesi de Patrikhane'nin çocukları Hıristiyan olmaya razı etmek için bisküvi verdiğini, buna rağmen din değiştirmeyen çocuklara alenen dayak atıldığını ileri sürüyordu. Gazeteye göre çocukların 42'si şiddetli dayağa rağmen Müslüman olduklarında ısrar etmişler ve Dar'ül-Eytam'a iade edilmişlerdi.

Kopan bağlar

Bu ağır suçlamalar üzerine Ermeni Patrikhanesi basına açıklama yapmak zorunda kaldı. Patrikhane, bu 220 çocuğun Beyoğlu'ndaki kiliseye getirildiğini inkâr etmiyor, ancak 108'inin Ermeni, 85'inin

Müslüman olduğunu, 27'sinin ise kimliğinin tespit edilemediği için Bitarafhane'ye teslim edildiğini, ayrıca ortada zorla Hıristiyanlaştırılma diye bir şeyin olmadığını söylüyordu. Patrikhane temsilcisine göre bu iddialar Emniyet Müdürü'nün işiydi. Bir hafta sonra İkdam gazetesine bu sefer Patrik Vekili Yervant Efendi bir mülakat verdi. Yervan Efendi'ye göre çocukların Türk, Ermeni ve Amerikalı üç görevlinin huzurunda verdikleri bilgilere göre yerleştirilmişti ancak zaten Ermeni çocuklar çok küçük yaşlarda evlatlık veya işçi olarak verildikleri için Ermeniceyi unutmuşlardı. Dolayısıyla her Türkçe konuşan çocuğu Türk saymak haksızlıktı. "Bir polis şimdiye kadar bir Ermeni çocuğunu getirip bize teslim etmedi. Ele geçirdiklerimiz hep bizim bulduklarımız" diyerek, kendi çabaları olmasa Ermeni kimsesizlerine kavuşmalarının imkânsızlığına işaret eden Yervant Efendi sözlerini "Ben öyle zannediyorum ki bundan sonra Ermeni ve Türklerin beraber yaşaması biraz güç olacaktır. Çünkü iki unsurun birbirine karşı kuyruk acısı var ve bu acının giderilmesi kolay kolay mümkün değildir" diye bitirmişti.

İstanbul Polis Müdürlüğü ise, Ermeni Patrikhanesi tarafından görevlendirilen Çakıryan Efendi'nin Kadınları Çalıştırma Cemiyet-i Hayriyesi'nde yetim çocukların kayıtlarını aldığını, üç ay geçmesine ve yapılan bütün teşebbüslere rağmen zamanında iade etmediğini belirtmişti. Çakıryan Efendi'nin defter kayıtları üzerinde tahrifatta bulunduğu ve Türk çocuklarını, Ermeni çocukları gibi göstermeye çalıştığı iddia ediliyordu. İtilaf Güçleri tarafından çocukları Ermeni sanılarak ellerinden alınan onlarca Türk ailesinin şikâyetleri de vardı.

Şikayetler artınca İtilaf Güçleri, Kuleli Askerî Mektebi'ne el koyarak Ermeni Yetimhanesi yaptılar. Uzun müzakerelerden sonra Beylerbeyi Eski Jandarma Mektebi ve Beylerbeyi Sarayı'nın bazı binaları da Ermeni Yetimhanesi yapıldı. İngiliz ve Fransızların

desteğiyle 3.000 yetim Kıbrıs'a götürüldü. Amerikan yardım kuruluşu Near East Relief, 1921'den itibaren Güneydoğu Anadolu'daki Ermeni yetimlerini Suriye'ye sevk etmeye başladı.

Kaç Ermeni yetimi vardı?

Bugün bile 1915 Tehciri ile ilgili arşiv belgelerinin büyük bir kısmı gizli tutulduğu için kaç Ermeni yetimi olduğu, bunların kaçının evlatlık verildiği bilinmiyor. Türk Tarih Kurumu'nun yayımladığı *Ermeniler: Sürgün ve Göç* adlı kitapta yer alan 1921'de Ermeni Patrikhanesi tarafından hazırlanan ve İngilizce kopyası 26 Nisan 1921'de ABD Dışişleri Bakanlığı'na gönderilen rapora göre, 1921 itibariyle Müslümanların evlerinde "halen kurtarılamayan" Ermeni yetimlerinin sayısının 63 bin civarındaydı.

Sayı belli değil ama binlerce çocuğun, sorumsuz ve vicdansız insanlar tarafından Türk mü Ermeni mi diye incelendiği, sorgulandığı, oradan oraya savrulduğu, aileden aileye geçtiği, dayak yediği, hakarete uğradığı, yalan söylemeye zorlandığı ortada. Bu çocukların çoğu hayatlarını kaybetti. 1914-1918 arasında sadece İstanbul'da 25 bine yakın yetim çocuk öldü. Cumhuriyet döneminde ülkedeki yetimhanelerde hâlâ etnik ve dinsel kimliği netleşmemiş on binlerce çocuk vardı. Bu çocukların çoğu gerçek ailelerine kavuşamadan bu dünyadan göçtüler.

İTC'nin çocuk askerleri

Dönemin bir başka hüzünlü hikâyesi de 'çocuk askerler'e dairdir. Bu çocuk askerler, başlangıçta izci olarak örgütlenmişler, ardından kendilerini savaş meydanlarında bulmuşlardı.

Osmanlı İmparatorluğu'nda izcilik (keşşaflık) örgütlenmesinin ilk adımları 1910 yılının sonlarına doğru yayınlanan *Sayi ve Terakki Mecmuası* ile Lozan'da bulunan Ragıp Nurettin'in izcilik hakkındaki yazılarının basımı ile başlamıştı. Soylu bir İngiliz

ailesinin Hindistan doğumlu oğlu olan ve eğitimini Mekteb-i Sultani'de (bugünkü Galatasaray Lisesi) tamamlayan, futbolcu ve spor adamı Ahmet Robenson tarafından İstanbul'da kurulan ilk izci oymağının faaliyetleri, boru trampet takımları ile şehir içi turları ve doğa yürüyüşlerinden ibaretti. Bu ilk oymağı Darüşşafaka, Kadıköy Numune Mektebi, İstanbul Lisesi, Vefa ve Üsküdar liseleri takip etti. İstanbul dışında ilk izci teşkilatını kuran iller ise Bursa, Beyrut, İzmir, Sivas, Kayseri ve Kütahya idi.

8 Ekim 1912'de Balkan Harbi başlayınca İttihat ve Terakki Cemiyeti (İTC), Edirne'deki İttihat Mektebi Müdürü Nafi Atuf (Kansu) ile arkadaşı Manastır'daki Öğretmen Okulu Müdürü Ethem Nejat'ı "mükemmel bir gençlik teşkilatı" kurmak üzere incelemeler yapmak için Avrupa'ya gönderdi. Atıf Bey dönüşte Enver Paşa'ya izciliğin bu iş için ideal bir faaliyet olduğunu, Batı'daki örnekleri gibi bir teşkilatın kurulabileceğini belirtti.

Bu iş için Belçika İzcilik Teşkilatı kurucusu İngiliz Harold Parfitt ülkeye davet edilmişti. Parfitt, 9 Nisan 1914'de Keşşaflık Cemiyeti İzci Ocağı'nı kurduktan sonra Darü'l-Muallimin-i Aliye'de (Yüksek Öğretmen Okulu) izcilik dersleri, yürüyüşler, kamplar, oymak beyi kursları ile izciliği kurumsallaştırmaya başladı. Ocağın 22 Mayıs 1914'te hazırlanan 35 maddelik Nizamnamesi'nin 2. maddesine göre "İzci oymakları (tabur) teşkil edilerek, bunlar vasıtasıyla gençliğin açıkgöz, çevik, becerikli, yiğit, tehlikeci, fedakâr, vatanperver olarak yetiştirilmeleri, aynı zamanda tesanüd (dayanışma), yasacılık (disiplin), mes'uliyetperverlik ve namusperestlik duygularıyla müteallik (donanmış) olmaları" sağlanacaktı. Ocağın ilk 'Başbuğ' u Enver Paşa, 'Kalgay'ı (Başbuğun yardımcısı) ise Harold Parfitt olacaktı.

Başbuğ Enver Paşa

Ancak İTC, izcilik örgütüyle gençliğin tamamına ulaşamayacağını anlayınca, 15 Haziran 1914'de Osmanlı Güç Dernekleri'ni

kurdu. Diğer gençlik örgütlerinin aksine, geçici kanunla kurulan ve Enver Paşa'nın "gençlerin siyasetle uğraşmasının yasaklanmasını" isteyen talimatı ile sanki İTC ile irtibatı yokmuş havası verilmeye çalışan Osmanlı Güç Dernekleri (OGD) aslında Harbiye Nezareti'ne bağlıydı. OGD'nin başbuğluğuna, yine Harbiye Nazırı Enver Paşa getirildi. Diğer yöneticiler ise Doktor Nazım, Eyüp Sabri (Toprak), Burdur Milletvekili Atıf, Trabzon Mebusu Resuhi ve Ziya beylerdi.

Başlangıçta, beyaz tenis şapkası giyen bu gruplar, kimi çevrelerce Müslüman çocukların İngilizler tarafından Hıristiyanlaştırılması olarak algılandı. İzcilerin kısa pantolon giymeleri öncelere tutucu kesimlerce tepkiyle karşılandı ancak Darülfünun Emini'nin (Rektör) izciliği desteklemek amacıyla izci kıyafetini giyip kısa pantolonla dolaşmasıyla tepkiler azaldı. Derneklerde, milli duyguların yoğunlaşması için sözlerini Türkçülük akımının ideologlarından Ziya Gökalp'in şiirleriyle bestelenmiş marşlar ile İsveçli bestesi Felix Körling'e ait 'Tre Trallade Jantor' ('Şakıyan Üç Genç Kız') şarkısından uyarlanan 'Dağ Başını Duman Almış' marşı söyleniyordu.

Savaş devam ederken Osmanlı gençliğini savaş içinde silah altında tutmak ve bir milis örgütü etrafında toplamak" amacıyla yeni bir örgütün kurulması fikri ortaya çıktı. Bu para-militer örgütün fikir babası, Osmanlı ordularını Prusya usulüne göre örgütlemek için gelen Goltz Paşa'ydı. Goltz'un tavsiyesiyle Almanya'da Kaiserlich Deutshe Jugendwebr ve Jugendwehr gibi gençlik örgütlerinin kuruluşunda ve idaresinde çalışmış Miralay von Hoff İstanbul'a getirildi. Alelacele paşalığa terfi ettirilen von Hoff ve yardımcısı Selim Sırrı'nın (Tarcan) önderliğinde Nisan 1916'da Osmanlı Genç Dernekleri kuruldu.

Hey onbeşli onbeşli!

Harbiye Nezareti'ne bağlı olan dernek, 12-17 yaş arası Müslüman ve gayrimüslim gençlerin üye edildiği Gürbüz Derneği ile 17 ve

yukarı yaşlardaki gençlerin üye yapıldığı Dinç Derneği şeklinde örgütlenmişti. Edirne'den Kudüs'e, Bitlis'ten Basra'ya kadar geniş bir alanda teşkilatlanan Genç Dernekleri'nin sayısı 1917'de 706'ya ulaşmıştı. Dinç Derneği üyeleri, 1917'de çıkarılan ve 1315 (1899) doğumluların askere alınmasını öngören bir kanun uyarınca askere alındılar. Daha sonra adlarına "Hey Onbeşli, Onbeşli, Tokat yolları taşlı..." türküsü yakılan bu gençlerin akıbetlerini ne yazık ki bilmiyoruz.

Özet Kaynakça: Yavuz Selim Karakışla, "Savaş Yetimleri ve Kimsesiz Çocuklar: Ermeni mi, Türk mü?", *Toplumsal Tarih*, S. 69, Eylül 1999, s.46-49; Bülent Bakar, "Mondros Mütarekesi'nden Sonra Yaşanan Önemli Bir Problem: Türk ve Ermeni Yetimleri Sorunu", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, S.62, Temmuz 2005, s.569-588; İbrahim Ethem Atnur, *Türkiye'de Ermeni Kadınları ve Çocukları Meselesi*, Babil Yayıncılık, 2005; Murad Bardakçı, *Talât Paşa'nın Evrak-ı Metkuresi*, Everest Yayınları, 2009; Zafer Toprak, "Meşrutiyet ve Mütareke Yıllarında Türkiye'de İzcilik", *Toplumsal Tarih,* Nisan 1998, Sayı 52, s.13-20; Zafer Toprak, "II. Meşrutiyet Döneminde Paramiliter Gençlik Örgütleri", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, İletişim Yayınları, C.2, 1985, s.531-536; Mustafa Balcıoğlu, "Osmanlı Genç Dernekleri" *Türk Kültürü*, Şubat 1992, S. 346, s. 98-102; Kazım Karabekir, *Çocuk Davamız*, 2 cilt, Emre Yayınları, 1995.

SİZ HİÇ ESİR DÜŞTÜNÜZ MÜ?

Cemalettin Taşkıran'a göre Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Ordusu'nda 2.608.000 kişi silah altına alınmıştı. Bunlardan 240 bini hastalık nedeniyle, 35 bini aldıkları yaralar sonucu, 50 bini savaş alanında ölmüş, 400 bini yaralanmış, 1.560.000'i hasta, firar, esir ve kayıp olarak savaş dışı kalmıştı. Sayıları 200 bini bulan Osmanlı esirlerinin yaklaşık 135 bin kadarı İngilizlere, 60-70 bin kadarı Ruslara, 2 bin kadarı Fransızlara, geri kalanı da Romenlere ve İtalyanlara esir düşmüştü.

Almanya'daki esir kampları

14 Kasım 1914 tarihli 'Cihat' fetvasından sonra Almanlar Müslümanları örgütleme işini profesyonelce ele almışlar ve Aralık ayında Almanlar Şark İçin İstihbarat Servisi'ni (Nachrichtenstelle für den Orient, NfO) kurmuşlardı. Misyonun amaçlarından en önemlisi savaş halinde İtilaf Devletleri'nin ordularındaki Müslüman askerleri Hıristiyan komutanlarına karşı ayaklanmaya teşvik etmekti. Bu askerlerin sayısı hiçbir zaman bilinemedi ama o günlerde sayının 210 bin ile 1 milyon arasında değiştiği tahmin ediliyordu. Bu amaçla NFO, Almanya'da Müslüman esirler kampları projesini hayata geçirdi. İlk iki kamp Almanya'da kurulmuştu. Bunları Rusya saflarında savaşırken Avusturya-Macaristan ordularına esir düşen Tatar Müslümanları için Bohemya'da ve Macaristan'daki Estergon'da kurulan kamplar izledi. Ayrıca Dalmaçya'da bir nakil kampı kuruldu.

Almanya'daki kampları Sadrazam Talât Paşa, Maliye Bakanı Cavid Bey, Abbas Halim Paşa, Şekip Arslan, Hüseyinzade Ali, Yusuf Akçura gibi önemli şahsiyetler ziyaret etmişler; Teşkilat-ı Mahsusa'nın adamları 'döndürme' faaliyetleri yürütmüşlerdi. 'İstiklal Marşı şairi' Mehmed Akif (Ersoy) Bey de Berlin'deki kampta görev yapmıştı. Almanya'yı İslam dünyasında sevdirme kampanyası çerçevesinde Almanya'daki Halbmondlager (Hilal) Kampı'nda bir cami inşa edildi ancak başlangıçta 45 bin Marklık yapım masraflarını karşılamayı vadeden Kayzer II. Wilhelm sözünü tutmadı.

Mısır'daki esir kampları

Filistin ve Irak cephesinde İngilizlerin eline düşen yaklaşık 135 bin Osmanlı esirinin 60 bini Hindistan'a (Sumerpur, Ahmad Nagar, Belgaum, Bellary, Kalküta, Kataphar, Tognun), Burma'ya (Thatmyo, Schwebo, Meiktila, Rangoon), Malta'ya ve Kıbrıs'a (Magosa, Larnaka) götürülmüşler, gerisi ağırlıklı olarak Mısır'da Nil yakınlarındaki bir düzine kampta (Heliopolis, Maadi, Kahire Kalesi, Ras'et-Tin, Seydibeşir, Bilbeis) tutulmuşlardı.

Nil civarındaki kamplarda, 1918-1920 yılları arasında sadece Osmanlı esirleri arasında, yayılan *pellegra* hastalığı sonucu 9.900 kişinin ciddi rahatsızlıklar yaşadığı, bunun 3 bininin de öldüğünü Osmanlı ve İngiliz belgelerinden biliyoruz. Hastalık deri sertliği ve kararması ile başlıyor, ardından sürekli ve şiddetli bir ishal geliyor, bunu akli melekelerin bozulması ve 'erken bunama' tablosu izliyordu. Bir iki ayda kilosu yarıya inen hasta acı içinde ölüyordu

Eylül 1915'ten beri Mısır'ın Port Said şehrindeki Ermeni mülteciler arasında sıkça görülen *pellegra* 1917'de kampları kasıp kavurmaya başlayınca İngilizlerin ilk tepkisi Osmanlı esirlerinin hangi vilayetlerde doğduğundan başlayıp, savaştan önce hangi meslekte çalıştıklarına dair uzanan soruşturmalar yapmak oldu. Çünkü

hastalığın, kampa orduda iken kötü beslenen Osmanlı askerleri tarafından getirildiğini düşünüyorlardı. Ancak 1920'de Hindistan ve Burma'daki kamplardan Mısır'a sağlam olarak gelen binlerce Osmanlı esirinde de kısa sürede *pellegra* boy gösterince bu teorileri çöktü. İngilizler ilk olarak Osmanlı esirlerine verilen diyetin kalori ve protein miktarını arttırdılar. Ama sorun şiddetlenerek devam etti. Öyle ki, 1 Nisan 1920'de, yani savaşın bitiminden 1,5 yıl sonra Mısır'dan Türkiye'ye gönderilmek için İstanbul'dan gemi gelmesini bekleyen 17.488 Osmanlı esirinin çoğu *pellegra*lı idi. Ülkeye gelebilenler esirlere gösterilen ilgisizlikten tutun da ülkede hastalığı tanıyan doktor olmamasına kadar uzanan bir dizi nedenden tedavi olamadılar, kimi öldü, kimi ömür boyu çeşitli arazlar taşıdı.

Tıbbi oryantalizm mi?

1735'ten beri tanınan hastalığın nedeni ancak 1937'de öğrenildi: Sorun *niacin* diye bilinen B-3 vitamini eksikliğindeydi. Peki, aynı kamplarda kalan diğer esirler değil de neden sadece Osmanlı erleri bu hastalığa yakalanıyordu? Cevap hem karmaşık, hem basitti. Karmaşıktı çünkü İngilizler esirlere kalori miktarı kılı kırk yarılarak hesaplanmış iki tip tayın veriyorlardı. Alman, Avusturyalı, Macar ve Bulgar esirlere uygulanan 2. 613 kalorili 'Avrupa Tayını'nda 255 gram ekmek, 113 gram kırık bisküvi, 85 gram et, 49,5 gram jambon, 283 gram tuzlu balık, 566 gram patates, 113 gram taze sebze, 56,6 gram bakliyat, 37 gram pirinç, 28,3 gram yulaf ezmesi, 16 gram peynir ve 12,1 gram margarin vardı. Osmanlı esirlerine uyguladıkları 3.680 kalorili 'Türk Tayını'nda ise çay, şeker, et, taze sebze aynı miktarda idi ama 905 gram ekmek, 85 gram pirinç, 7 gram margarin, 0,28 gram bakliyat vardı. Bu diyette, ayrıca Avrupa diyetindeki balık, patates, bisküvi ve jambon yerine verilen soğan, hurma veya zeytin vardı.

Hastalığın nedeni bu aşırı titiz ayrımdı. 'Avrupa tayını' yiyenler, vücutlarının gereksinim duyduğu oranda *niacin*'i, 'Türk tayını'na konulmayan balık, patates ve jambondan alıyorlardı. Türklere daha çok verilen ekmekte de *niacin* vardı ama esirlere verilen ekmek, *niacin* açısından zayıf olan yerel darıdan yapıldığı için eksiklik tamamlanamıyordu. Osmanlı subayları maaş aldıkları için, satın aldıkları yiyeceklerden ihtiyaçları olan *niacin*'i sağlarken, parasız olan erler niacin'e ulaşamıyorlardı. Türk tayınında ekmeğin çok olması veya jambon olmaması anlaşılabilirdi, ancak neden balık ya da patates yoktu? Çünkü İngilizler oryantalist bir bakış açısı ile "Türkler ne yer?" diye sormuşlar, sonuçta böyle bir tayın hazırlamışlardı. Bu cevabın doğruluğundan o kadar emindiler ki, hastalık ilerlediği halde, bir an bile akıllarına, Türklere de 'Avrupa tayını' vermek gelmemişti! İşte bu bakış açısı da işin 'basit' yanına işaret ediyordu. Türkler Avrupalı hekimlerin iyi niyetli önyargılarının kurbanı olmuşlardı.

Sibirya ve Nargin Adası

Romanya ve Galiçya'da Ruslara esir düşen Osmanlı askerleri ağırlıklı olarak Kazan ve Sibirya'ya (Samara, Simbir, Kazan, Ufa, Nijninovograd, Oka, Kostroma, Viatka, Vologda, Krasnoyarsk, Priamur, Novinikolaievsk, Novosibirsk, Omsk, Vladivostok, İrkutsk, Tomsk), Doğu Anadolu'da esir düşenler ise Hazar Denizi'nde Bakü'ye yakın bir yerdeki Nargin (Nergis) Adası'na ve merkezi Rusya'daki Varnavino kamplarına götürüldüler. Buralarda dört yıla kadar değişen sürelerde çile doldurdular. Esirler kamp yerlerine *teplushki* denen vagonlarla taşınıyorlardı. Bu vagonlar öylesine ilkel, öylesine havasız ve küçüktü ki, kampa varıldığında içindekilerin çoğu zaten ölmüş oluyordu.

Örneğin Priamur kampına götürülen 800 Osmanlı esirinden sadece 200'ü kamp yerine varabilmişti. Kamp yerleri genellikle

terk edilmiş ordu barakaları, okullar ya da fabrika binalarıydı. Tuvalet ya yok, ya da yetersizdi. Esirler küçücük bölmelerde, tahta kerevetlerde yatıyorlardı. Susuzluk ve pislik yüzünden kolera, tifüs, tifo ve bit en yaygın ölüm nedenleriydi.

Bitki örtüsü ve su kaynakları olmayan Nargin Adası'ndaki 10 bine yakın Osmanlı esiri ise sıcak, susuzluk, zehirli yılanlar ve ağır yaşam koşulları yüzünden daha ilk yıllarda ölmüştü. Ancak, 1916'da Ruslara esir düşen bölük komutanı Faik (Tonguç) Bey anılarında "Biri yaşlı öteki genç iki doktor (...) sinirlenmeden, güler yüz ve tatlı dille, daima tekrarlanan 'rica ederim', 'lütfen' gibi sevecen sözlerle birer birer dikkatle muayene ediyorlardı" diyerek Rus doktorlara iltifat ettiğine göre, kasıttan ziyade kötü koşullar söz konusuydu. Nitekim Rusya'nın genelinde olduğu gibi kamplarda yiyecek kıttı ancak Rusya ve Osmanlı İmparatorluğu arasındaki anlaşmaya göre her iki taraf da, küçük rütbeli subaylara 50 ruble, yüksek rütbelilere 75 ruble, generallere ise 100 ruble aylık ödediği için, subaylar bu eksiği birazcık da olsa telafi ediyorlardı. Ama maaş ödenmeyen erlerin karınlarını doyurmak için kendilerinden istenen angarya işleri yapmaktan başka çareleri yoktu.

Arapların düşmanlığı

Osmanlı esirleri değişik etnik gruplardan ve dinlerden geldiği için, aralarındaki ilişkiler hiçbir zaman iyi olmadı. Türkler ve Ermeniler veya Türkler ve Araplar arasındaki ilişkiler çoğu zaman gerilimliydi. Yine Faik Tonguç'a göre "Arapların bu kin ve düşmanlıklarının sebebini anlamak gerçekten zordu. Ermenilerin öç alma hissi, büyük bir satır yedikleri için bir dereceye kadar anlaşılıyor. Fakat bunlara [Araplara] ne oluyordu?"

Osmanlı Ordusu'ndaki 'alaylı' 'mektepli' ayrımı da sorunlara yol açıyordu. Gerçi, Krasnoyarsk Kampı'nda, Almanlar Çanakkale Zaferi'ni kutlamak, Avusturyalılar ise İmparatorları Karl'ın

doğum günü için Osmanlı esirlerini çaya davet etmişlerdi ama diğer gruplarla ilişkilerin düzeyi de çok düşüktü.

Rusya coğrafyasında yaşayan Tatarlar, Azeriler, Türkistanlılar gibi Türkî unsurlar ise kamplardan kaçmaya cesaret edenlere, para, giysi, sığınacak yer temin etmekte çok yardımcı oldular. Ayrıca Müslüman ölülerinin İslami usullere uygun gömülmesi işini de onlar sağlıyordu.

Esir değil insan!

Yine de kamplardaki hayatın çok kasvetli olduğu sanılmasın. Bir kere birçok kampta esirler İsveç Kızıl Haçı ve Protestan misyonerler örgütü olan YMCA'nın açtığı kütüphanelerden yararlanabiliyorlardı. Sibirya'daki Novanikolaievsk Kampı'nda 14 yabancı dil öğreten bir okul vardı. Osmanlı subaylarının en popüler etkinliği de yabancı dil öğrenmekti. Aynı şekilde kültürel faaliyetler açısından gayet aktif olan 35 bin kişilik Krasnoyarsk Kampı'nda Osmanlı esirlerinden yüzde 70'i savaş bittiğinde en az bir yabancı dil öğrenmişlerdi. Bu kampta gazete okumak, müzik grupları da kurmak mümkündü. En çok okunan gazete Türkî halklar hakkında bilgi veren ve Tatarca yayımlanan *Kurtuluş*, *Tercüman* ve *Işık* gazeteleriydi. Esirler ayrıca futbol ve atletizm müsabakaları yapıyorlardı. Osmanlı esirlerinin kendi futbol takımları yoktu ama Macarların takımında oynuyorlardı.

En kötü üne sahip Nargin Adası'nda bile çeşitli yerlerden adaya getirilmiş Türk çocuklar için esirler tarafından bir okul açılmıştı. Başka kamplarda farklı faaliyetler de yapılıyordu. Örneğin Orta Rusya'daki Varnavino Kampı'nda kalan Mehmed Arif adlı Osmanlı esiri, esirler arası resim yarışmasında birinci olmuştu. Dindar olanların oruç tutmasına izin vardı. Hatta Rusya'da (ağırlıklı olarak Kostroma'da) 2,5 yıl esir kalan Said-i Nursî, Cumhuriyet döneminde yaşadığı baskıları eleştirirken "Ruslar bile karışmadı, Türkler ibadetime izin vermiyor" diye yakınmıştı!

Bolşevik Devrimi'nin faydası

1917'deki Bolşevik Devrimi'nden sonra kamplarda koşullar iyileşti. (Sadece Nargin Adası'nda tersi olmuştu.) Hatta bazı esirler Bolşeviklerin propaganda faaliyetlerine ya da teşviklerine (200 ruble maaş veriliyordu) kanarak, Bolşevik orduları içinde yer aldılar ve Türkî cumhuriyetlerdeki sosyalist devrimlere katıldılar. Ancak Türklerin büyük bir kısmı komünizme ilgi göstermedi, çünkü Osmanlı askerleri arasındaki sınıfsal ayrımlar diğer ordulardaki gibi keskin değildi.

3 Mart 1918'de Rusya'daki Bolşevik Hükümet Brest Litovsk Anlaşması'yla savaştan çekildikten sonra durum esirler için durum daha da iyileşti ve ilk kez Osmanlı Hilal-i Ahmeri'nin (Kızılay) temsilcisi Akçuraoğlu Yusuf Bey, kampları ziyaretle görevlendirildi. Ancak Sibirya yolu kamplardan salıverilmiş Çekoslovak askerlerinin oluşturduğu Çekoslovak Lejyonu tarafından tutulduğu için sadece Avrupa Rusya'sındaki kamplara (Kostromo, Vologda, Samara, Ufa kamplarına) gidebildi.

Yusuf Bey durumu şöyle anlatmıştı:

> "Kazan'da bulunan Osmanlı esirlerinin hemen hepsi Kazan'ın Müslüman mahallerinde, serbest yaşamakta idiler... Bazı nefer veya çavuşlar zabit olduklarını iddia etmişler, bazı siviller kendilerini asker diye göstermişler, bazı askerler de bilakis sivil demeyi daha muvafık bulmuşlardır; bir kısmı otellerde, bir kısmı evlerde, bir kısmı ise medreselerde yatıp kalkıyorlardı. İçlerinde alış veriş edenler, hizmete girenler olduğu gibi başı-boş gezenler ve böyle boş boşuna dolaşarak Osmanlı ordusunun şerefini hakkıyla muhafaza edemeyenler de yok değildir. Birkaç çavuş ve nefer mahalle bekçisi yazılmışlar, birkaç zabit ve nefer de Kızıl Hassa'ya (Kızıl Ordu'ya), bazı Bolşevik ordusuna kaydolunmuşlardır. Bir miktarı Tatar köylerine dağılarak orada rençberliğe girmişler ve hatta rivayete göre bazıları köylerde evlenerek adeta yerleşmişler ve mahallî Müslümanlar arasında eriyip gitmişlerdir."

Gülcemal Vapuru ile dönüş

Gezisi sırasında Rus ve İngilizler tarafından sürekli engellenen, Osmanlı İmparatorluğu'ndan maddi ve manevi yardım görmeyen Akçuraoğlu Yusuf Bey, Almanlara emanet edilmiş bir Hilâl-i Ahmer sandığından çıkan birkaç parça eşyayı satarak, acil ödenmesi gereken borçlarını kapattıktan sonra kalanı yolluk yaparak Almanya'ya geçecekti. Almanya'daki Osmanlı Sefareti'nden de ilgi görmeyince, aklı Sibirya'daki esirlerde, derin üzüntü içinde, yanında bazı esir ve sakat askerlerle birlikte Gülcemal vapuruyla İstanbul'a döndü.

1920'de, Ankara hükümeti adına Burdur Milletvekili İsmail Hakkı Bey de Taşkent'teki esir kampını ziyaret etti. Ancak hepsi bununla kaldı. Bu yüzden Rusya'daki esirlerin büyük bir bölümü savaş bittikten iki yıl sonra bile kamplarda kalmaya devam ettiler. Bir şekilde yola çıkmaya cesaret edenler ise, binlerce kilometrelik yolu kat edip de ülkelerine gelinceye kadar yollarda sefil oldular. Örneğin bir Japon gemisiyle Rusya'dan Türkiye'ye gelen bir grup esir, İzmir açıklarında Yunanlıların engellemesi yüzünden Kızılhaç'ın çabasıyla İtalya'daki ıssız bir adaya götürülmüş ve 1922'ye kadar orada kalmıştı. Lapsekili bir esir "Mısır'da üç sene kaldım. Mısır'dan vapurla Hindistan'a götürdüler (...) 36 gün denizde gittik (...) Hindistan'da 25 ay esir durduk" diye anlatmıştı hikâyesini.

Hiç insanlık yok mu?

Yıllar sonra ülkeye gelmeyi başarabilenler ise yepyeni bir düzenle karşılaşacaklardı. İmparatorluk yıkılmış, yerine küçük bir devlet kurulmuştu. Çoğunun ailesinin yaşadığı topraklar artık başka ulus-devletlerin toprağıydı. Aileleri Türkiye'ye göç etmiş ama nerede olduklarını bulmak imkânsız hale gelmişti. Kahramanlıklarından dolayı övülen, adlarına türküler yakılan bu insanlar vatanlarına

döndükten sonra ne mi yaptılar? Askerî makamların yaptığı kısa bir sorgulamadan sonra eli silah tutanlar Millî Mücadele'ye katılıp ya şehit oldular, ya gazi, ya da yeniden esir düştüler. Peki, eli silah tutmayanlar? İşte bir mektup "Dört cephede 11 yıl savaştım. Zoru zoruna 65 yaşında aldım bu aylığı... Ne günler gördüm, ne günler ben. Fakat şimdi hiç kıymetimiz yok. Gözlerim görmüyor bir buçuk yıldır. Ulen, o kadar bekledik be! Gelin bir hatırımı sorun be! Hiç kimse gelmiyor. Hiç insanlarda insanlık yok. Çok nafile insanlık be!"

Seydibeşir Kampı'nda neler oldu?

Türk kamuoyunu hem 1919-1922 arasında hem de günümüzde meşgul eden bir olay, 1918'de Filistin Cephesi'nde, İngilizlere esir düşen 16. Tümen'in 48. Alayı'na bağlı 15 bin Osmanlı askerlerinin, Seydibeşir Kampı'nda (tam adıyla Seydibeşir Kuveysna Osmanlı Useray-ı Harbiye'de) mikrop kırma ameliyesi sırasında, içine normalin çok üzerinde dezenfektan 'krizol' (cresol) maddesi katılmış sudan geçirilerek kör edildiklerine dair iddialardı.

1915-1917 Ermeni Kırımı ile ilgili suçlamalarla İngilizler tarafından götürüldükleri Malta'dan dönen Edirne Mebusu Mehmed Şeref (Aykut) ve Faik (Kaltakkıran) beyler, 25 Mayıs 1921'de TBMM'de yaptıkları konuşmada, bu konu ile ilgili bir soru önergesi vermişlerdi. Bunun üzerine 28 Haziran 1921'de 11 bakanın ve Mustafa Kemal'in TBMM Reisi sıfatı ile imzaladığı, Bakanlar Kurulu Kararı ile konunun araştırılması emretmişti. Bu olayla ilgili bir kampanya başlatan Konya'da yayımlanan Öğüt gazetesi İngilizlerin baskısıyla kapatılınca, Mustafa Kemal, gazeteye bir telgraf çekmiş, telgrafın ardından 23 Ocak 1920'de Konya'da binlerce kişinin katıldığı bir miting düzenlenmişti.

Ermeni doktorlar meselesi

Osmanlı esirlerinin "kasten kör edildiği" iddiası Mısır'daki Abbasiye (Heliopolis) Esir Kampı'nda bir süre kalan Gaziantepli

eski Defter-i Hakani memurlarından Eyüp Sabri Bey'in 1922'de yayımlanan *Bir Esirin Hatıraları* kitabıyla yeniden alevlenmişti. Kitapta, Türk esirlerin kör edilmesinden (Sabri Bey'in deyimiyle "gözlerinin oyulmasından"), kamplarda görev yapan Ermeni tabibler sorumluydu. Mısır'daki Kızıl Haç raporlarına göre, Heliopolis'teki esirlerin yüzde 20'si 'conjonctivite' hastalığına yakalanmışlardı ve kamptaki sağlık hizmetlerini iki Ermeni doktor yürütüyordu. Ayrıca 1.000 kadar esir de çeşitli göz hastalıklarından çekiyordu. Osmanlı kayıtlarında da Mısır'dan gelen esirler arasında yüzlerce kör esir olduğu yazılıydı. Ancak bu askerlerin "gözlerinin oyuk olduğuna" dair tek kelime yoktu.

Bugüne dek 1920'de Mustafa Kemal'in emrettiği araştırmanın yapılıp yapılmadığı, yapıldıysa sonucun ne olduğu öğrenilemedi. Aynı şekilde 1922'deki ateşli tartışmaların sonucu da bilinmiyor. Buna karşılık Birinci Dünya Savaşı sırasında esir düşen Osmanlı askerleri üzerine en ciddi çalışmanın sahibi olan Cemalettin Taşkıran *Ana Ben Ölmedim* adlı eserinde her iki iddiayla ilgili olarak şu yorumu yapıyor: "Biz İngilizlerin hemen hemen bütün kamplardaki esirlere iyi davrandıkları ve iyi baktıkları kanaatindeyiz. Dönen esirlerin çoğunun ifadesi bu yöndedir. Ancak kasten olmasa bile, yanlış tedavi sonucu körlüğe yol açılmış olabileceğini, öte yandan bazı Ermeni doktorların –o dönemin duyguları içinde, kin ve intikam düşüncesiyle hareket ederek-esirlerimizin bazılarına bu tür muameleyi yapmış olabileceği ihtimalini göz ardı etmiyoruz."

Sonuçta, başka kaynaklardan doğrulanamadığı için bu iddiaları, Birinci Dünya Savaşı'nın korkunç efsanelerinden bazıları olarak kabul etmek doğru görünüyor.

Özet Kaynakça: Cemalettin Taşkıran, *Ana Ben Ölmedim*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2006; Faik Tonguç, *Birinci Dünya Savaşında Bir Yedek Subayın Anıları*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1999; Ziya Yergök, *Sarıkamış'tan Esarete*, (Haz. Sami Önal), Remzi

Kitabevi, 2006; Hüsamettin Tugaç, *Bir Neslin Dramı*, Mars Matbaası, 1996; Yücel Yanıkdağ, "Otoman Prisoners of War in Russia, 1914-1918", *Journal of Contemporary History*, c.34, No.1 (January, 1999), s.69-85; a.g.y, "I. Dünya Savaşı'nda Tıbbi Oryantalizm ve İngiliz Doktorlar", *Toplumsal Tarih*, S.153, Eylül 2006, s.26-33.

BEDİÜZZAMAN SAİD-İ NURSÎ

Müritleri tarafından "Bediüzzaman" (zamanında eşi benzeri bulunmaz kişi) olarak adlandırılan Said-i Nursî'nin hayat hikâyesi, buraya kadar anlattılanların adeta bir özetidir. 1877'de Bitlis'in Hizan İlçesi'ne bağlı Nurs (veya Nors) Köyü'nde doğan ve adını buradan alan Said-i Nursî, küçük bir toprak sahibinin yedi çocuğundan biriydi. Said-i Nursî'nin memleketi Bitlis, 19. yüzyıldan itibaren Nakşibendî Tarikatı'nın Halidiye kolunun merkeziydi. Ancak Said-i Nursî, Nakşibendîlikten çok, Nakşibendîliğin rakibi olan Kadirîlikten etkilenerek büyümüş, Kadirî Tarikatı'nın piri Şeyh Abdülkadir Geylânî'ye (ö. 1166) bağlılığı ömür boyu sürmüştü.

İlköğrenimini Nurs yakınlarındaki Tağı Medresesi'nde alan Said-i Nursî, sert ve kavgacı mizacı yüzünden çok okul değiştirmesine rağmen klasik medrese eğitimini tamamlayamamıştı ama gösterdiği iddia edilen başarılar ve kerametler sayesinde, 1892 yılında, yani henüz 15 yaşında iken 'Bediüzzaman' diye anılmaya başlamıştı.

Rivayete göre, aynı yıl rüyasında, Abdülkadir Geylanî'den "Hamidiye Alayı komutanlarından Miran Aşireti Reisi Mustafa Paşa'yı, halka zulüm yapmaktan vazgeçmeye çağırma görevi alması" üzerine Cizre'ye gitmiş, pervasız cesareti ve bilgisiyle Mustafa Paşa'yı etkilemeyi başarmıştı. Ancak bir süre sonra Paşa'yı kızdırmayı da başaracak ve Mardin'e sürülecekti. Mardin'le Nusaybin arasındaki Beriyye Çölü'nde geçirdiği süre içinde, Namık Kemal'in fikirleriyle, özellikle de ilerde "bir peri kızı gibi güzel"

diye tarif edeceği hürriyet fikriyle tanışan Said-i Nursi'nin bu aydınlanma evresi Mardin Mutasarrıfı'nın hoşuna gitmemiş olmalı ki, bu sefer de Bitlis'e sürülmüştü.

Yine kendi anlatımına göre, gösterdiği kerametler sayesinde Bitlis Valisi Ömer Paşa'nın konağında ağırlanan Said-i Nursî, bu dönemde girdiği düşünsel durgunluktan 1896'da Van Valisi Hasan Paşa'nın daveti üzerine, Van'a giderek çıktı. Hasan Paşa'nın yerine atanan İşkodralı Tahir Paşa'nın konağındaki zengin kütüphane sayesinde tarih, coğrafya, matematik, jeoloji, fizik, kimya ve astronomi ile tanışan Said-i Nursî'nin Erzincan'da konuşlu 4. Ordu'nun Kumandanı Yahya Nüzhet Paşa'nın meclisine girdiği, bu vesileyle ilerde Teşkilat-ı Mahsusa'yı kuracak olan Kuşçubaşı Eşref Sencer'in babası Kuşçubaşı Mustafa Bey ile tanıştığı sanılır. Görüldüğü gibi Said-i Nursî'nin devlet ricaliyle ilişki kurma becerisi dikkat çekicidir.

Şark üniversitesi hayali

Biyografisinde 1899-1907 dönemine ait tek satır bulunmayan Said-i Nursî'nin Kahire'deki El Ezher Üniversitesi'nden ilham alarak Medresetü'z-Zehra adını verdiği 'Şark (Kürdistan) üniversitesi' fikrini bu dönemde geliştirdiği iddia edilir. Gerçekten de 1907'de, yanında o sırada Bitlis Valisi olan Tahir Paşa'nın II. Abdülhamid'e yazdığı referans mektubuyla İstanbul'a gelen Said-i Nursî, Ferik Ahmet Paşa'nın yanında iki ay misafir kalmış, ikili Kürdistan'da yapılması gereken eğitim reformları konusunda saraya sunulacak dilekçeyi hazırlamışlardı. Dilekçede Kürdistan bölgesinde yeni okullar açılmasına rağmen yerel halkın bunlardan yararlanamadığı söyleniyor, buralara gönderilen öğretmenlerin Kürtçe bilmemesinden yakınılıyor ve devletin –bugünkü deyimiyle- Kürtlere 'pozitif ayrımcılık' yapması öneriliyordu. Dilekçeyi hazırladıktan sonra Paşa'nın evinden ayrılarak Fatih'teki Şekerci Hanı'na yerleşen

Said-i Nursî, projesini Mayıs ya da Haziran ayında Saray'a sunmuş, ancak bu cesur tavrının karşılığı, akıl sağlığını kontrol ettirmek için Topbaşı Tımarhanesi'ne gönderilmek olmuştu. Neyse ki bu dönem kısa sürmüştü.

Said-i Nursî taraftarları bu olayı Saray'ın mabeyincilerinin tutumuna bağlasalar da, Yıldız Arşivi'nde bulunan iki belgede "Vanlı Said Efendi'ye bin kuruş maaş bağlanmasını" ve "Van'a dönüş masraflarını karşılamak üzere iki bin kuruş ödenmesini" emreden iki iradeye ve Abdülhamid'in Zaptiye Nazırı Şefik Paşa aracılığıyla Said-i Nursî'ye hediye altın göndermesine bakılırsa, Abdülhamid duruma vakıftı ve tipik yöntemi olan maaş bağlama ve unvan verme yoluyla Said-i Nursî'yi başından savmayı hedefliyordu. Said-i Nursî, "maaş dilencisi" olmadığını söyleyerek parayı reddedince soluğu nezarethanede alacaktı.

İstibdada karşı meşrutiyet

Said-i Nursî Meşrutiyet'in ikinci kez ilanını takip eden günlerde bazılarına göre çıkarılan genel afla salıverildi, bazılarına göre ise İttihatçılar tarafından nezaretten kaçırıldı ve Selanik'teki kutlamalarda Meşrutiyet'ten yana ateşli bir nutuk atarken görüldü. Bu nutukta kullandığı 'millet', 'hürriyet', 'terakki', 'medeniyet', 'insan emeği', 'müspet ilimler', 'meşveret', 'parlamento' gibi kavramlar, Said Nursî'nin Jön Türklerin ve halefleri İttihatçıların liberal-meşrutiyetçi terminolojisini iyice benimsediğini gösteriyordu.

Said-i Nursî'nin, yine resmî tarihçiler tarafından 1909'daki 31 Mart Olayı'nın kışkırtıcısı olarak gösterilen Derviş Vahdetî'nin *Volkan* gazetesinin yazarlarından ve İttihad-ı Muhammedi adlı örgütün kurucularından olduğu biliniyor. Ancak, kendi ifadesine göre 31 Mart Olayı'na katılmamış, aksine, olaylar sırasında özellikle Kürt hamalları yatıştırıcı konuşmalar yapmış, nitekim yargılandığı askerî mahkemede de beraat etmişti.

Ahrarcı oldu mu?

Said-i Nursî'nin kendi kendine sorduğu "Sen Selanik'te İttihat ve Terakki ile ittifak etmiştin neden ayrıldın" sorusuna cevap olarak 11 Nisan 1909 tarihli *Volkan* gazetesinde yayımlanan yazısında yer alan "Ben ayrılmadım onların bazıları ayrıldılar. [Resneli] Niyazi Bey ve Enver Bey gibi adamlarla şimdi de müttefikim. Lakin bazıları bizden ayrıldılar. Bataklık yoluna saptılar" ifadesine bakılırsa, İttihatçılarla arası bu tarihte birazcık bozulmuştu. Ancak Said-i Nursî, bugün bazılarının iddia ettiği gibi Prens Sabahattin'in 'adem-i merkeziyetçi' Ahrar Fırkası'na yaklaşmamıştı. Said-i Nursî'nin biyografisini yazan Şükran Vahide'ye göre Said-i Nursî, Prens Sabahattin'i iyi eğitimli, kabiliyetli, hamiyetli ve asaletli bir insan olarak niteliyordu, ancak fikirlerini meşrutiyet uygulamasına zarar verecek bir sürü küçük devletin ortaya çıkmasına sebep olarak, Osmanlı İmparatorluğu'nun sonunu getirecek bir düşünce olarak görüyordu.

Kürtlere propaganda

31 Mart Olayı'ndan dolayı yargılandıktan sonra dokuz ay İstanbul'da kalan Said-i Nursî'nin bu dönemine ilişkin elde yeterli bilgi yok. Ancak, 1910'da gemi ile Karadeniz'e açıldığı ve Tiflis üzerinden Van'a döndüğü biliniyor. Bu tarihten itibaren vaktinin çoğunu İTC adına Kürt aşiretleri arasında siyasi propaganda faaliyetlerine harcayan Said-i Nursî, bu çalışmaları "dağları ve sahrayı bir medrese ederek meşrutiyet dersi verdim" ifadesiyle özetler. Meşrutiyetin İslam davasını ileri götürmek, "ittihat ve terakkiyi sağlayarak Osmanlı'yı ayağa kaldırmak" için tek çare olduğuna inanan Said-i Nursî'nin bu tutumu önemliydi çünkü o dönemde, özellikle Kürdistan coğrafyasında, meşrutiyetin şeriata aykırı olduğu yolunda yoğun bir propaganda yaygındı.

Meşrutiyet üzerine verdiği vaazlarla Güneydoğu vilayetleri üzerinden (Diyarbakır'da Ziya Gökalp'le tanışmıştı.) Şam'a kadar giden

Said-i Nursî, Emevî Camii'nde İslam'ın dünya çapında yükselişini müjdeleyen meşhur Şam Hutbesi'ni vermişti. Hutbenin veriliş yeri ve tarihi anlamlıdır, çünkü bu yıllarda Araplar arasında İslamcı tonlaması ağır basan Osmanlıcılık ideolojisinden yavaşça Türkçülüğe kayan İttihatçılara yönelik alerji belirgin hale gelmeye başlamıştı.

Kosova'da namaz

Bu hutbenin, İTC planlarından biri olması çok muhtemel. Nitekim Şam'dan Beyrut'a geçen, oradan vapurla İzmir üzerinden İstanbul'a dönen Said-i Nursî'yi İttihatçıların tahttan indirdiği II. Abdülhamid'in yerine geçen Mehmed V. Reşad'ın 5 Haziran 1911'de başlayan meşhur Kosova seyahatinde görürüz. Üsküp'te Sultan Reşad balkondan halkı selamlarken tam yanında duran Said-i Nursî, Kosova Ovası'nda I. Murad'ın mezarının yanında 100 bin kişinin katılımıyla kılınan namazda da vardı.

Bu seyahati, bir süredir bağımsızlık talepleriyle İstanbul'u endişelendiren Arnavutları ikna etmek için İttihatçılar düzenlemişti. Teşkilatın Osmanlıcılık siyasetinin en önemli örneklerinden biri olan bu seyahate imparatorlukta bulunan tüm etnik ve dini gruplardan temsilciler katılmıştı. Şükran Vahide'ye göre Said-i Nursî, muhtemelen İTC'nin önerisi ile ve Doğu illerini temsilen oradaydı. Seyahat sırasında, Arnavutların Latin alfabesine geçme isteklerini yatıştırmak için kurulması düşünülen üniversite tartışmalarından yararlanarak, yıllardır kafasında olan 'Şark'ta bir darülfünun' projesini padişaha açmayı başaran Said-i Nursî, kendi ifadesine göre Sultan Reşad'ın ve İttihatçıların vaad ettiği 19 bin altının avansı olan bin altınla Van'a dönmüş ve Van Gölü kıyısındaki Edremit'te, Medresetü'z-Zehra'nın temellerini atmıştı.

Savaşçı Said-i Nursî

Said-i Nursî, okulun inşaatı devam ederken bir yandan da kendisine devletçe tahsis edilen Horhor Medresesi'nde eğitim veriyordu.

Bir ara öğrenci sayısı 200'e kadar çıkmıştı. 1912-1913 Balkan Savaşları yüzünden üniversite için söz verilen paranın geri kalanı gönderilmeyince inşaat yarım kaldı. Said-i Nursî'nin bu yıllardaki diğer büyük mesaisi, "meşrutiyeti kendileri için iyi, Rumlar ve Ermeniler için kötü bulan" Kürtleri ikna etmek üzerineydi.

1913 yılında kendisine şakirt olmak için gelen ancak duyduklarından sonra bundan vazgeçen üç öğrenci Said-i Nursî'yi şöyle betimler: "...Bu esnada medresenin duvarı dikkatimizi çekti. Mavzer tüfekleri, çeşitli silah, kılıç, kama ve fişekler dizilmişti. Bununla beraber rahleler üzerinde kitaplar vardı (...) ikinci olarak da dikkatimizi çeken ve taaccüp ettiğimiz (şaşırdığımız) husus, hocanın tavrı, kılık kıyafeti oldu. Çünkü eskiden beri gördüğümüz hoca kıyafetini görmedik. Bu adeta, başında külahıyla, ayağında çizmesi ile belinde kaması ile ve bir de sert adımlarla yürüyüşü ile bize bir hocadan ziyade, bir erkânı harp, bir asker intibaı vermişti. Doğrusu çok genç olduğundan 'Acaba ilmi var mı?' diye içimizden geçirmiştik.(...) Biz kendisinden ders okumak için geldiğimizi söyledik. O zaman bize 'Peki ama benim şartlarım var. Onlara riayet etmek şartıyla tamam' dedi. Ve ilave etti: 'Benimle başlayanın artık bir daha geri dönmesi diye bir şey yok. Hayatının sonuna kadar benimle beraber olacaktır.' Ayrıca şunu da söyledi: 'Bugün söz verip, kabul ederseniz, sonra da sıkılınca veya herhangi bir sebepten dolayı gideriz diye hatırınızdan bir şey geçmesin. Çünkü Van Valisi benim dostum ve ahbabımdır. Onun vasıtasıyla tekrar sizi getiririm." Anlaşılan, Said-i Nursî, şakirtliği sağlam kazığa bağlamaktan yanaydı.

Kostroma'daki esaret yılları

Birinci Dünya Savaşı başlayınca büyük ihtimalle Enver Paşa'nın talebi üzerine savaştan önce silahlı eğitim verdiği öğrencileri ve yakın çevresinden kurduğu milis taburu ile savaşa katılan Said-i

Nursî, Van, Bitlis ve Erzurum'da Ermeni çeteleri ve Ruslarla yapılan çarpışmalarda iyi ata binmesi, at üstünde iyi silah kullanması ve cesareti ile öne çıkmıştı. Özellikle Erzurum Pasinler'de Ruslarla yapılan çatışmalarda gösterdiği kahramanlıklara birçok hatıratta yer verildi. İddialara göre Said-i Nursî, *Nur Risaleleri*'nin ilk kitaplarından olan ve Kur'an tefsiri olarak nitelendirdiği İşaratü'l İ'caz isimli kitabını bu çarpışmalar sırasında cephede yazmıştı.

Nisan 1915'te patlak veren Van'daki Ermeni İsyanı'nı bastırma çalışmalarına katılmayan Said-i Nursî, buna karşılık kadınların ve çocukların hayatlarının kurtarılması için çabaladı. Bunlar arasında Ermeni kadınları ve çocukları da vardı.

Erzurum cephesinden Van-Bitlis cephesine dönen Said-i Nursî burada girdiği bir çatışmada yaralanarak 3 Mart 1916 tarihinde Ruslara esir düştü. Kendisiyle birlikte esir düşen Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın torunu Asteğmen Muhammed Feyyaz'ın tuttuğu günlüğe bakılırsa Ermeni kadınları ve çocuklarıyla ilgili tavırları işe yaramamış, Rus Koşakları ve Ermeni Taşnaklar, Said-i Nursî'yi öldürmek için epey uğraşmışlardı. Kendisini Rus ordusunda savaşan Müslüman ve Rus askerler kurtarmıştı.

Said-i Nursî, Volga Nehri yakınlarındaki Kostroma Kampı'na götürülmüştü. İki yıl dört aylık esareti sırasında Enver Paşa ile mektuplaşmayı başardığı sanılan Said-i Nursî, 1917 Bolşevik Devrimi sırasında çıkan kargaşadan yararlanarak Petersburg-Varşova-Berlin-Viyana-Sofya yoluyla İstanbul'a döndü. Bu kaçışın öyküsü, Said-i Nursî'nin talimatıyla resmî biyografisi olan *Tarihçe-i Hayat* adlı eserde iki cümle olarak geçti. Şükran Vahide'ye göre Said-i Nursî'nin dolaylı ifadeleri, firar ve dönüş seyahatinin oldukça kolay geçtiğini gösteriyordu. Cebinde hiç parası olmayan, Avrupa'yı daha önce hiç görmemiş, geçtiği ülkelerin dilini bilmeyen birinin, hele de Said-i Nursî gibi görünüşü ve tavrıyla dikkat çekici ise, savaş yıllarında dört-beş Avrupa ülkesini aşarak İstanbul'a sağ salim dönmüş olması, 'işin içinde bir iş' olduğunu düşündürüyordu.

Teşkilat-ı Mahsusa üyesi miydi?

Gerçekle uydurmayı harman etmesiyle meşhur tarihçi Cemal Kutay'a göre 'işin içindeki iş' Teşkilat-ı Mahsusa idi. Kutay'a göre Said-i Nursî'nin yolculuk masrafları ordu hesabına fatura edilmiş ve İstanbul'a dönüşü İttihatçıların yayın organı *Tanin* tarafından kamuoyuna duyurulmuştu. Ancak Teşkilat-ı Mahsusa hakkında doktora tezi hazırlayan Philippe Stoddart'ın kitabında Said-i Nursî'nin adının geçmediğini belirtmek gerek. Bu arada Kutay'ın bir diğer iddiası da Said-i Nursî'nin 1915 yılı başında Libya'daki Sunusîlere cihat çağrısında bulunmak için denizaltıyla Kuzey Afrika'ya gittiğidir ki, bu iddiayı destekleyecek kanıt da yoktur.

Yeri gelmişken bir noktaya dikkat çekelim: İslamcı çevreler sadece Said-i Nursî'nin değil, Libyalı Şeyh Sunusî'nin, İslamcılık akımının önde gelenlerinden Sadrazam Said Halim Paşa'nın, Şeyhülislam Musa Kazım Efendi'nin, İstiklal Marşı'nın şairi Mehmet Akif'in ve adlarını burada sayamayacağım İranlı, Dürzî, Arap İslamcıların İttihatçılığı konusunda da konuşmaktan hoşlanmıyorlar. Çünkü bu ilişkilerin kabulü, İttihatçılığı Masonluk-Farmasonluk ve Dönmelikle ilişkilendiren meşhur komplo teorisine halel getiriyor. Halbuki, adlarını saydığım bu kişilerin İttihatçılığı, bazılarının Teşkilat-ı Mahsusacılığı konusunda güçlü kanıtlar var.

Said-i Nursî esaretten döndükten sonra Enver Paşa tarafından İslam dünyasının sorunlarına çözümler üretmesi, İslam'a yönelik saldırılara ilmî cevaplar vermesi için kurulan ve bir çeşit İslam akademisi olan Dar'ül-Hikmet-i İslamiye'ye üç aylığı 150 altına 'ordu üyesi' olarak atandı ancak sağlık nedenleri yüzünden toplantılara sadece izleyici olarak katıldı. Bu dönemdeki tek siyasi faaliyeti, 16 Mart 1920'de İstanbul'u işgal eden İtilaf Güçleri'nin baskısıyla Dürrizade Abdullah Efendi tarafından Kemalist güçlerin aleyhine çıkarılan fetvaya karşı çıkmak olmuştu.

Said-i Nursî, 1919-1921 arasında kendi tabiriyle "şiddetli bir inkılab-ı ruhiye" ('ruh devrimi' ile) geçirdi. Yaptığı "vicdan muhasebesi" sonunda siyasi bağlarından sıyrılıp tamamen manevi alana yönelmeye karar verdi. Beykoz Yuşa Tepesi'nde ve Sarıyer'deki bir evde yaşadığı bu döneminin ardından, kendi tabiriyle 'Eski Said' ölecek, hikâyesini bir başka zaman anlatacağım 'Yeni Said' doğacaktı. Bu ölüm ve doğum hikâyesi, sanki Osmanlı İmparatorluğu'nun ölümü-Türkiye Cumhuriyeti'nin doğumunu sembolize ediyordu.

Özet Kaynakça: Abdülkadir Badıllı, *Bediüzzaman Said-i Nursî: Mufassal Tarihçe-i Hayatı*, 3 Cilt, Yayınevi belirtilmemiş, 1990; Şerif Mardin, *Bediüzzaman Saidi Nursî Olayı*, İletişim Yayınları, 1990; Şükran Vahide (Mary Weld), *Bediüzzaman Said Nursî, Entelektüel Biyografisi*, Etkileşim Yayınları, 2006; *Köprü Dergisi*, Bediüzzaman Özel Sayısı, Bahar 2000, S.70.

DİZİN

31 Mart Olayı 74, 93, 103, 107, 110, 112, 119, 121, 122, 127, 309, 310
II. Abdülhamid 18, 28, 34, 35, 37, 39, 40, 42, 47, 49, 58, 64, 75, 89, 94, 95, 110, 119, 131, 142, 150, 159, 164, 168, 177, 180, 205, 239, 308, 311
III. Selim 30, 180
II. Mahmud 20, 32, 61, 109, 205
II. Meşrutiyet 144, 145, 146, 295
I. Murad 311
V. Mehmed Reşad 187
V. Murad 28, 30, 34, 37, 38, 39, 45, 170, 239

A

Abbas Hilmi Paşa 274
ABD 193, 243, 254, 263, 283, 292
Abdülaziz 27, 30, 31, 32, 33, 34, 37, 41, 45, 165, 180, 208
Abdülhamid Zöhravi 164
Adam Block 205
Adana İğtişaşı 122, 125
Agop Boyacıyan 144
Agop Zaariff 155
Ahlat 63
Ahmed Ağaoğlu 146, 239
Ahmed Haşim 239
Ahmed Hikmed Müftüoğlu 146
Ahmed Rasim Paşa 167
Ahmed Refik Altınay 92
Ahmet Türk 73
Ahrar Fırkası 107, 110, 130, 176, 310
Alâaddin Paşa 61
Alfred Dreyfus 53
Ali Baş Hamba 208
Ali Kabuli Bey 118
Ali Kemal 109
Ali Suavi 23, 24, 25, 28, 37, 38, 39, 42, 44, 45, 142, 170
Ali Şefkati Bey 45
Alma Johansson 253
Alois Musil 208
Amasya Antlaşması 61
Ameleperver Cemiyeti 133
Amele Taburları 191, 262
Anadolu 7, 40, 46, 50, 58, 59, 68, 69, 76, 77, 78, 96, 105, 114, 120, 143, 147, 151, 152, 155, 156, 166, 167, 185, 193, 198, 220, 222, 242, 243, 244, 259, 261, 265, 292, 299
Anafartalar Savaşı 232
Anton Tıngır 144
Aram Andonyan 182, 248
Arap İsyanı 221, 271, 276, 277
Arap İzzet Paşa 160
Arap Yarımadası 275
Armenakan 79
Armenakoğlu Karabet 81

Armen Doryan 248
Arthur James Balfour 278
Artin Mosmorciyan 123
Aşiret Mektepleri 69, 75
August Bebel 133, 134
Averof Zırhlısı 180, 182
Ayastefanos Antlaşması 44
Ayn Tura Yetimhanesi 266, 267, 269
Aziz Ali el Mısrî 161

B

Babanzade Zihni Paşa 123
Bahaeddin Şakir 115, 259, 264, 265
Baha Tevfik 139
Balfour Deklerasyonu 278, 279, 281
Balkan Savaşları 51, 146, 162, 163, 176, 180, 183, 190, 196, 203, 210, 242, 312
Baltalimanı Anlaşması 37
Baron Agasi 84
Baron Rothschild 59
Basel Kongresi 57
Basiret 38, 45, 95
Basiret'ül-Şark 95
Bedirhan Bey 18, 62, 63, 65
Bekir Ağa Bölüğü 33
Berlin Antlaşması 44, 64, 78, 100, 196
Bernhard Moritz 208
Beşezade Emin Bey 183
Beyrut 50, 158, 220, 221, 224, 264, 265, 267, 268, 293, 311
Bir Esirin Hatıraları 305
Birinci Dünya Savaşı 74, 156, 188, 192, 193, 194, 195, 202, 209, 217, 263, 276, 278, 287, 296, 305, 312
Birinci Oryantalistler Kongresi 149
Birinci Siyonist Kongresi 57
Bitarafhane 289, 290, 291
Bolşevik Devrimi 302, 313
Bomba Olayı 89, 92, 93, 94
Botan Emirliği 62
Bulgar Katliamı 47
Bund Hareketi 283
Büyük İskender 54, 159
Büyük Veba Salgını 55

C,Ç

Cafer Tayyar Eğilmez 190
Cami Baykut 169, 175
Celal Bayar 193, 194
Cemaleddin Afgani 146, 160
Cemal Oğuz 250, 251, 252
Cemal Paşa 124, 125, 126, 161, 165, 188, 199, 201, 203, 204, 205, 207, 209, 218, 219, 220, 221, 222, 223, 224, 246, 255, 264, 265, 266, 267, 268, 269, 270, 275, 276
Cemiyet-i Mahsusa 35
Cenap Şahabettin 146
Cezayir 23, 161, 166, 180, 201, 202
Charles Dickens 27
Christopher Sykes 281
Cibran Aşireti 61, 71
Cihad-ı Ekber 205, 207, 208
Cizre 62, 63, 64, 307
Colmar von Goltz 69
Conrad Von Hötzendorff 199
Constantin Borzecki 143
Çaldıran Savaşı 61

Çanakkale Savaşı 231, 233, 237, 238, 239, 241
Çerkez Ahmed 108, 245, 246
Çerkez Hasan 32, 33, 34
Çırağan Olayı 37, 39, 42, 44, 45

D

Damat Salih Paşa 188
Dâr'ül-Eytâm 287, 288
David Frenc 229
David Urquhart 37
Dersim 71, 73, 75, 285
Der Zor 248
Dimitri Vlahof 135, 286
Diran Kelekyan 249
Direkli Yalı 38
Divan-ı Harp 121, 246, 249
Dokuzuncu Kolordu 74, 262
Dreyfus Davası 56, 114
Dünya Siyonist Örgütü 57

E

Ebuzziya Tevfik 56
Edirne Mütarekesi 36
Edwin Montagu 284
Ege Adaları 155, 174, 193
Eğinli Müşir Said Paşa 38
Elazığ 73, 78
El Cezire Konferansı 168
Elefterios Venizelos 156
El-Farabi 25
Emanuel Karasu 127, 128
Emile Zola 56, 114
Enosis 41
Enver Paşa 96, 129, 173, 200, 202, 204, 205, 206, 210, 211, 213, 214, 216, 217, 223, 233, 234, 236, 239, 255, 257, 258, 288, 289, 293, 294, 312, 313, 314
Eremya Çelebi Kömürciyan 153
Ermeni Islahatı 79, 196
Ermenistan 64, 76, 85, 222, 244, 247, 256
Ermeni Ulusal Direniş Komitesi 255
Ernest Renan 27, 159
Erzurum 25, 67, 71, 74, 78, 103, 104, 122, 204, 211, 213, 214, 234, 244, 253, 256, 257, 275, 313
Esat Toptani Paşa 127
Evliya Çelebi 153
Eyüp Sabri Bey 305

F

Faik Tonguç 300, 306
Falih Rıfkı Atay 224, 270
Fener Rum Patrikhanesi 153
Filistin 23, 49, 50, 57, 58, 59, 60, 159, 162, 218, 222, 273, 274, 275, 276, 278, 279, 280, 281, 282, 283, 284, 285, 297, 304
Frankfurter Zeitung 125, 127
Fransa 14, 16, 18, 19, 46, 47, 51, 53, 59, 77, 81, 83, 99, 154, 166, 167, 168, 195, 197, 205, 206, 221, 222, 244, 257, 267, 277, 282
Fransız İhtilali 24, 55, 157
Friedrich Sarre 208

G

Galip Vardar 188
Garo Sasuni 68, 74
Gazi Ahmed Muhtar Paşa 177, 178

Gedik Ahmed Paşa 152
Gelibolu 225, 227, 230, 241, 282
Genç Kalemler 144, 150
George Averof 181
George Picot 282
Germanos Karavangelis 156
Gian-Maria Angiolello 152
Girit 15, 18, 33, 40, 63, 97, 147, 155, 172, 179
Gomidas Vartabed 243
Gülhane Hattı-ı Hümayunu 13

H

Hacı Mustafa Raşit 170
Hacı Nişan Minayan 93
Haçadur Malumyan 96
Hagop Babikyan 125
Hakkari 63
Halil Ganem 159, 160
Halil Kut 106
Halil Menteşe 193
Halil Paşa 106, 185
Halide Edip Adıvar 243, 244, 252, 264, 265, 266, 267, 268, 269, 270
Hamdullah Suphi Tanrıöver 147
Hamidiye Alayları 72, 73, 74, 75, 79, 167
Hanımoğlu Marios 154
Hans Dernschwam 153
Hans Humann 192
Hareket Ordusu 118, 119, 120, 121, 123
Harp Mecmuası 239
Harriet Fischer 268
Harutyun Alboyacıyan 268
Hasan Fehmi 108, 109, 115
Hasan İzzet Paşa 210, 211, 212, 216
Hasan Tahsin 140
Hatıra 171
Hayk Tiryakiyan 84
Hazreti Muhammed 32, 63, 271
Heci Kadir Hoyi 64
Helene Çilingiryan 251
Helicon 44
Henry Layard 38, 42
Henry Mc Mahon 275
Henry Tozer 153
Herman Arminius Vambery 58
Herodotos 76
Hınçak Partisi 124
Hicaz 52, 75, 209, 218, 219, 224, 264, 271, 272, 274, 276, 286
Hilal-Ahmer Cemiyeti 288
Hindistan 46, 77, 228, 282, 284, 293, 297, 298, 303
Hohenzollern Yatı 50
Honore Ponapace 155
Hrisantos Filippidis 156
Hristafor Mikayelyan 90, 91
Hüsamettin Ertürk 87, 188
Hüseyin Avni Paşa 30, 33
Hüseyin Çelik 44, 47, 150
Hüseyin Hilmi 97, 98, 107, 109, 110, 129, 139, 140
Hüseyin Hilmi Paşa 97, 98, 107, 109, 110, 129
Hüseyin Hüsnü Paşa 118
Hüseyin Kanco 73
Hüseyinzade Ali 95, 146, 150, 297
Hüseyinzade Ali Turan 146

I,İ

Ian Hamilton 227
Introduction à l'histoire de l'Asie 149

Irak 23, 59, 162, 207, 208, 209, 216, 222, 238, 273, 274, 275, 280, 286, 297
Israil Zangwill 60
IV. Murad 15, 83
İbn Sina 25
İbrahim El Yazıcı 158
İbrahim Hakkı Paşa 172, 285
İbrahim Kavuksuyan 155
İbrahim Talo 71
İbrahim Temo 95
İdrak 139
İhtilalci Askerler Cemiyeti 91
İkdam 109, 112, 136, 206, 290, 291
İki Devrin Perde Arkası 188
İkinci Balkan Savaşı 188
İngiltere 31, 37, 38, 42, 43, 47, 48, 51, 65, 67, 78, 82, 100, 134, 154, 167, 181, 204, 205, 206, 221, 222, 255, 257, 273
İran 40, 61, 63, 65, 70, 76, 77, 80, 81, 102, 103, 149, 154, 155, 185, 207, 242, 253
İran Devrimi 102
İshak Sukuti 95
İskender bin Kabus 26
İskenderun 83, 218, 254, 255, 257
İsmail Canpolat 96, 259
İsmet İnönü 119
İspanya 55, 81, 99
İstephan Hosbiyan 155
İsveç 301
İştirak 138, 139
İtalya 7, 77, 81, 167, 168, 172, 174, 175, 177, 179, 181, 195, 202, 222, 303
İtilaf Devletleri 203, 205, 206, 208, 221, 222, 225, 226, 227, 238, 251, 272, 283, 284, 289, 296
İttifak-ı Hamiyet Örgütü 23
İttihad-ı Muhammedi Cemiyeti 107, 114, 116
İttihat ve Terakki Cemiyeti 74, 92, 96, 97, 107, 108, 169, 185, 208, 240, 293

J

Jakop Künzler 253
Johann Gottfried Herder 141
John Duckworth 226

K

Kabusname 26
Kaçar Devleti 65
Kadınları Çalıştırma Cemiyeti 288
Kâmuran Gürün 261
Kanuni Sultan Süleyman 61
Kara Kemal 108, 185, 189
Karamanlılar 151, 152, 153, 156, 166
Kara Todori 35
Karekin Pastırmacıyan 84, 126, 256
Karl Marx 16, 56, 133
Kasımpaşa Tersanesi Grevi 133
Kavalalı Mehmed Ali Paşa 14, 18, 46, 62, 157
Kayserili Ahmed Paşa 33
Kayzer II. Wilhelm 49, 58, 200, 283, 297
Kazım Karabekir 295
Keçecizade Fuad Paşa 158
Kel Hasan 91

Kenan Çobanları 266
Kenjirō Tokutomi 100
Kıbrıs 40, 41, 43, 44, 46, 47, 59, 88, 101, 113, 205, 292, 297
Kınalızade Ali Efendi 26
Kırım Savaşı 18, 47
Kilikya Ermeni Krallığı 76, 124
Kleanti Skalyeri 45
Konstantin Artilaris 155
Kostaki Efendi 35
Kostaki Muzurus Paşa 93
Krikor Odyan Efendi 35
Krikor Zohrab 56, 117, 244, 245, 246
Kuşçubaşı Eşref 190, 191, 193, 194, 308
Kutadgu Bilig 26
Küçük Kaynarca Antlaşması 46, 154
Kürdistan 61, 63, 64, 65, 69, 75, 222, 308, 310
Kürt Alo Çetesi 250, 252

L

L'Aurore 56
Leo Frobenius 208
Leon Cahun 149
Levon Nevroz 84
Liman von Sanders 227, 233, 234, 235, 236, 241
Linda Sürsok 267
Lloyd George 278, 281, 284
Londra Antlaşması 188
Lord Kitchener 227, 273, 274
Lord Salisybury 42
Lübnan 23, 83, 157, 158, 159, 160, 165, 220, 221, 223, 264, 265, 266, 267, 270, 275, 276

M

Mahmud Muhtar Paşa 111
Mahmud Şevket Paşa 118, 120, 129, 163, 184, 187, 188
Malazgirt 71, 152
Mardin 25, 29, 63, 71, 307, 308, 315
Mardiros Markaryan 90, 91
Marko Paşa 30
Mark Sykes 281, 282
Masonluk 285, 314
Maurice Hankey 226
Max Scheubner Richter 253
Meclis-i Mebusan 56, 67, 97, 98, 109, 116, 123, 124, 125, 135, 142, 159, 160, 161, 162, 190, 200, 246, 285, 288
Megali Idea 155, 156
Mehmed Akif Ersoy 216
Mehmed Ali Laga 239, 240
Mehmed Emin Yurdakul 146
Mehmed Fuad Köprülü 151
Mekteb-i Sultani 37, 293
Menemenlizade Rıfat 142
Menfa 171
Meşrutiyet 29, 39, 45, 74, 92, 105, 107, 110, 111, 113, 114, 115, 118, 122, 139, 143, 144, 145, 146, 160, 162, 171, 172, 173, 271, 285, 295, 309, 310
Meşveret 95, 184
Mevlanzade Rıfat 108, 121
Mıgırdiç Portukalyan 79
Mısır 7, 18, 19, 23, 40, 46, 47, 54, 55, 62, 113, 154, 157, 163, 167, 173, 180, 181, 201,

203, 218, 219, 223, 227, 272, 274, 285, 297, 298, 303, 305
Mısır Seferi 55
Midhat Şükrü Bleda 115, 265, 322
Midilli 15, 40, 196, 202, 203, 204, 235
Mihran Damadyan 79
Mikayel Şamdancıyan 247
Millet-i İsrailiyya 56
Millet-i Müsellaha 49
Milli 11, 32, 56, 67, 71, 72, 73, 74, 194
Mirza Razî Han 80
Mizan 95, 112, 121
Mizancı Murad 160
Mondros Mütarekesi 12, 139, 251, 275, 289, 295
Mora İsyanı 41
Mor Salkımlı Ev 267
Moses Hess 56
Moses Mendhelsonn 54
Muhbir 37
Munis Tekinalp 197
Mustafa Armağan 240
Mustafa Celaleddin Paşa 143
Mustafa Fazıl Paşa 37
Mustafa Kemal 118, 119, 129, 130, 149, 173, 174, 175, 232, 233, 234, 235, 252, 304, 305
Mustafa Reşit Paşa 14, 23, 26
Musul 62, 257
Muş 63, 66, 67, 253, 260
Muşeg Seropyan 124

N

Nachman Syrkin 60
Nahum Sokolow 280
Namık Kemal 23, 25, 26, 27, 41, 141, 158, 159, 307
Napolyon Bonapart 46, 157, 216
Napolyon Savaşları 225
Nâzım Paşa 179, 185, 186, 187
Nicolas de Nicolay 152
Nişli Salih 38
Nizamü'l Mülk 26

O,Ö

Ogier G. Busbecq 153
Ohannes Efendi 35
Onnik Mağazacıyan 250
Orhan Koloğlu 171, 175
Orta Asya'ya Yolculuk 149
Ortadoğu 18, 47, 89, 165, 208, 274, 276, 277, 282, 283
Osman Hamdi Bey 159
Osmanlı Amele Cemiyeti 133
Osmanlı Bankası 84, 86, 88, 90, 91, 129
Osmanlı Hürriyet Cemiyeti 96
Osmanlı Rus Savaşı 64
Osmanlı-Rus Savaşı 36, 41, 46, 47, 48, 64, 67, 83, 167
Ömer Faiz Efendi 27, 28
Ömer Naci 115, 173, 185, 187
Ömer Seyfeddin 145, 146, 239

P

Palmerston Doktrini 46
Paris 13, 18, 27, 37, 47, 53, 56, 92, 95, 96, 98, 113, 149, 160, 161, 163, 199, 244, 247
Paris Antlaşması 18, 47
Paul Hristo 154
Paul Wolff-Metternich 274
Pax Germana 50

Peja Birliği 145
Pertev Demirhan 190
Philipp de Newlinski 58
Pontuslular 153
Prens Sabahaddin 96, 107, 110, 114, 118, 121, 163, 176, 188
Prizren Birliği 145
Prusya 36, 294

R

Rahmi Apak 126
Rashid Mutran 161
Rauf Orbay 234
Resimli Kitap 119
Resneli Niyazi 97, 115
Reşat Ekrem Koçu 86
Rigas Fereos 36
Robert Kolej 159
Roma 8, 54, 55, 56, 77, 158, 172
Romanov Hanedanı 101, 283
Rubina Areşyan 90, 91
Rupen Sevag 248, 250, 252
Rusya 14, 15, 18, 35, 38, 43, 46, 47, 51, 64, 69, 70, 77, 78, 81, 86, 88, 90, 101, 102, 125, 126, 139, 144, 146, 149, 153, 154, 155, 179, 195, 196, 197, 199, 201, 204, 205, 206, 214, 221, 222, 225, 226, 227, 257, 277, 282, 283, 296, 299, 300, 301, 302, 303

S,Ş

Sada-yı Millet 130
Sadık El Muayyed 167
Sadullah Koloğlu 170
Said Halim Paşa 28, 183, 199, 200, 201, 202, 215, 244, 258, 314
Sami Yetik 239, 240
Sancar Bey 61
Sarkis Balyan 91
Sarkis Srentz 84
Sava Paşa 35
Selanik 56, 86, 95, 96, 97, 98, 108, 111, 112, 115, 118, 122, 126, 127, 129, 130, 133, 135, 138, 144, 173, 178, 191, 309, 310
Selanik Sosyalist İşçi Federasyonu 135
Selim El Cezairî 161, 164
Selim Melhame Paşa 160
Serbesti 108, 112, 115, 121
Serbest İzmir 139
Sibirya 214, 215, 217, 247, 299, 301, 302, 303
Siyasetname 26
Siyonizm 54, 57, 60, 278, 281, 282, 285
Sosyal Darvinizm 49
Sosyalist Enternasyonal 135
Stefanoğlu Haçik 81
Stepanoğlu Bogos 81
Stratford Canning 22
Suriye 23, 50, 58, 59, 77, 157, 158, 159, 160, 161, 162, 163, 165, 207, 209, 218, 219, 220, 221, 222, 223, 224, 246, 252, 258, 260, 264, 265, 266, 267, 269, 270, 273, 274, 275, 280, 281, 286, 292
Suriye İlim Cemiyeti 158, 159
Suriye Protestan Koleji 158
Suyu Arayan Adam 198
Süleyman Bustani 159

Süleyman Nazif 146, 239
Süveyş Kanalı 41, 46, 154, 220, 273
Sykes-Picot Antlaşması 282
Sylvio Lemi 155
Şehbal 119
Şekip Aslan 162, 208
Şemseddin Sami 143
Şerif Hüseyin 163, 209, 271, 272, 273, 274, 275, 276, 280
Şerif Mardin 25, 29, 315
Şeyh Cemaleddin Afgani 146
Şeyh Ebul Huda 160
Şeyhler Grubu 160
Şeyh Muhammed Zafir 167
Şeyh Senusi 163, 167
Şeyh Ubeydullah 63, 64, 65, 66, 69
Şeyh Ubeydullah İsyanı 63, 69
Şeyhülislam Cemalettin Efendi 91
Şinasi 23, 24, 27
Şura-yı Ümmet 102, 116
Şükrü Hanioğlu 96, 106

T

Tahir Hayreddin Bey 176
Talat Paşa 259, 260
Taner Akçam 194, 243, 250, 252, 260, 263
Taniel Varujan 248
Tanin 116, 181, 215, 314
Tanzimat Fermanı 13, 19
Tarık Zafer Tunaya 96, 106
Taşnaksutyun 79, 84, 90, 96, 116, 120, 125, 126, 134, 176, 247
Tatil-i Eşgal Kanunu 136
Tehcir Kanunu 258
T. E. Lawrence 208
Tercüme Odası 24
Tersane Konferansı 35
Teşebbüs-i Şahsî ve Adem-i Merkeziyet Cemiyeti 95, 110
Teşkilat-ı Mahsusa 87, 173, 185, 190, 194, 204, 208, 239, 242, 245, 259, 297, 308, 314
Tevfik Fikret 25, 92
The Lancet 31
The Levant Herald 132
Theodor Herzl 53, 54, 60, 278, 284
The Times 87, 112, 143
Thomas Louch 228
Trablusgarp 23, 30, 40, 75, 130, 162, 166, 167, 168, 169, 170, 171, 172, 173, 174, 175, 176, 178, 196
Trablusgarp Savaşı 130, 162, 196
Trabzon 2, 80, 81, 82, 88, 103, 153, 154, 156, 204, 294
Trabzon Rum İmparatorluğu 156
Türkçülüğün Esasları 149
Türk Derneği 144
Türkiye Sosyalist Fırkası 139
Türk Tarih Kurumu 119, 188, 263, 292
Türk Yurdu 146, 150, 240
Türk Yurdu Cemiyeti 146

U

Urfa 2, 71, 73, 245, 246, 253, 255, 260
Uşi Antlaşması 174

V

Vahan Efendi 35
Vahan Papazyan 120, 126

Van 62, 63, 65, 71, 76, 78, 79, 80, 88, 103, 133, 134, 150, 242, 243, 245, 253, 255, 256, 257, 308, 309, 310, 311, 312, 313
Vartkes Serengülyan 120, 244
Varto 61, 71, 73
Vatan Yahut Silistre 41
Vedi Sabra 266
Venedik 55
V. George 181
Vilayet-i Sitte 77
Vilayet-i Şarkiye 245
Viranşehir 71, 74
Volkan 110, 112, 113, 114, 121, 309, 310
Vyborg Manifestosu 102

W

Walter Rothschild 278
War Memoirs 281
William E. Gladstone 47
Winston Churchill 225

Y

Yahudi Savunma Komisyonu 56
Yakup Cemil 173, 186
Yanko Efendi 35
Yavuz 34, 61, 70, 140, 202, 203, 204, 235, 295
Yavuz Sultan Selim 70, 202
Yedi Sekiz Hasan Paşa 39
Yemen 75, 162, 172, 210, 211, 219, 272
Yeni Lisan Hareketi 146
Yeni Osmanlılar 23, 25, 29, 37, 141, 142, 145
Yervant Efendi 291
Yusuf Akçura 29, 144, 146, 297
Yusuf El Halidi 159
Yusuf Has Hacip 26

Z

Zabel Yesayan 247, 252
Zareh Haçikyan 91
Zeytun 62, 82, 83, 84, 179, 242, 243, 253, 254, 255, 263
Ziya Gökalp 73, 112, 113, 147, 148, 149, 150, 201, 240, 244, 294, 310
Ziya Paşa 23, 24, 25, 26, 159

Osmanlı İmparatorluğu son 150 yılında bir çözülme sürecine girmişti. Bitmez tükenmez savaşlar, yenilgiler ve büyük insan kayıpları devletin devamı konusunda derin endişeler yaratmıştı. İmparatorluğun yıkılmasını önlemek için yapılan her girişim başarısızlıkla sonuçlanırken, iktidarı elinde tutan kadrolar, olan bitenden emperyalist güçleri ve onlarla işbirliği yapan azınlıkları sorumlu tutmak eğilimindeydi. Ama kaçınılmaz son geldi ve Osmanlı İmparatorluğu tarihe gömüldü. Cumhuriyet'in kurucularının neredeyse tamamı, Mustafa Kemal dahil olmak üzere, bu hezimetlerle dolu tarihin mimarı olan İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin üyeleriydi. Daha sonra iktidara gelenler de onların ideolojik akrabalarıydı. Bu kadrolar 1923'ü bir sıfır noktası olarak gördüler, küllerinden doğan Zümrüd-ü Anka kuşu gibi bir 'Türk ulusu' ve 'Türkiye Cumhuriyeti Devleti' imal etmeye soyundular. Bu iş için de tarihi ve tarihçileri kullandılar. Önce Osmanlı İmparatorluğu'nun devamı olmadığımızı öğrettiler bize. Sonra Harf Devrimi, Kıyafet Devrimi, Türk Tarih Tezi, Güneş Dil Teorisi gibi icatlarla, bu kopuşu kesinleştirmeye çalıştılar. Bu amaçla bazı olaylar atlandı, bazıları küçümsendi ve çarpıtıldı. Bazı parçalar ise elden geçirildi, cilalandı ve öne çıkarıldı. Böylece ne Birinci Dünya Savaşı'na girişimiz, ne bunun ardından sökün eden Sarıkamış Faciası, ne Çanakkale Savaşı, ne 1915-1917 Ermeni Kırımı, ne Kafkaslar, Filistin ve Irak'ta yaşanan hezimetler, ne 'Arap İsyanı', ne Çerkez Ethem meselesi, ne Kürt isyanları, ne İstiklal Mahkemeleri, ne 150'likler üzerine konuştuk. Konuşmak isteyenler, kendisine öğretilenleri sorgulamak isteyenler yıldırıldı, susturuldu. Bu durum yakın döneme kadar kesintisiz sürdü. 1980'lerden itibaren küreselleşme ve bilgi teknolojilerinde yaşanan devrimler sayesinde, bilgi daha demokratik biçimde dağılmaya başladı. Türkiye de bu demokratikleşmeden payını aldı ve kendisine öğretilen tarihi de sorgulama ihtiyacı duydu. İşte bu kitap, Abdülmecid'le başlayıp İttihat ve Terakki'nin sonuna kadarki dönemin 'öteki tarihi'ne bakmaya çalışıyor. Yeni Osmanlılar aslında neyi kurtarmaya çalışıyordu, Abdülaziz nasıl öldü, Kıbrıs'ı nasıl kaybettik, Hamidiye Alayları'nın amacı neydi, 31 Mart Olayı'nı kim örgütledi, Abdülhamid nasıl halledildi, Babıali Baskını neyin miladıydı, Birinci Dünya Savaşı'na neden girdik, Sarıkamış Faciası'nda kaç evladımızı yitirdik, Ermenilerin tehcirine nasıl karar verildi, Cemal Paşa Arap milliyetçiliğini nasıl kışkırttı, Şerif Hüseyin'in İsyanı'nın arkasında kimler vardı gibi sorulara bugüne dek bize öğretilenlerden farklı cevaplar veriyor.

